

ISSN 2310-2896

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

**ПЕРСПЕКТИВИ.
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

ВИПУСК № 1, 2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Засновник: Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ № 1, 2023

ISSN 2310-2896

*Журнал зареєстрований
17 січня 2011 р.
Міністерством юстиції
України № КВ 17349-6119 Р.*

*Журнал виходить
4 рази на рік і включено до
Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б»)
зі спеціальностей
033. Філософія та
054. Соціологія відповідно
до Наказу МОН України від
02.07.2020 № 886 (додаток 4).*

*Рекомендовано
до друку вченою радою
Університету Ушинського,
протокол № 10 від
27.04.2023.*

*Друковані матеріали
виражають позицію
автора, яка не завжди
поділяється редакційною
колегією.*

*Передрук матеріалів
здійснюється за умови
обов'язкового посилання на
«Перспективи.
Соціально-політичний
журнал».*

*Статті у виданні
перевірені на наявність
плагіату за допомогою
програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від
польської компанії Plagiat.pl.*

Редакційна колегія

Борінштейн Є. Р. – головний редактор, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Атаманюк З. М. – заступник головного редактора, доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Балашенко І. В. – кандидат філософських наук, доцент, завідувачка наукового відділу (КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», Одеса, Україна)

Бліхар В. С. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та політології (Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна)

Давід Шварц – Professor of Political Science (Тель-Авівський університет, Ізраїль)

Данієль Х. О.-Шалон – Doctor of Philosophy in Economics (Тель-Авівський університет, Ізраїль)

Добролюбська Ю. А. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Златіца Плашієнкова – PhD, доктор філософії, філософський факультет (Університет Каменського в Братиславі, Словаччина)

Лісеєнко О. В. – доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Окорокова В. В. – доктор філософських наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Орленко І. М. – доктор філософії, завідувач Одеського обласного ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти (КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», Одеса, Україна)

Петінова О. Б. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Романенко М. І. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії (Дніпровська академія неперервної освіти, Дніпро, Україна)

Романенко С. С. – кандидат філософських наук, доктор економічних наук, доцент кафедри спортивних ігор (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Халапсіс О. В. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, Україна)

Шип С. В. – доктор мистецтвознавства, професор кафедри музикознавства (Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, Україна)

Юшкевич Ю. С. – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії, історії та політології (Одеський національний економічний університет, Одеса, Україна)

**Вимоги до статей, які подаються до наукового журналу
«ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ»**

ПОРЯДОК ПОДАВАННЯ МАТЕРІАЛІВ

Для опублікування статті у науковому журналі «Перспективи. Соціально-політичний журнал» необхідно надіслати на електронну пошту editor@perspektyvy.pdpu.od.ua такі матеріали:

- 1) статтю;
- 2) заповнити на сайті довідку про автора (прізвище, ім'я, по батькові автора, місце роботи (навчання), адреса місця роботи, контактний телефон, адреса електронної пошти, поштова адреса для відправки друкованого примірника);
- 3) рецензію-відгук на статтю від доктора наук у відповідній галузі науки (за винятком кандидатів та докторів наук).

Редакція журналу здійснює внутрішнє рецензування статті – розгляд статті одним із членів редакційної колегії (single-blind review – рецензент знає автора, але автор не знає рецензента). На підставі проведеного рецензування автор може отримати одну з таких відповідей: - статтю прийнято до друку, - доопрацювати статтю, - автору відмовлено в публікації.

Оплата статті здійснюється тільки після офіційного підтвердження та надання реквізитів від редакції журналу (офіційний e-mail: editor@perspektyvy.pdpu.od.ua).

Матеріали, подані з порушенням вимог стандартів, не приймаються до редагування і публікації. Редакція зберігає право на редагування матеріалів, їхнє скорочення й уточнення найменування. Опубліковані матеріали виражають позицію автора, що може не збігатися з думкою редакції. За вірогідність фактів, статистичних даних і інших матеріалів відповідальність несе автор.

ТЕМАТИЧНІ РОЗДІЛИ ЖУРНАЛУ

1. Філософська онтологія	6. Філософія освіти	11. Методологія та методи соціологічних досліджень
2. Гносеологія	7. Філософія синергетики	12. Соціальна структура, соціальні інститути та процеси
3. Філософська антропологія	8. Етика та естетика	13. Спеціальні та галузеві соціології
4. Соціальна філософія	9. Філософія релігії	
5. Філософія історії	10. Теорія та історія соціології	

ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Формат А 4; поля – 2 см (нижнє) × 2 см (верхнє), 3 см (ліве) × 1,5 см (праве); абзац – 1,25 см; міжрядковий інтервал – 1,5 см; шрифт – Times New Roman; кегль – 14.

Обсяг статті – від 10 до 20 сторінок.

У тексті слід використовувати символи за зразком: лапки «...», дефіс (-), тире (–), апостроф (').

СТРУКТУРА СТАТТІ

1. Ліворуч вказується **УДК** та **тематичний розділ журналу**.
2. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, в якій працює(ють) автор(и)) **мовою статті**. Максимальна кількість авторів у статті – три особи.
3. Назва статті. Має містити не більше 10 слів, розкривати сутність проблеми та бути цікавою широкому загалу науковців.
4. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова українською мовою (5-10 слів). Резюме має містити такі **обов'язкові** елементи: **актуальність проблеми, мета, методи та результати дослідження**.
5. Наукова стаття обов'язково має містити такі структурні елементи:

Вступ.

Мета та завдання.

Методи дослідження.

Результати.

Висновки. Висновки не повинні містити дані, яких немає в основному тексті статті.

Література завершує статтю і публікується під заголовком «**Список використаних джерел**». Бібліографічний опис списку оформлюється у порядку згадування з урахуванням розробленого в 2015 році Національного стандарту України *ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання»*. У статті мають бути посилання на іншомовні джерела (не менше 25% від загальної кількості посилань).

References. Оформлюється відповідно до стандарту **APA (APA Style Reference Citations)**. Автор (трансліт), назва статті (трансліт), назва статті (в квадратних дужках переклад на англійську мову), назва джерела (трансліт), вихідні дані з позначеннями на англійській мові. Наприклад:

Bilodid, I. K. (Ed.). (1970). *Slovnuk ukrainської movy: v 11 tt.* [The Ukrainian language dictionary]. Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].

6. Ім'я, прізвище, по батькові, інформація про автора(ів) (науковий ступінь, вчене звання, посада, назва та адреса організації, в якій працює(ють) автор(и)) англійською мовою.

7. Назва статті англійською мовою.

8. Резюме (від 250 до 300 слів) та ключові слова англійською мовою (5-10 слів).

Транслітерація імен та прізвищ здійснюється відповідно до вимог Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. № 55. Переклад засобами онлайн-сервісів є неприпустимим.

Переклад засобами онлайн-сервісів є неприпустимим.

ГНОСЕОЛОГІЯ

УДК 141.7:159.955:001

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.1>**Кубальський Олег Нарцизович**кандидат філософських наук, доцент,
провідний науковий співробітникДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки
імені Г.М. Доброва Національної академії наук України»
бульвар Тараса Шевченка, 60, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-7956-3150

ПІЗНАВАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ НАУКИ: СОЦІАЛЬНЕ ТА АНТРОПОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ

Усвідомлення власного пізнавального інтересу в різних його проявах є критерієм розвитку науки на різних історичних етапах. В статті актуалізується проблематика взаємозв'язку пізнавального інтересу з практикою пошуку наукових фактів і здійснення наукових відкриттів. Метою дослідження постає виявлення провідного значення пізнавального інтересу для формування розмаїття наукових практик, а відповідно і для стимулювання розвитку науки. Завданнями дослідження тоді має стати критичне переосмислення догматичного розуміння практики як синоніму безальтернативного витлумачення світу в рамках нібито єдино можливої наукової «картини світу». Слід виявити методологічні альтернативи традиційному марксизму, який страждає на редукування наукового пошуку до моделі виробничого процесу. Варто також виявити слабкі місця властивого німецькій філософській антропології біологізму як можливої пояснювальної основи для наукової діяльності. Нарешті, слід унаочнити адекватність плюралістичного підходу до реалізації пізнавального інтересу у сфері науки. Методи дослідження. Комунікативний підхід до науки дає можливість розкрити як обмеженість марксизму та філософської антропології як методологічного підґрунтя для пояснення пізнавального інтересу, так і створити сприятливий простір для здійснення відкритого дискурсу різних можливостей реалізації пізнавального інтересу у сфері науки. Наукові відкриття цінні не тільки як результат духовного розвитку людства, а й як засіб вирішення конкретних проблем його існування протягом всієї історії. Наука це не лише система теоретичного знання, яка формує власну практику, але й складний соціокультурний феномен, який розвивається під впливом низки чинників та у свою чергу визначає прогрес окремих держав й людства у цілому. Визначальним чинником розвитку науки є пізнавальний інтерес, який орієнтований на утвердження істини і саме цим детермінує напрями пізнавальної діяльності людини. Наукові відкриття цінні не лише як розвиток системи наукових знань, але і як частина інтегрального результату духовного розвитку людства.

Ключові слова: наука, пізнавальний інтерес, наукове знання, соціальна практика, науковий розвиток.

Вступ. Наукові дослідження стали відображенням пізнавальної діяльності людини та засобом розв'язання практичних проблем, що постали перед окремими спільнотами, державами, народами й людством у цілому. У цьому контексті варто проаналізувати дискурс щодо практики реалізації наукою пізнавального інтересу як визначального чинника розвитку науки. Для цього слід уточнити значущість практики для наукового пізнання. У класичних та сучасних дослідженнях поняття «практика» безпосередньо корелюється з такими конструктами як пізнання, істина, наукова картина світу, раціональна діяльність, досвід тощо. Але зовсім не завжди зв'язок практики і пізнавального інтересу чітко простежують як необхідний. Більше

того, у марксистській традиції пізнавальний інтерес традиційно надмірно підпорядковують практиці, а саму практику, як правило, звужено витлумачують як в першу чергу матеріально-перетворюючу.

Метою дослідження постає виявлення провідного значення пізнавального інтересу для формування розмаїття наукових практик, а відповідно і для стимулювання розвитку науки. **Завданнями дослідження** тоді має стати критичне переосмислення догматичного розуміння практики як синоніму безальтернативного витлумачення світу в рамках нібито єдиної можливої наукової «картини світу». Слід виявити методологічні альтернативи традиційному марксизму, який страждає на редукування наукового пошуку до моделі виробничого процесу. Варто також виявити слабкі місця властивого німецькій філософській антропології біологізму як можливої пояснювальної основи для наукової діяльності. Нарешті, слід унаочнити адекватність плюралістичного підходу до реалізації пізнавального інтересу у сфері науки.

Методи дослідження. Комунікативний підхід до науки дає можливість розкрити як обмеженість марксизму та філософської антропології як методологічного підґрунтя для пояснення пізнавального інтересу, так і створити сприятливий простір для здійснення відкритого дискурсу різних можливостей реалізації пізнавального інтересу у сфері науки.

Результати дослідження.

Спрямованість пізнавального інтересу на практику

Нерідко практику протиставляють пізнавальному інтересу, пишуть про прагматичну істину як дещо більш надійне і справжнє, ближче до потреб життя, а тому прямо протилежне істині фундаментальної науки, або ж, навпаки, дивляться на практику лише як на більш чи менш вдалу ілюстрацію непохитної істини науки. Перше є характерним не так для самої філософії прагматизму, яка доволі шанобливо ставилася до філософської класики, як для численних варіацій сучасної «постакадемічної науки», а друге нагадує філософську позицію Георга Гегеля, яку спрощено подають як «Якщо факти суперечать теорії, то тим гірше для фактів» і яка предствалена у його «Феноменології духу» [3].

Згодом самі науковці прийшли до переконання у неприпустимості посилатися на факти як дещо самоочевидне. Як зазначав у середині ХХ століття американський дослідник науки Р. Мартін: «Факти – це те, що ми висловлюємо з упевненістю. Факти – те, що підлягає поясненню в емпіричних науках тощо... Тим часом всі ці твердження ще повинні бути роз'ясненими і чекають на свій серйозний аналіз» [14, с. 265]. Дійсно, суб'єктивних упевненостей і переконання ще замало, аби твердити про об'єктивну істинність знань, які на них ґрунтуються. Навіть емпіричних підтверджень буває досить поки не з'являються нові факти, які перекреслюють універсальну істинність раніше відомих. Тому факти мають значущість не лише у співвідношенні з теорією, але й з іншими фактами. Таким чином, слід говорити завжди про наявну ситуацію з фактами, а не про dokonані факти. Це повертає до необхідності постійно на практиці перевіряти факти – підтверджувати і спростовувати, коригувати і відсівати їх.

З початку розвитку людства будь-яка спроба когнітивно охоплювати об'єктивну реальність мала практичну мотивацію, практично-приспосувальне підґрунтя (хоч не завжди це прямо усвідомлювалося раніше, але навіть і сьогодні, при сучасному рівні пізнавальної рефлексії). З цього погляду пізнання людиною світу слід розглядати як елемент її специфічної видової поведінки, яку має досліджувати філософська антропологія, з одного боку, і соціальна філософія – з іншого, оскільки таке пізнання завжди потребує суспільної підтримки і забезпечення.

Українські філософи Володимир Мельник та Едуард Семенюк стверджують, що «сама сила почуттів і розуму, пізнавальні здібності і весь психічний потенціал людини становлять найгострішу її зброю в боротьбі за виживання, за краще пристосування до умов навколишнього оточення. Звичайно, при цьому не відкидається і природна допитливість, але не вона є рушійною силою людського пізнання, а саме потреба оптимально пристосуватися до світу. І якщо доволі переконливо це виявляється на рівні елементарного, буденного пізнання, то ще виразні ще і вагомніше – в науці» [9, с. 11].

Українські дослідники О. О. Решетов, В. Т. Кирильчук та З. В. Стежко підсумовують теоретичні здобутки традиції марксизму у осмисленні нерозривного взаємозв'язку пізнання і практики: «У цілому практика як чуттєво-матеріальна діяльність людей має для пізнання ключове значення. Вона є основою, кінцевою метою, рушійною силою пізнання та критерієм істинності знання. Саме практика обґрунтовує об'єктивність змісту знання... Наукові знання мають смисл тільки в тому випадку, якщо вони втілюються в практику, в життя. Кінцевою метою пізнання є не знання самі по собі, а практичне перетворення дійсності для задоволення матеріальних і духовних потреб людини і суспільства» [8, с. 47-48]. Це квінтесенція марксистського підходу до розуміння практики: згідно такому баченню наука є лише різновидом виробництва, у якому переважають елементи духовного виробництва над матеріальним, але завдяки практиці наука теж постійно повертається до матеріальних перетворень, навіть у більшості своїх експериментів, але повною мірою і безумовно – у своєму кінцевому призначенні. Наука має змінювати світ, і чим далі – тим більш радикально. Такою є настанова марксизму, якої дотримується багато дослідників навіть за кордоном. Зокрема, поза всяких сумнівів саме таке переконання поділяють Деніел Белл та Олвін Тофлер.

Розвиток уявлень про науку в теорії постіндустріального суспільства

Так, Деніел Белл констатує, що перехід до постіндустріального суспільства пов'язаний з перетворенням науки на основну продуктивну силу сучасного суспільства: «Спосіб, у який перетворюється економіка й перероблюється система зайнятості, а також нові співвідношення між теорією та емпірією, особливо між наукою та технологією» [1, с. 206]. Причому науковці стають провідним класом не у символічному значенні, а набувають статус технократів – передусім, у політиці, але також в усіх сферах життя – як фахівці, які допомагають розв'язати будь-яку практичну проблему: «...постіндустріальне суспільство я визначаю як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від виробництва товарів переважно до виробництва послуг і проведення досліджень, до організації системи освіти й підвищення завдяки цьому якості життя; в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найбільш важливо, в якому запровадження нововведень... чим далі, тим більше почав залежати від досягнень теоретичного знання... Постіндустріальне суспільство... передбачає виникнення нового класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти чи технократи» [11, р. 102]. Як бачимо, у такому суспільстві пізнавальний інтерес перетворюється з суто теоретичного на матеріальний інтерес провідної суспільної групи.

Тофлер ще більше радикалізує ті перетворення, які суспільне виробництво зазнає завдяки перетворенню науки на основну виробничу силу – постіндустріальне суспільство скасовує деякі принципи виробництва попередніх етапів розвитку економіки і навіть запроваджує прямо протилежні. Так, укрупненню виробництва і його концентрації у містах Тофлер протиставляє його наближення до споживачів – завдяки новітнім технологіям, базованим на останнім науковим відкриттям: «Новий спосіб виробництва робить можливим повернення до хатнього виробництва на новій, вищій електронній базі, та акцентує увагу на домівці як на центрі суспільства» [10, с. 327]. Відповідно до децентралізації економіки має відбуватися і відмова від «одновимірної людини», про яку писали Карл Маркс і Герберт Маркузе – натомість людина перестає бути «гвинтиком» у великій машині виробництва, а стає творчою різноплановою особистістю, причому не просто легко переходить від виконання одних соціальних ролей до інших, а легко суміщає у собі виконання різних соціальних ролей. Таким чином людина перероджується буквально у нову «майбутню особистість» [10, с. 345], яка є новою навіть деякою мірою у антропологічному плані.

Таким чином, марксизм у виконанні американських соціальних теоретиків починає відступати від окремих догматів класичного марксизму – але від цього виглядає лише оновленим.

Втім, деякі українські дослідники вміло знаходять смислові зв'язки між філософією марксизму та немарксистською філософією, наприклад, кантіанством. Так, слушно зауважує П. Кравченко, «предметно-практична діяльність людини є основою для виникнення знання.

Одним із виявів такої діяльності є культурно-історичний досвід. Отже, знання з'являється завдяки культурно-історичному досвіду, котрий є моментом предметно-практичної діяльності у сфері чуттєвості і мислення. Знання є синтезом того, що дано у формах чуттєвості за допомогою категорій мислення. Форми чуттєвості і мислення складаються історично в результаті предметно-практичної діяльності, а в досвіді вони стають засобами пізнання. Тому категорії культурно-історичного досвіду тісно пов'язані з категоріальною структурою предметно-практичної діяльності» [5, с. 101]. Таким чином, і без Кантових апріорних форм свідомості, але натомість цілком у еволюціоністському дусі, виявляється поясненим категоріальний синтез – а саме, як результат усієї культурно-історичної практики людства.

Антропологічний підхід до пізнавального інтересу

Людиною у пізнанні керує не стільки примхлива допитливість чи мінлива цікавість, скільки сталий і сильний пізнавальний інтерес. Свого часу про це писали класики філософської антропології – німецькі філософи Макс Шелер, Гельмут Плеснер та Арнольд Гелен.

Для Макса Шелера властиве саме людині пізнання постає як діяння духу, який підноситься над чуттєвими поривами і, навпаки, сам спрямовує їх до вищих, духовних цілей, які задають цінності. Таким чином, вищий пізнавальний інтерес формує дух, а не матерія. Однак, у людині наявна і цілком матеріальна основа для пізнання, яка проявляє себе також і в науці – це так званий «практичний інтелект», який властивий не лише людині, але й тваринам: вони також уміють вирішувати практичні завдання, «так ніби» вони володіють математикою, хоча насправді приймають лише інтуїтивні рішення, з яких лише людина може виводити теореми, а тварина так і залишається носієм чистої природної інтуїції. Хоча в принципі, і людина в технічно-практичному плані лише удосконалює ту здатність, яка є спільною у неї і тварини: ««Між розумним шимпанзе і Едісоном, якщо останнього мати на увазі лише як техніка, існує безперечно, дуже велика різниця лише в ступені розвитку» [16, с. 46]. Таким чином, Шелер дотримується своєрідного дуалізму духовного і біологічного в людині, причому саме духовне творить біологічне – навіть біологічно людина отримує неможливі для тварин чуттєві пориви, які викликає в ній дух. Таким чином, науку Шелер коренить у дусі, хоча й звертається наука неминуче до дослідження матеріальної сфери.

На противагу Шелеру, інший німецький антрополог, Арнольд Гелен, прагне суто емпіричними доказами вивести власне людське як культурне з біологічного, як його поступовий еволюційний розвиток: в ході еволюції інстинкти як чинники поведінки поступово все більше заміщуються в людині культурними інститутами, і хоча останні й не можуть повністю витіснити перші, однак надбудовуються над ними все більше і більше, трансформуючи людську поведінку. Вищими проявами таких культурних інститутів є моральні інституції: «...багатофункціонально один від одного незалежні, інстинктоподібні імпульси – пружини соціальної поведінки, котрі становлять предмет емпіричного вчення про соціальні регуляції або етику» [12, с. 180]. Втім, за усіма культурними інституціями, і навіть за наукою, за такого підходу врешті-решт виявляються біологічні інстинкти, не останнім з яких є агресія. Чи редукувати науку до агресії, чи вбачати у експансії людського пізнання все ж суто культурні мотиви – питання, на яке Гелен дає ухильну відповідь: якщо навіть етика в кінцевому підсумку редукується до інстинктів, що вже говорити про науку?

Більш виважену відповідь на експансіоністську природу наукового пізнання дає ще один німецький антрополог – Гельмут Плеснер. Він вводить універсальний принцип для усього живого – позиціонування у світі, однак для людини запроваджує особливий спосіб такого позиціонування, коли людина, на відміну від усіх інших тварин, завжди позиціонує свою сутність поза собою [15]. Така «ексцентричність» людини, як це іменує Плеснер, не є поняттям, яке можна використовувати в етиці – воно є етично нейтральним. І воно якнайкраще підходить для пояснення пізнавального неспокою людини, бажання людини завжди зазирнути за край вже відомого. Звісно, людина не може переступити через власний досвід у «трансцендентне», не може апріорне зробити апостеріорним або взагалі змінити дещо

апріорне для себе. Але людина постійно робить кроки, які ніби символізують це переступання за поріг неможливого – і на практиці це дійсно призводить до отримання нового знання.

Таким чином, у німецькій філософській антропології постійно відчувається напруга між емпіричним полюсом знання і полюсом знання апріорного. Як твердить у спеціальній роботі, присвяченій західноєвропейській філософській антропології український філософ Микола Окса: «Сутність людини або ж редукується до чогось емпіричного і науково-констатуючого її ступінь вартості і особливостей – біологічних, психологічних та ін., або вона пояснюється чисто умоглядними вічними і апріорними принципами позажиттєвого, позасвітового характеру та походження» [7, с. 104]. Як ми бачили вище, не всі концепції німецької філософської антропології настільки чітко можна сортувати за цим критерієм, але він допомагає відчути нерв здійснюваних пошуків.

Прикметно, що німецька філософська антропологія так чи інакше повставала не лише проти метафізичного витлумачення суті людини, але й проти філософії марксизму, який вважала ідеологією, а не наукою. Відповідно, під критику потрапляла і концепція практики як здатності людини радикально міняти саму себе. Так, за свідченням Окси, Гелен відкрито повставав проти марксизму: «Критичну гостроту етичного плюралізму Гелена напряму чи дотично звернено як проти марксистського класового і конкретно-історичного обґрунтування етичного плюралізму, так і проти гуманістичного вчення про принципи загальнолюдської моралі, представлені у визначених духовних нормах і цінностях, які апелюють до людської свідомості і розуму» [7, с. 43]. Цей етичний плюралізм, на нашу думку, у Гелена більшою мірою символізує плюралізм наукового пізнання. Однак, ґрунтує цей плюралізм Гелен на поза наукових засадах інстинктів або інстинктоподібних інститутів, які доповнюють інстинкти.

На цьому фоні більш привабливою виглядає позиція німецького філософа Юргена Габермаса, який не воював з марксизмом, а ніби переріс його зсередини, вилучивши з нього усі живі і корисні для сучасної філософії ідеї і відкинувши всі морально застарілі погляди, властиві класичному марксизму. Особливо важливою видається одна з ранніх знакових праць Габермаса – «Пізнання і інтерес», у якій він якраз і обґрунтовує специфіку наукового інтересу, який чужий класовому протистоянню – адже це пізнавальний інтерес, властивий усім людям. Габермас тут кидає виклик усім принципам антропології: «Тільки тому, що умови об'єктивності можливого наукового знання антропологічно прив'язані до інваріантної структури дії, твердження про закони взагалі можуть претендувати на універсальну чинність» [13, S. 51]. Він пропонує утверджувати наукову об'єктивність не антропології, а у самій теорії дії, яку аналізує через соціальну комунікацію. Адже антропологія апелює до природи, однак саму природу вона розкрити до кінця не здатна – у природі залишається істотне ядро, яке нам не розкриває себе [13, S. 46]. Габермас стверджує «фундаментальну випадковість усього досвіду природи» виходячи з того міркування, що «те, від чийого імені розпоряджаються, власне природа, встановлює межі для самого розпорядження, тому воно не є абсолютним розпорядженням, і чому жоден синтез також не може розглядатися як абсолютний синтез» [13, S. 45]. На противагу недоступності справжньої об'єктивності природничого пізнання Габермас утверджує прозорість і підвладність людині царини соціального пізнання – адже суспільство чимдалі більшою мірою творить сама людина. Тому пізнавальний інтерес, спрямований людиною на себе як соціальну істоту якраз і може досягати високого ступеню об'єктивності.

Розрізнення альтернативних пізнавальних практик як сучасна парадигма наукового пізнання

Пізнавальна діяльність людини та людства об'єктивується у науковому знанні й набуває подальшого розвитку під впливом практичних проблем. Тобто знання, що не спираються на доконану емпірику, з часом можуть втрачати свою актуальність, виключатися з проблемного поля наукових досліджень. Але знання, які спираються на соціальний пізнавальний інтерес, самі створюють власну емпірику, а тому їхня мінливість більшою мірою пов'язана з розвитком та зростанням

внутрішньої диференціації самого соціально-теоретичного знання. Тією мірою, якою усі науки є формою соціального знання, вони підпорядковуються цьому універсальному принципу.

Український дослідник Г. Магась справедливо звертає увагу на принципову внутрішню диференційованість науки як форми знання: «Наукове знання, так само як і наука, має складну структуру. Воно розчленовується на сфери різних наук. Ці сфери, своєю чергою, поділяються на ще дрібніші частини, пов'язані з конкретними науковими теоріями. В межах відносно цілісної частини наукового знання, яка охоплюється конкретною науковою теорією, виділяється певна структура (будова) науки. Уявлення про неї можна отримати, якщо відповісти на запитання: що таке наукова теорія, яка класифікація (за істотними ознаками) наукових теорій, як різні теорії співвідносяться одна з одною в межах окремої наукової сфери, як взаємозв'язані окремі науки, яка кінцева мета діяльності характеризує організацію наукового знання в різних науках тощо» [6, с. 51]. Дійсно, розмаїття наукових теорій зумовлене як розмаїттям втілень пізнавального інтересу, так і принциповою неоднорідністю самого об'єкту наукового пізнання.

Безсумнівно, практика є критерієм істинності отриманих знань, індикатором їх відповідності об'єктивним суспільним потребам та інтересам. Разом з тим, переосмислення емпіричних даних може відбуватися у різноманітний спосіб, на основі тих або інших наукових парадигм, що призводить до поліфонії інтерпретації фактів, подій, буття загалом. Як слушно зазначає українська філософія О. Дольська, «наукова картина світу» постійно піддається динамічним змінам: від ньютонівсько-кантіанської, що задається логікою Аристотеля, до синергетичної, де присутні парадокси, розбіжності та алогічність. У класичній «картині світу», що припускає лінійну логіку мислення, відбувається підсумовування знання і рух в ньому по лінійних траєкторіях, а в неklasичній – предмети «втягнуті» з лінійної взаємодії, відсутня система строго вивірених значень. Легітимацію одержують їх різноманітність і непередбачуваність. У нелінійній техніці мислення раціональність розглядається як генеральний метод конструювання значень реальності, де формально-логічні поняття доповнюються формально-змістовними значеннями. Особливістю сучасної «наукової картини світу» стає те, що вона створюється вже не тільки поняттями, але й значеннями та образами. Мова вже не тільки описує світ, але і «втілюється» в смислових висловах. Тому мислення вимушене оперувати не тільки поняттями, заданими «науковою картиною світу», не тільки певними образами, що йдуть від «картини світу», а бути спрямованим на вироблення стратегій по осмисленню значень і понять, і образів» [4, с. 80-81].

Отже, розуміння сутності суспільно-історичної практики як джерела розвитку науки не може зводитись до одного виміру – вона (практика) може бути інтерпретована з різних методологічних позицій (навіть протилежних). Один і той самий факт дійсності може бути доказом для різних умовиводів та наукових концепцій.

Вочевидь, можна вести мову про необхідність посилення «синхронізації» розвитку науки й практики як складових пізнавальної діяльності людини. Вкрай важливо, щоб наукові праці відповідали тим змінам, що відбуваються у практичній площині. Проблема осмислення інформації, нових фактів буття й різноманітних суспільних та природних процесів є надактуальною для сучасної науки.

Алгоритм та дизайн сучасних наукових досліджень постійно змінюється під впливом запитів дійсності. Разом з тим, базовою залишається класична схема проведення наукових досліджень з урахуванням належної емпіричної бази. Так, на переконання американського дослідника А. Бхаттачарджи та української науковиці Н. Ситник, «дизайн дослідження – це комплексний план для збору даних в емпіричному дослідженні. Це своєрідна «мапа» для проведення емпіричних досліджень спрямована на те, щоб відповісти на конкретні питання дослідження або протестувати конкретні гіпотези, і має визначити щонайменше три процеси: 1) процес збору даних; 2) процес вибору чи розроблення інструментів дослідження; 3) процес формування вибірок» [2, с. 44].

Таким чином, наука і практика знаходяться у діалектичній єдності, детермінуючи прогрес людства й формуючи нові можливості для його виживання у майбутньому. Без емпіричного підґрунтя значущість наукових досліджень зменшується, а практичні проблеми існування людини, суспільства й природи стають потужним стимулом для розвитку сучасної науки. Втім, віддаючи належне об'єктивним чинникам у здійсненні наукового пошуку, на нашу думку, необхідно проаналізувати й суб'єктивні фактори у цьому процесі. Зокрема, допитливість як джерело і рушійну силу наукового пізнання світу. Вкрай важливо, коли суб'єкт дослідження виявляє як інтелектуальну, так і емоційну зацікавленість у результатах наукового пошуку, намагається розширити пізнавальні горизонти. Але це має стати предметом окремого спеціального дослідження.

Висновки. Отже, розвиток науки відбувається на ґрунті реалізації пізнавального інтересу, який є квінтесенцією рівня розвитку культури певного суспільства. У свою чергу культура вбирає в себе наукові надбання та змінюється під їхнім впливом. Важливо, щоб розвиток науки не входив у суперечність з духовно-культурними імперативами розвитку людства, зокрема загальнолюдськими цінностям. Наука це не лише система теоретичного знання, яка формує власну практику, але й складний соціокультурний феномен, який розвивається під впливом низки чинників та у свою чергу визначає прогрес окремих держав й людства у цілому.

Визначальним чинником розвитку науки є пізнавальний інтерес, який орієнтована на утвердження істини і саме цим детермінує напрями пізнавальної діяльності людини. Наукові відкриття цінні не лише як розвиток системи наукових знань, але і як частина інтегрального результату духовного розвитку людства, а вже завдяки цьому – як засіб вирішення конкретних проблем його існування протягом всієї історії. Разом з тим, для здійснення наукової пізнавальної діяльності значущими є не тільки об'єктивні чинники, а й суб'єктивні, зокрема дослідник завжди надає пізнавальному інтересу особливе контекстуальне втілення. Така контекстуальність забезпечує постійну включеність науковця у пізнавальний процес за допомогою актуальних засобів, стає надійним мотиваційним та легітимаційним підґрунтям для інтелектуальної активності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Київ: Либідь, 1996. С. 194-250.
2. Бхаттачарджи А., Ситник Н. Дослідження в соціальних науках: теорія і практика. Опубліковано за ліцензією Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 Unported License. 2016. 168 с. https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?filename=4&article=1002&context=oa_textbooks&type=additional
3. Гегель, Г. В. Ф. Феноменологія духу / пер. з нім. П. Таращук. Київ: Основи, 2004. 548 с.
4. Дольська О. О. Теоретико-методологічна роль концептів у науці та освіті (до проблеми розуміння техносфери). Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. 2012. № 4. С. 77-83.
5. Кравченко П. А. Досвід і знання у антропокультурному бутті людини. Філософські обрії. 2013. Вип. 29. С. 100-111.
6. Магась Г. Наукові основи теорії охорони державного кордону України як спеціалізованої галузі наукового пізнання. Ефективність державного управління. 2018. Вип. 1. С. 49-55.
7. Окса М. М. Західноєвропейська філософська антропологія: категоріальний аспект. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2015. 114 с.
8. Решетов О. О., Кирильчук В. Т., Стежко З. В. Наукове пізнання. Проблема істини. Роль практики. Наукові записки: зб. наук. пр. Кіровоград: КНТУ, 2012. Вип. 12, ч. 1. С. 45-48.
9. Семенюк Е., Мельник В. Філософія сучасної науки і техніки. Вид. 3-тє, випр. та допов. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 364 с.
10. Тоффлер Е. Третя Хвиля / пер. з англ. А. Євса. Київ: Всесвіт, 2000. 480 с.
11. Bell D. Notes on the Post-Industrial Society. The Public Interest, 1967. № 7. Pp. 102-118.

12. Gehlen A. Moral und Hypermoral. Eine pluralishe Ethik. 2. Aufl., Frankfurt a.M.-Bonn, Athenäum, 1970. 193 S.
13. Habermas J. Erkenntnis und Interesse. Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1968. 368 S.
14. Martin R. Facts: what they are and what they are not. American Philosophical Quarterly, vol. 4, № 4, Oct. 1967. P. 261-272.
15. Plessner H. Die Stufen des Organischen una der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie. Berlin-Leipzig: de Gruyter, 1928. 346 S.
16. Scheler M. Die Stellung des Menschen im Kosmos. Darmstadt: Reichl, 1928. 114 S.

REFERENCES

1. Bell, D. (1996). Prykhyd postindustrialnoho suspilstva [The coming of post-industrial society]. In Suchasna zarubizhna sotsialna filosofiiia [Modern foreign social philosophy]. Kyiv: Lybid, 1996. P. 194-250.
2. Bhattacherjee, A., Sytnyk, N. (2016). Doslidzhennia v sotsialnykh naukakh: teoriia i praktyka [Research in social sciences: theory and practice]. Published under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 Unported License. 168 p. https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?filename=4&article=1002&context=oa_textbooks&type=additional
3. Hegel, G. V. F. (2004). Fenomenolohiia dukhu [Phenomenology of spirit] / trans. from German by P. Taraschuk. Kyiv: Osnovy. 548 p.
4. Dolska, O. O. (2012). Teoretyko-metodolohichna rol kontseptiv u nautsi ta osviti (do problemy rozuminnia tekhnosfery) [The theoretical and methodological role of concepts in science and education (on the problem of understanding the technosphere)]. Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy: filosofiiia, psykholohiia, pedahohika, sotsiolohiia [Theory and practice of managing social systems: philosophy, psychology, pedagogy, sociology]. No. 4. P. 77-83.
5. Kravchenko, P. A. (2013). Dosvid i znannia u antropokulturnomu butti liudyny [Experience and knowledge in the anthropocultural being of man]. Filosofski obrii [Philosophical horizons]. Issue 29. P. 100-111.
6. Magas, H. (2018). Naukovi osnovy teorii okhorony derzhavnoho kordonu Ukrainy yak spetsializovanoi haluzi naukovoho piznannia [Scientific foundations of the theory of protection of the state border of Ukraine as a specialized branch of scientific knowledge]. Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia [Efficiency of public administration]. Issue 1. P. 49-55.
7. Oksa, M. M. (2015). Zakhidnoevropeiska filosofska antropolohiia: katehorialnyi aspekt [Western European philosophical anthropology: categorical aspect]. Melitopol: Melitopol City Printing House. 114 p.
8. Reshetov, O. O., Kyrylchuk, V. T., Stezhko, Z. V. (2012). Naukove piznannia. Problema istyny. Rol praktyky [Scientific knowledge. The problem of truth. The role of practice]. Naukovi zapysky: zb. nauk. pr. [Scientific notes: coll. of scientific works]. Issue 12, part 1. P. 45-48.
9. Semenyuk, E., Melnyk, V. (2017). Filosofiiia suchasnoi nauky i tekhniky [Philosophy of modern science and technology]. Kind. 3rd, ex. and added Lviv: Ivan Franko LNU. 364 p.
10. Toffler, E. (2000). Tretia Khvylia [The Third Wave] / trans. from English by A. Yevsa. Kyiv: Universe. 480 p.
11. Bell, D. (1967). Notes on the Post-Industrial Society. The Public Interest. № 7. Pp. 102-118.
12. Gehlen, A. (1970). Moral und Hypermoral. Eine pluralishe Ethik. 2. Aufl., Frankfurt a.M.-Bonn, Athenäum. 193 S.
13. Habermas, J. (1968). Erkenntnis und Interesse. Frankfurt: Suhrkamp Verlag. 368 S.
14. Martin, R. (1967). Facts: what they are and what they are not. American Philosophical Quarterly, vol. 4, № 4, P. 261-272.
15. Plessner, H. (1928). Die Stufen des Organischen una der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie. Berlin-Leipzig: de Gruyter. 346 S.
16. Scheler, M. (1928). Die Stellung des Menschen im Kosmos. Darmstadt, Reichl. 114 S.

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Leading Researcher,
Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential and Science History Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
60, Taras Shevchenko Boulevard, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7956-3150

COGNITIVE INTEREST AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE: SOCIAL AND ANTHROPOLOGICAL BACKGROUND

Awareness of one's own cognitive interest in its various manifestations is a criterion for the development of science at various historical stages. The article updates the issue of the relationship between cognitive interest and the practice of finding scientific facts and making scientific discoveries. The purpose of the research is to identify the leading value of cognitive interest for the formation of a variety of scientific practices, and accordingly for stimulating the development of science. The tasks of the research should then be a critical rethinking of the dogmatic understanding of practice as a synonym for an alternative interpretation of the world within the framework of the supposedly only possible scientific "picture of the world". We should find methodological alternatives to traditional Marxism, which suffers from the reduction of scientific research to the model of the production process. It is also worth identifying the weak points of biologism characteristic of German philosophical anthropology as a possible explanatory basis for scientific activity. Finally, the adequacy of the pluralistic approach to the realization of cognitive interest in the field of science should be visualized. Research methods. A communicative approach to science makes it possible to reveal both the limitations of Marxism and philosophical anthropology as a methodological basis for explaining cognitive interest, as well as to create a favorable space for the implementation of an open discourse of various possibilities for the realization of cognitive interest in the field of science. Scientific discoveries are valuable not only as a result of the spiritual development of mankind, but also as a means of solving specific problems of its existence throughout history. Science is not only a system of theoretical knowledge that forms its own practice, but also a complex socio-cultural phenomenon that develops under the influence of a number of factors and, in turn, determines the progress of individual states and humanity as a whole. The determining factor in the development of science is the cognitive interest, which is oriented towards the establishment of the truth and thus determines the directions of human cognitive activity. Scientific discoveries are valuable not only as the development of the system of scientific knowledge, but also as part of the integral result of the spiritual development of mankind.

Key words: science, cognitive interest, scientific knowledge, social practice, scientific development.

УДК 16(477)

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.2>**Плахтій Маріанна Петрівна**кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології та філософіїКам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
вул. Татарська, 14, Кам'янець-Подільський, Хмельницька область, Україна
orcid.org/0000-0001-6789-7711**ПРОФЕСОР САМУЇЛ ШАТУНОВСЬКИЙ: ЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Актуальність даної розвідки полягає у залученні до наукового обігу масиву наукових здобутків, пов'язаних із визначним українським науковцем початку ХХ століття – Самуїлом Шатуновським. Попри беззаперечну важливість та значущість для історії української логіки, особистість та наукова спадщина С. Шатуновського досі залишаються малодослідженими. У статті здійснено аналіз наукової та філософсько-логічної діяльності професора Одеського університету Самуїла Шатуновського. Охарактеризовано розвиток особистості С. Шатуновського у суспільно-історичному контексті початку ХХ століття. Розглянуто особливості розробки проблеми алгебри логіки та математичної логіки в українському науковому колі. **Метою статті** є здійснення історико-філософської реконструкції логічних досліджень С. Шатуновського у контексті розвитку математики та математичної логіки в Україні на початку ХХ століття. **Методологічними засадами** дослідження стали історичний, герменевтичний та компаративний методи, а також метод формалізації. **Результати дослідження.** На початку ХХ століття в межах логічної проблематики існувала велика кількість напрямів: логіка формальна, логіка індуктивна, логіка і теорія знання, логіка математична та інші. Загальноєвропейські наукові тенденції мали своє відображення в Україні. Зокрема, одним із головних осередків розвитку математичної логіки став Одеський університет. Завдяки професору І. Слешинському дослідження проблем алгебри логіки й математичної логіки утвердилося у вітчизняній науці. Йому вдалося об'єднати навколо нового предмету дослідження Є. Буніцького, В. Кагана, І. Тимченко та С. Шатуновського. У галузі логіки С. Шатуновський обрав предметом дослідження закони логіки, обґрунтування фундаментальних математичних понять та особливості застосування формалізації. Аналіз наукових здобутків С. Шатуновського вказує на вагомості досягнення у формуванні математичної логіки як окремого напрямку розвитку логічних знань. Загалом, Одеська логічна школа розпочала свою діяльність із дослідження проблем обґрунтування математики, поступово просуваючись від математики до математичної логіки.

Ключові слова: Самуїл Шатуновський, Іван Слешинський, логіка, алгебра логіки, історія логіки в Україні, математична логіка в Україні.

Вступ. Тривалий час вивчення історії логічної думки в Україні здійснювалось у межах історико-філософських досліджень. Однак, вітчизняна логіка була представлена працями науковців із різних галузей знань, зокрема математиками, що зумовлює розширення поля дослідження. Доволі яскраво ситуація міждисциплінарної комунікації простежується у першій половині ХХ століття.

Метою статті є здійснення історико-філософської реконструкції логічних досліджень С. Шатуновського у контексті розвитку математики та математичної логіки в Україні на початку ХХ століття.

Методологічними засадами дослідження стали історичний, герменевтичний та компаративний методи. Для аналізу логіко-філософських досліджень був використаний метод формалізації.

Результати. Розвиток логіки та математики у першій половині ХХ століття мав об'єктивні причини. Необхідність розв'язання кризи яка виникла у математиці спричинила активний розвиток логіки, зокрема логіки математичної, яка зуміла запропонувати необхідні засоби для

обґрунтування основ математики. Ідеї символічної логіки, що ґрунтувались на роботах Джона Буля та Стенлі Джевонса стали основою для розробок Чарльза Пірса у США та Шрьодера у Німеччині, а згодом праць Готлоба Фреге та Бертрана Рассела.

У вітчизняній науці одним із перших науковців, хто розпочав дослідження теоретичних напрацювань із математичної логіки був професор математики Одеського університету – Іван Владиславович Слешинський (1854–1931) [1].

Одним із найвідоміших учнів І. Слешинського, який працював у Одеському університеті та долучився до розробок у галузі математичної логіки був С. Шатуновський (1859–1929).

Самуїл Йосипович Шатуновський – український математик та логік, один із засновників одеської математичної школи. Народився 25 березня 1859 року в селі Велика Знам'янка Мелітопольського повіту Таврійської губернії (нині – Запорізька обл.) у родині ремісника. Закінчив Херсонське реальне училище у 1878 році й проходив термінову службу в армії у 1881 році. Відсутність класичної освіти позбавила С. Шатуновського можливості вступити до університету. Відтак, він вступив до Петербурзького технологічного інституту, а згодом перейшов до Інституту інженерів шляхів сполучення. Утім, відсутність інтересу до майбутньої спеціальності та захоплення теоретичною математикою спонукало його до пошуку відповідного наукового осередку. Таким чином С. Шатуновський стає вільним слухачем Петербурзького університету, а відтак, слухає лекції Пафнутія Чебишова та його учнів [2, с. 315].

С. Шатуновський вирішив навчатись за кордоном. Він вирушає до Швейцарії, де слухає лекції відомого німецького математика Генріха Вебера у 1884–1885 роках. Однак, у зв'язку із фінансовою скрутою, невдовзі він був змушений повернутися до України. Працюючи приватним учителем міст півдня України, С. Шатуновський не полишав власних математичних розробок, одну із них у 1892 року він надіслав до одеського журналу «Вісник дослідної фізики та елементарної математики». Уже за рік С. Шатуновський переїздить до Одеси та повсякчас виступає на засіданнях Математичного відділення «Новоросійського товариства дослідників природи», у 1897 році стає його членом, а в 1898–1914 роках виконує обов'язки секретаря [3].

Вагоме значення у становленні С. Шатуновського як науковця мала підтримка одеських професорів-математиків – І. Слешинського, С. Ярошенка, Т. Тимченка, В. Кагана. За їх сприяння С. Шатуновському було дозволено у 1904 році скласти магістерський іспит за спеціальним дозволом міністерства, що дало можливість бути обраним приват-доцентом Одеського університету [4, с. 203].

Разом із тим С. Шатуновський не полишав викладати у середніх освітніх закладах Одеси. Зокрема він викладав на Вищих жіночих курсах, де у той час навчалась Софія Яновська (Неймарк), майбутня професорка московського університету, популяризаторка математичної логіки та організаторка викладання курсу математичної логіки, активна учасниця комуністичної партії. Вірогідно тому й репресії комуністичної влади не торкнулися С. Шатуновського, а можливо через старість та хворобу.

Самуїл Йосипович викладав у Одеському університеті до його розформування, а із 1920 року викладав в Інституті народної освіти (ІНО). У 1921 році він отримав звання професора, а у 1922 році очолив кафедру алгебри ІНО, крім того він керував секцією математичного аналізу і алгебри одеської науково-дослідної кафедри математики ІНО та подарував математичного кабінету ІНО власну вельми багату математичну бібліотеку. У 1922–1925 роках працював професором, завідувачем кафедри математики Одеського політехнічного інституту (ОПІ), також викладав у хіміко-фармацевтичному інституті [5, с. 90].

Веніамін Каган був для С. Шатуновського не лише колегою, але й товаришем. За споминами сучасників у домі В. Кагана, професора математики та головного редактора журналу збиралися люди різного віку та професій. Досить часто його навідував й С. Шатуновський. Близька подруга дочок В. Кагана Л. Ландесман-Беленькая так описує С. Шатуновського: «Невисокий, сутулий, із великою сивою бородою та довгим волоссям, уїдливі і навіть злостивий, гроза недбайливих студентів, він був повною протилежністю господареві будинку. Наскільки Веніамін Федорович був м'яким, доброзичливим, спокійним, настільки Самуїл Осипович був

дратівливим, малодоступним і здавався замкнутим і недовірливим. Каган та Шатуновський часто посміювались один над одним, через протилежність характерів, Каган насміхався над розсіяністю та забудькуватістю Шатуновського, а той жартував над його німецькою педантичністю та методичністю» [6, с. 312].

Долі обох учених були дуже схожі, адже влада російської імперії обмежувала через їх єврейське походження, не даючи професорських посад, а посада приват-доцента не давала належних засобів для життя, змушуючи шукати підробітку в приватних жіночих і чоловічих гімназіях, приватних уроках. Лише після більшовицької революції учені отримали штатні посади в університеті.

С. Шатуновський та В. Каган належали до тієї частини інтелігенції, що визнала нову владу, через що деякі друзі та знайомі відмовились від спілкування із ними. Доволі цікавою є інформація про приналежність С. Шатуновського до одеської масонської ложі «Зірка сходу», членом якої був і В. Каган.

Самуїл Йосипович був одним із засновників та діяльних співробітників видавництва «Матезіс». Засноване у Одесі, в 1904 році В. Каганом, А. Орбинським та С. Шатуновським спеціальне книжкове видавництво «Матезіс» було надзвичайно популярним серед науковців. «Видавництво друкувало головним чином праці математиків та переклади найкращих зарубіжних математичних видань» [4, с. 204].

У видавництві Самуїл Йосипович працював від часу його заснування та до 1925 року. Видавництво спеціалізувалось на книгах із математики, фізики, астрономії, хімії, біології, історії та філософії, здійснювало переклади найбільш актуальних наукових книг. Однак, зміна історичної ситуації зумовила порушення діяльності видавництва. Утім, неопубліковані книги, які були підготовлені до друку, вказують на запити наукового товариства. Так, у переліку книг, оголошених до друку видавництвом зустрічаємо такі значимі роботи для математичної логіки, як: Бертран Рассел «Вступ у математичну філософію» та Ж. Лагранж «Додатки до «Елементів алгебри» Ейлера: Невизначений аналіз / Пер. із фр. за ред. С.О.Шатуновського» [7].

Із грудня 1924 по січень 1925 року С. Шатуновський перебував у відрядженні у Москві для ознайомлення із викладанням математики у вищій школі. Згодом три місяці перебував у відрядженні в Німеччині. У 1928 році перебував у закордонному відрядженні та відвідав Німеччину, Францію та Швейцарію [8].

У останні роки життя С. Шатуновський важко хворів, але не полишав викладацьку діяльність, зазвичай, у супроводі одного із учнів він приїздив до університету. «Лекції професор читав сидячи, неголосно, слабким голосом, але чітко. Писати на дошці йому було важко, тому супроводжуючий його асистент записував на дошці усе необхідне. Синхронність пояснення та запису свідчила про досконале знання учнем курсу учителя, про їх наукову близькість» [6]. Помер професор у 1929 році у Одесі.

Не менш важливою для С. Шатуновського була й педагогічна діяльність. Викладацька діяльність професора С. Шатуновського пов'язана із такими дисциплінами як: алгебра, вступ до математичного аналізу, елементарна математика, сферична тригонометрія, теорія алгебраїчного вирішення рівнянь.

Про виняткову педагогічну майстерність С. Шатуновського згадує відомий американський математик Арнольд Росс. Арнольд (Хаймович) Росс народився в Чикаго у 1906 році, син єврейських емігрантів з України. У 1909 році він разом із матір'ю відвідував родичів в Одесі. Утім довгий час вони не мали змоги повернутися до США через події Першої світової війни і російської революції [9, р. 1151]. Серед усіх викладачів одеського періоду життя А. Росс згадує професора С. Шатуновського, якому завдячує своєю пристрастю до математичних наук. С. Шатуновський давав приватні уроки, які Арнольд Росс із захопленням згадує, а згодом професор був його викладачем у Одеському університеті [10, р. 692].

Особлива педагогічна майстерність дозволяла С. Шатуновському роз'яснювати складні математичні дисципліни просто. Професор Н. Чоботарьов характеризує С. Шатуновського як блискучого педагога, який ніколи не жертвував суворістю викладу матеріалу та умів у своїх

лекціях зробити доступними для слухачів складні та ґрунтовні ідеї. «Його лекції були завжди ретельно побудовані та разом з тим були у вищій мірі живі та проникнуті ентузіазмом ... він не пристосовувався до мови своїх слухачів, намагаючись із перших кроків привчити їх до наукової термінології [2, с. 320].

Вагомі здобутки професора слід відзначити у галузі математики, зокрема у 1897–1898 роках він, незалежно від Гільберта й одночасно із ним, сформулював аксіоматичне обґрунтування теорії площин, крім того обґрунтував поняття об'єму багатогранника як деякого інваріанту без залучення теорії границь [4, с. 203].

Розвиток європейських математичних ідей відобразився у наукових пошуках С. Шатуновського. Актуальність перекладених ученим праць європейських математиків безсумнівна, адже їх роботи започаткували нове розуміння концепції числа, що стало основою математики ХХ століття. Наукове співтовариство завдячує С. Шатуновському першим перекладом праці Р. Дедекінда «Неперервність та ірраціональні числа» [11]. Сама праця була написана автором у 1872 році, а переклад здійснено уже в 1894 році. У передмові до цієї праці С. Шатуновський зауважує про важливість визначення числа як символу, адже «ірраціональні числа за суттю є чисті знаки, які можуть бути і дійсно бувають дуже корисні лише тому, що цими знаками зручно виражати реальні властивості речей» [11, с. 255].

Крім того, С. Шатуновський здійснив переклад праці Г. Кантора «Про одну із властивостей сукупності усіх дійсних алгебраїчних чисел» [12], яка була опублікована автором у 1874 році, а перекладена в 1896 році.

У «Віснику дослідної фізики і елементарної математики» загалом було опубліковано близько 22 статей, заміток та рецензій авторства С. Шатуновського датованих 1891–1914 роками із алгебри та геометрії.

Важливою працею у галузі математичної логіки є «Алгебра логіки» Л. Кутюра (1909). З французької мови її переклав І. Слешинський, а один із додатків до неї написаний С. Шатуновським. У додатку більш чітко роз'яснено принципи застосування символів, знаків та їх відношень, адже система символів представлена у дослідженні Л. Кутюра позбавлена якого б не було реального змісту, підкреслює С. Шатуновський, крім того змісту, який їм властивий, тобто це рисунки, букви або інші знаки, тож потрібно чіткіше підкреслити деякі положення [13, с. 3].

Професор І. Слешинський об'єднав одеських математиків навколо побудови аргументованих математичних доведень та вирішення проблем обґрунтування математики засобами математичної логіки. До таких досліджень належить праця С. Шатуновського «Алгебра як вчення про порівняння за функціональними модулями» (1917) [14]. Досліджуючи закон виключення третього відносно ролі та сфери його застосування, С. Шатуновський обґрунтовує ідею недопустимості формальної екстраполяції закону виключення третього на нескінченні множини та процеси. Застосування логічного закону виключення третього потребує обережності та іноді може бути виправдане лише після довгого ряду досліджень. Оскільки можливість вибору одного із двох висловлювань « $A \in B$ » та « $A \notin B$ », де A – певний предмет, а B – множина предметів, буде залежати і від визначення множини B , і від визначення предмету A . У трактуванні С. Шатуновського закон виключення третього має бути застосований лише тоді, коли предмет A може розглядатись як індивідуум, а не множина предметів по відношенню до множини B . Таким чином застосовувати закон виключення третього до множин нескінченних елементів, а також до множин скінченних потребує обережності та може бути виправданим лише після додаткових досліджень [14, с. 1]. Зазначене має особливий сенс для вирішення проблеми суворості математичного доведення, адже доведення існування або не існування, доведення від супротивного, які ґрунтуються на застосуванні закону виключення третього застосовувати недоцільно, якщо попередньо не встановлено, що предмет є логічною одиницею щодо класу, з яким він зіставляється.

Висновки. Активний розвиток математики та логіки на початку ХХ століття зумовив вирішення нагальних питань обґрунтування основ математики засобами математичної логіки та спонукав до переходу від вивчення математичних об'єктів до дослідження структур. В Україні

дослідження у межах математичної логіки відбувалось завдяки науковому осередку одеських математиків – І. Слешинський, Є. Буніцький, С. Шатуновський та інші. Одеська логічна школа розпочала свою діяльність із дослідження проблем обґрунтування математики, поступово просуваючись від математики до математичної логіки. Одеський університет на початку ХХ століття став осередком популяризації математичної логіки, проте історичні події стали на заваді розбудові ідей математичної логіки в українському науковому просторі. Зокрема, С. Шатуновський зосереджував свої дослідження навколо проблем подолання неточностей у математичних доказах, обґрунтування математики засобами математичної логіки, питанням формального обґрунтування логіки висловлювань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Плахтій М. П. Іван Слешинський – популяризатор ідей математичної логіки в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2020. Серія «Філософія. Філософські перипетії», (62), С.99-107. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2020-62-11>
2. Чеботарёв Н. Самуил Осипович Шатуновский. *Успехи математических наук*. 1940. Выпуск 7. С. 316-321.
3. Вчені вузів Одеси: Біобібліогр. довід. Вип. 1. Природничі науки. 1865-1945. Одеса, 1995. Ч. 2: Математики. Механіки / Упоряд. І.Е.Рікун, за участю Л.З.Гроссмана. С. 144-147.
4. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. *Історія та сучасність (1865–2015) / кол. авт. ; гол. ред. І. М. Коваль ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова*. Одеса : ОНУ, 2015. 964 с.
5. Букач В. Науковці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського : Біографічний словник. Вип. 1. Одеса: ПНПУ, 2019. 96 с.
6. Ландесман-Беленькая С. Дом на Черноморской. *Одесский альманах «Дерибасовская – Ришельевская»*. Одеса: АО «ПЛАСКЕ», 2012. Вип. 49, № 2. С. 307-316. – Режим доступу : http://odessitclub.org/publications/almanac/alm_49/alm49_309_318.PDF
7. Видавництво «Mathesis» (1904 – 1925) : Матеріали до історії та каталог книг / В.о. Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького; Авт.- упоряд. Інна Еміліївна Рікун. К. : Книжкова палата України, 2002. 60 с. – Режим доступу : http://catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/sNaykVidan/29545.pdf
8. Рикун-Штейн И. УЧЕННЫЕ-МАТЕМАТИКИ – УЧИТЕЛЯ Г.А. ГАМОВА. *Заметки по еврейской истории*. 2021. №11-12(234) – Режим доступу : https://z.berkovich-zametki.com/y2021/nomer11_12/rikun/
9. Daniel B. Shapiro. (OCTOBER1996). A Conference Honoring Arnold Ross on His Ninetieth Birthday *NOTICES OF THEAMS*. 43 (10). P. 1151–1154.
10. Interview with Arnold Ross (2001). *NOTICES OF THEAMS*. VOLUME48, NUMBER7. P. 691-698.
11. Дедекиннд Р. Непрерывность и иррациональные числа. Перевел с немецкого профессор С. О. Шатуновский. *Вестник опытной физики и элементарной математики*. 1894. Выпуск № 191, С. 253-259; № 192, С. 266-277.
12. Шатуновский С. Доказательство существования трансцендентных чисел (по Cantor'у). *В.О.Ф.Э.М.* № 233, С. 113-122.
13. Кутюра Л. Алгебра логики. Пер. с приб. проф. И. Слешинского. Одеса : Mathesis, 1909. IV, [2], 108, XIV с.
14. Шатуновский С. О. Алгебра как учение о сравнениях по функциональным модулям. Одеса, 1917. 200 с.

REFERENCES

1. Plakhtii, M. P. (2020). Ivan Sleshynskiy – populiaryzator idei matematychnoi lohiky v Ukraini. [Ivan Sleshynsky – popularizer of the ideas of mathematical logic in Ukraine] *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni VN Karazina. Seriiia "Filosofiiia. Filosofski perypetii"*, (62), P.99-107. [In Ukrainian].
2. Chebotarjov, N. G. (1940). Samuil Osipovich Shatunovskij. [Samuil Osipovich Shatunovsky]. *Uspehi matematicheskikh nauk*. Issue 7. P.316-321. [in Russian].

3. Vcheni vuziv Odesy: Biobibliohr. dovid. (1995). [Scientists of Odesa universities: Biobibliographic guide]. Issue. 1. Pryrodnychi nauky. 1865-1945. Odesa, Ch. 2: Matematyky. Mekhaniky / Uporiad. I.E.Rikun, za uchastiu L.Z.Hrossmana. P. 144-147. [In Ukrainian].
4. Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. Mechnykova. (2015). [Odesa National University named I. Mechnikov]. Istoriia ta suchasnist (1865–2015) / kol. avt. ; hol. red. I. M. Koval ; Odeskyi nats. un-t im. I. Mechnykova. Odesa : ONU. 964 p. [In Ukrainian].
5. Bukach, V. M. (2019). *Naukovtsi Pivdenoukrajinskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K. D. Ushynskoho*: Biohrafichnyi slovnyk. Issue.1. Odesa: PNPU. 96 p. [In Ukrainian].
6. Landesman-Belen'kaja S. Ja. (2012). Dom na Chernomorskoj. [House on Chernomorskaya]. Odesskij al'manah «Deribasovskaja – Rishel'evskaja». Odesa: AO «PLASKE», Issue. 49, № 2. P. 307-316. – Rezhim dostupa : http://odessitclub.org/publications/almanac/alm_49/alm49_309_318.PDF [In Russian].
7. Vidavnistvo «Mathesis» (1904 – 1925) : Materiali do istorii ta katalog knig / V.o. Odes. derzh. nauk. b-ka im. M. Gorkogo; Avt.- uporyad. Inna Yemiliivna Rikun. K.: Knizhkova palata Ukraïni, 2002. 60 p. – Rezhim dostupa: http://catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/sNaykVidan/29545.pdf [In Russian].
8. Rikun-Shtejn, I. (2021). Uchenye-matematiki – Uchitelja G.A. Gamova. [Scientists-mathematics – teachers G.A. Gamova]. *Zametki po evrejskoj istorii*. №11-12 (234) – Rezhim dostupa : https://z.berkovich-zametki.com/y2021/nomer11_12/rikun/ [In Russian].
9. Daniel B. Shapiro. (OCTOBER1996). A Conference Honoring Arnold Ross on His Ninetieth Birthday NOTICES OF THEAMS. 43 (10). P. 1151–1154. [In English].
10. Interview with Arnold Ross (2001). NOTICES OF THEAMS. VOLUME48, NUMBER7. P. 691-698. [In English].
11. Dedekind, R. (1894). Nepreryvnost' i irracional'nye chisla. [Continuity and irrational numbers]. Perevel s nemeckogo profesor S.O. Shatunovskij. *Vestnik opytnoj fiziki i jelementarnej matematiki*. Vypusk № 191, P. 253-259; № 192, P. 266-277. [In Russian].
12. Shatunovskij, S. (1896). Dokazatel'stvo sushhestvovanija transcendentnyh chisel (po Cantor'y). [Proof of the existence of transcendental numbers (according to Cantor'y)]. *V.O.F.Je.M.* № 233, P. 113-122. [In Russian].
13. Kutyura, L. (1909). Algebra logiki. Per. s fr. s pribavleniyami I.V.Sleshinskogo. O.: Tip. Akts. Yuzh.-Rus. o-va pech. dela. [In Russian].
14. Shatunovskii, S.O. (1917). Algebra kak uchenie o sravneniiakh po funkcionalnym moduliam. Odesa. 200 p. [in Russian].

Plakhtiy Marianna Petrivna

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor at the Department of Philosophy

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University

14, Tatarska str., Kamianets-Podilskyi, Khmelnytskyi region, Ukraine

orcid.org/0000-0001-6789-7711

PROFESSOR SAMUIL SHATUNOVSKY: LOGICAL STUDIES

The relevance of this investigation lies in the involving of the scientific achievements related to an outstanding Ukrainian scientist of the beginning of the 20th century – Samuil Shatunovskiy. Despite the undeniable importance and significance for the history of Ukrainian logic, the personality and scientific legacy of S. Shatunovsky still remains unstudied. The article analyzes the scientific, philosophical and logical activities of Odessa University professor Samuel Shatunovsky. The development of the personality of S. Shatunovsky in the socio-historical context at the beginning of the 20th century is characterized. The peculiarities of the development of the problem of algebra of logic and mathematical logic in the Ukrainian scientific circle are considered. The objectives of the article is to carry out a historical-philosophical reconstruction of S. Shatunovsky's logical studies in the context of the development of mathematics and mathematical logic in Ukraine at the beginning

of the 20th century. The methodological bases of the research consists of historical and comparative methods, as well as the method of formalization.

Research results. At the beginning of the 20th century, there was a large number of areas within logical problems: formal logic, inductive logic, logic and theory of knowledge, mathematical logic, and others. All-European scientific trends were reflected in Ukraine. In particular, Odesa University became one of the main centers of the development of mathematical logic. Thanks to Professor I. Sleshynskiy, the study of the problems of the algebra of logic and mathematical logic became established in the national science. He managed to unite E. Bunitskiy, V. Kagan, I. Tymchenko and S. Shatunovsky around a new subject of the research. In the field of logic, S. Shatunovsky chose the laws of logic, substantiation of fundamental mathematical concepts and features of formalization as a subject of research. The analysis of S. Shatunovsky's scientific achievements indicates significant achievements in the formation of mathematical logic as a separate area of the development of logical knowledge. In general, the Odesa School of Logic began its activity with the study of the problems of the justification of mathematics, gradually advancing from mathematics to mathematical logic.

Key words: *Samuil Shatunovskiy, Ivan Sleshynskiy, logic, logic algebra, history of logic in Ukraine, mathematical logic in Ukraine.*

УДК 141.5(477)«18/19»

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.3>**Поцюрко Олег Юрійович**

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарної підготовки
Львівського державного університету внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, Львів, Україна
orcid.org/0000-0003-0006-1615

ФОРМАЛЬНО-ЛОГІЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Актуальність проблеми. У своїй професійній діяльності кожен юрист має керуватися не лише такими максимами, як переконливість, тактика, раціональність, істина, а й аргументативним дискурсом (викладом аргументів за схемою силогізму), який передбачає дуже широкий спектр мовленнєвих особливостей: переконувати; доводити; апелювати; надавати емоційне забарвлення.

Мета дослідження – з'ясувати особливості застосування формально-логічної аргументації у діяльності Європейського суду з прав людини.

Досягнення мети конкретизується через постановку та вирішення наступних завдань: 1. визначити поняття правової аргументації та аргументування; 2. проаналізувати та розкрити основні конструкції, принципи та контексти використання формально-логічної аргументації в діяльності ЄСПЛ.

Методи дослідження. У дослідженні було використано такі методи, як аналізу, синтезу, дедукції індукції, екстраполяції та порівняння.

Результати дослідження. У статті стверджується про те, що застосування формально-логічної аргументації у професійній діяльності юристів впливає на їх здатність до переконання громадян у необхідності чи корисності накладених на них обмежень, переконання суддів у справедливості справи, переконання сторін у неупередженості судового рішення тощо.

Кожен суддя повинен знати особливості правової аргументації, правила оперування поняттями, судженнями, умовиводами. Формально-логічна необізнаність судді призводить до неправильної кваліфікації, невдалої аргументації та обґрунтування прийнятого рішення, не здатності виявляти протиріччя у свідченнях учасників процесу, під час спростування необґрунтованих аргументів сторін, під час вирішення питання якості доказів, що може спричинити серйозні наслідки.

ЄСПЛ є найавторитетнішим та значимим у Європі, а всі його рішення є зразком викладення фактів у справі та структурування й обрання прийнятних аргументів, вони мають подвійне юридичне значення, оскільки виконують роль як правотлумачного, так і правозастосовного акту.

Здійснюючи свою роботу дистанційно (письмово) ЄСПЛ в процесі правової аргументації опирається на ряд принципів та конструкцій, які сприяють основній меті його діяльності, а саме утвердженню прав і свобод людини і громадянина.

Ключові слова: правова аргументація, ЄСПЛ, логіка, силогізм, юрист.

Вступ. Будучи невід'ємною частиною юридичної освіти, знання логіки дозволяє юристу правильно будувати судово-слідчі версії, складати чіткі плани розслідування злочинів, не допускати помилок при складанні офіційних документів, протоколів, обвинувальних висновків, рішень та ухвал. Юристи зазвичай не обмежуються простою незгодою, наприклад, з доказами обвинувачення, якщо знаходять у них логічну помилку. Вони пояснюють, яку помилку було допущено, стверджують про те, що ця помилка має спеціальну назву та пояснення у логіці. Саме таке доведення значним чином впливає на думку присутніх, незважаючи на те, що вони ніколи не вивчали логіки. Значні вимоги до законодавства, правозастосовної практики та правової теорії впливають на формування мислення юриста.

Однією з необхідних передумов професійного мовлення юриста є логічна правильність. Логіка юриста, звичайно, не зводиться лише до викладу аргументів за схемою силогізму. Головне – обґрунтувати, розгорнути аргументи. Можливості використання аргументативного дискурсу у мовленні юристів дуже широкі: переконувати; доводити; апелювати; надавати емоційне забарвлення.

Мета дослідження – з'ясувати особливості застосування формально-логічної аргументації у діяльності Європейського суду з прав людини.

Досягнення мети конкретизується через постановку та вирішення наступних завдань: 1. визначити поняття правової аргументації та аргументування; 2. проаналізувати та розкрити основні конструкції, принципи та контексти використання формально-логічної аргументації в діяльності ЄСПЛ.

Методи дослідження. У дослідженні було використано такі методи, як аналізу, синтезу, дедукції індукції, екстраполяції та порівняння.

Результати дослідження. Успішна діяльність юриста, і успіх його справи значною мірою залежить від вміння правильно будувати висловлювання, що включає в себе знання теорії аргументації та максим аргументації: 1) максима переконливості – говори переконливо, не переважуй деталями, 2) максима такту – висловлюйся зрозуміло, не рахуй інших дурніших за себе, 3) максима раціональності – поясни усі кроки логічно, не звертайся до великих істин, 4) максима істини – висувай гіпотези з наступним поясненням, не висувай невірфікованих суджень. Загальні правила аргументації включають три види максим, головним серед яких юридичному дискурсу стає максимальна раціональність.

Розкриваючи теоретичне та практичне значення юридичної аргументації автори колективної монографії «Юридична аргументація: Логічні дослідження» стверджують про те, що «Сучасна теорія юридичної аргументації поєднує знання формальнологічних теорій загальнотеоретичного значення зі змістовними завданнями правознавчої теорії та юридичної практики» [10, с. 6].

Найвідоміші сучасні теорії аргументації, як стверджують дослідники, «були сформульовані бельгійським юристом Хаїмом Перельманом, британським вченим Стівеном Тулміном, а також сучасними дослідниками з Нідерландів Франсом ван Еемереном, Робом Гроотендорстом та їх учнями» [10, с. 28].

Аналізуючи аргументативний дискурс в професійній промові юристів дослідниці Краснова Н.В. та Могилевська Н.Є. розкривають зміст трьох видів максим, якими має володіти у своїй професійній діяльності юрист, а саме:

«Максими раціональності: 1. Дотримуйся логічного, послідовного викладу аргументів, експліцитно висловлюй логічні зв'язки; 2. Дотримуйся доказів по суті справи (*argumentum ad rem*); 3. Будь інформативним. Обмежуй кількість аргументів, залишивши самі вагомні та виключивши другорядні (*argumenta ponderantur, non numerantur*); 4. Не використовуй помилкових посилок; 5. Не піддавайся емоціям; 6. Уникай застосування сили (*argumentum baculinum*).

Неможливо уявити професійну мову юриста без максим такту: 1. Визнай за партнером право на контраргументацію; 2. Виберіть відповідний інтелектуальний ключ; 3. Не переноси аргументацію з предмета обговорення особистості (Уникай *argumentum ad hominem*); 4. Дотримуйся етикету.

Будуючи своє мовленнєве висловлювання юрист не може не враховувати максими переконливості: 1. Говори впевнено; 2. Уникай двозначності (*argumentum ambiguum*); 3. Підкріплюй вербальну аргументацію невербальними засобами (голос, інтонація та жестикуляція)» [2, с. 145-146].

Серед найважливіших цілей застосування формально-логічної аргументації у праві, зокрема можна виділити: переконання громадян у необхідності чи корисності накладених на них обмежень, переконання суддів у справедливості справи, переконання сторін у неупередженості судового рішення тощо. Робота юриста полягає не тільки у висвітленні норм та фактів, він прагне відстояти своє рішення правових проблем, запорукою успіху в даному випадку буде

вміння переконувати. Переконати тих, хто творить закон, тих, хто повинен його дотримуватися, переконати суддю, сторони, супротивників, того чи іншого практика тощо.

Вивчаючи проблему аргументації у правотворчій діяльності Луць Л., звертає увагу на те, що «Завданнями аргументування є обґрунтованість юридичних наслідків, прогнозування змін щодо змісту джерел права. Аргументація змістових параметрів здійснюється в межах правової аргументації» [3, с. 171].

Далі дослідниця розрізняє правову та юридичну аргументації, і додає «правова аргументація є інтелектуальною діяльністю, спрямованою на обґрунтування чи спростування істинності положень за допомогою як юридичних, так і інших аргументів; а юридична аргументація – інтелектуальна юридична діяльність, що спрямована на обґрунтування чи спростування істинності правових положень за допомогою юридичних аргументів з метою настання юридичних наслідків. Юридичні аргументи трактуються як засіб, передбачений чинною системою джерел права; а правові – як юридичні та інші аргументи, які в процесі аргументації створюють умови для настання юридичних наслідків» [3, с. 172].

Нині будь-який юрист, робота якого пов'язана з правовими нормами, безперечно, звертається до елементарних правил формальної логіки. У правотворчій діяльності їх знання та правильне використання є вкрай важливим. Логічні правила застосовуються у правотворчості, при прийнятті всіх юридичних рішень та складанні правових документів.

Логічні правила також застосовуються у судовій діяльності. Суддя повинен добре володіти законами логіки, правилами оперування поняттями, судженнями, умовиводами. Нелогічність може виявлятися не тільки в композиції тексту судового акта (це не найстрашніше), а й у неправильній кваліфікації, невдалій аргументації та обґрунтуванню прийнятого рішення, що може спричинити серйозні наслідки. Логіка у діяльності судді знаходить застосування: при виявленні протиріччя у свідченнях учасників процесу; під час спростування необґрунтованих аргументів сторін; під час вирішення питання якості доказів; при вирішенні питання про те, чи забезпечено юридичну справу доказами; в процесі кваліфікації юридичної справи; при винесенні остаточного рішення щодо справи.

Європейський Суд з прав людини, який є найбільш авторитетним та значимим у Європі, а його рішення у багатьох випадках є зразком викладення фактів у справі та структурування й обрання прийнятних аргументів, визначив, що робота з доказами, їх допустимість, оцінка поданих доказів регулюється головним чином національним законодавством кожної країни. Всі його рішення мають подвійне юридичне значення, оскільки виконують роль як правотлумачного, так і правозастосовного акту.

Слід відзначити, що розгляд справ ЄСПЛ здійснює у письмовій формі (дистанційно), відповідно аргументація має також письмовий вираз. Відтак, розглядаючи правову аргументацію можна виділити «контекст виявлення» («context of discovery») та «контекст виправдання» («context of justification»), процес пошуку правильного рішення та виправдання рішення та стандартів оцінки, які використовують в оцінюванні рішення.

Розкриваючи головні особливості аргументування рішень європейського суду з прав людини, Дудаш Т. [1], подібно до згадуваної вище Луць М. [3] у діяльності ЄСПЛ виділяє правове аргументування та аргументацію.

«Згідно з логічним підходом правове аргументування – це мовне обґрунтування (мотивування) шляхом доведення через наведення аргументів (доводів) щодо певного юридично значущого питання відповідно до логічних правил істинності. Правова аргументація – це система аргументів, використаних для доведення певного юридично значущого питання відповідно до логічних правил істинності» [1, с. 93].

Для проведення відповідного аналізу правової аргументації вона виробляє певні методологічні положення, які можуть мати філософський, теоретичний, емпіричний та аналітичний компоненти. Дослідниця схиляється до філософського компоненту, який зумовлений раціоналістичною концепцією («геометричною» – аргументація створена на безспірній основі й у логічно досконалий спосіб; «антропологічною» – аргументація ґрунтується на тому, що

вважають раціональним члени певної комунікативної спільноти; «критичною» – аргументація заснована на систематичній перевірці прийнятності усіх аргументувальних кроків) [1, с. 87]. Саме такий зріз є вдалою спробою поєднання геометричного, антропологічного та критичного компонентів теоретичної моделі аргументування (логічного, риторичного чи діалектичного/діалогічного).

Отож, як стверджує Дудаш Т.: «Важливе методологічне значення для дослідження прояву підходів до розуміння і дослідження правового аргументування й аргументації у практиці ЄСПЛ має критерій класифікації за підходами до розуміння і дослідження правового аргументування, що дозволяє виокремити логічну, риторичну та діалектичну правову аргументацію й аргументування» [1, с. 88]. Цей критерій допомагає встановити значення правової аргументації у різних сферах юридичної діяльності (правотворчій, правозастосовній та право тлумачній).

У діяльності ЄСПЛ можна виділити так звані «легкі справи», для яких достатнім є використання формально-логічних прийомів для оперування фактами в процесі аргументації; та «важкі справи» які потребують використання не класичної логіки, засобів аналогії, соціальних аргументів, аргументів з наслідків, з прикладу тощо.

Цінною заувагою щодо правозастосувальної діяльності ЄСПЛ є пошук норми Конвенції, загального принципу (*general principle*) тлумачення й застосування, який вироблений у його практиці. Саме заявник у заяві до Суду надає аргументацію того, чому вона є прийнятною для розгляду ЄСПЛ, які саме статті Конвенції, на його думку, порушені і чому (доповіді, аналітичні звіти, прикінцеві зауваження, експертні висновки тощо; див., наприклад, пункти 55–79 рішення Суду у справі від 15 травня 2012 р. «Kaverzin проти України») [1, с. 90].

Слід зауважити також і те, що формально-логічна правова аргументація не завжди є визначальною у роботі ЄСПЛ, особливо це стосується так званих «клонових» справ, у яких Суд не здійснює аргументації, а покликається на попередні аналогічні чи ідентичні судові справи, де застосовується схожа аргументувальна конструкція.

Ухвалюючи аргументоване рішення та об'єктивуючи таким чином своє правове аргументування, ЄСПЛ створює мотивацію рішення у справі, його резолютивну частину. На цій стадії створюється своєрідний «контекст виправдання» («оцінка суду») щодо правильності та аргументованості прийнятого рішення.

Розглядаючи аргументувальні конструкції ЄСПЛ Дудаш Т. виділяє кілька видів аргументів: «аргумент зі встановленої норми» (19,6 %), «аргумент із прецеденту» (6,1 %), «аргумент вербальної класифікації» (4,7 %) (див., наприклад, пункти 119–125 рішення Суду у справі від 15 травня 2012 р. «Kaverzin проти України»), «аргумент з позиції знання», аргумент зі знаку – 7,9 % (див., наприклад, пункти 72–78 рішення Суду у справі від 23 червня 2011 р. «Matushevskyy and Matushevskaya проти України»), аргумент з прикладу – 5,2 %, аргумент з наслідків – 8,2 %, аргумент з аналогії – 21,6 % (стосується у практиці Суду порівняння правового регулювання того чи іншого питання у різних державах – учасницях Конвенції – наприклад, у справі «Partillo проти Італії» (пункти 177–179 рішення Суду у складі Великої палати від 27 листопада 2015 р.) [1, с. 91-92].

Підсумовуючи результати дослідження вчена наголошує: «Використання такого різноманіття аргументувальних схем підтверджує, що в аргументувальній діяльності Суду домінує риторичний вид правового аргументування. Адже саме це дозволяє не обмежуватися використанням дедуктивних аргументів, доказовою аргументацією, а використовувати й так звані презумпційні аргументи, недоказові аргументи» [1, с. 94].

У справі «Ван Мехелен та інші проти Нідерландів» Європейський Суд підкреслив: «Допустимість доказів є питанням, яке регулює головним чином національне законодавство... Завдання Суду, відповідно до Конвенції, полягає не в тому, щоб оцінювати покази свідків, а в тому, щоб упевнитися, чи був судовий розгляд загалом справедливим, включаючи і те, як було отримано докази» [5].

Водночас, Європейський Суд у своїх ухвалах щодо низки справ визначив низку критеріїв у роботі з доказами, якими зобов'язані керуватися національні державні органи у роботі з доказами та які впливають на логіку доведення.

У справі «Барбера, Мессеґе та Хабардо проти Іспанії» ЄСПЛ чітко вказав: «про те, що п. 2 ст. 6 Конвенції вимагає, щоб судді, виконуючи свої завдання, відійшли від упередженої думки, що обвинувачений учинив інкримінований йому злочин. Тягар доказування лежить на обвинуваченні, а кожний сумнів має тлумачитися на користь обвинуваченого. Із цього також випливає, що обов'язком обвинувачення є інформування особи про висунуті обвинувачення, щоб вона могла підготувати та належним чином представити аргументи на свій захист» [4]. Дана норма також вимагає, щоб в основу висновку про винуватість особи були покладені ті докази, які відповідають закону, тобто отримані законним шляхом.

У рішенні в справі «Доорсон проти Нідерландів» [7] було сформульовано критерій «вирішального ступеня», згідно з яким використання доказів, отриманих із порушенням закону, тягне за собою визнання порушення права заявника на справедливий судовий розгляд лише у тому разі, якщо вони були «єдиною або вирішальною мірою», підставою вироку. Також, у справі «Шенк проти Швейцарії», використання магнітофонного запису, який було отримано з порушенням закону, не було визнано як таке, що порушує право заявника на справедливий судовий розгляд, оскільки «магнітофонний запис телефонних розмов не був єдиним доказом, на якому побудовано вирок» [8].

У рішенні в справі «Яллоґ проти Німеччини» Суд наголосив: «...що будь-які відомості та матеріали, отримані в результаті застосованого до обвинуваченого насильства чи іншого звернення, кваліфікованого як катування, не можна використати як докази незалежно від їх змісту та значення встановлення обставин справи» [9].

У ряді справ ЄСПЛ розглядав ситуації, коли у процесі судового розгляду використовувалися докази, похідні від свідчення заявника, отримані під тиском. У рішенні у справі «Гефген проти Німеччини» ЄСПЛ зазначив, що використання доказів, похідних від отриманих під тиском показань підсудного створює «сильну презумпцію несправедливості» [6].

Крім того, Європейський Суд визначив, що порядок збирання доказів, передбачених національним правом, повинен відповідати основним правам, що визнаються Європейською Конвенцією: право на особисту гідність, право на особисту недоторканність, право на недоторканність приватного життя, право на таємницю листування та телефонні переговори, на недоторканність житла, право на захист. Порушення цих прав у кожному конкретному випадку збирання доказів може призвести до визнання Європейським Судом несправедливості судового провадження у конкретній справі.

Також вважається, що більш об'єктивним та аргументованим буде рішення суду якщо в його діяльності братимуть участь присяжні, які висловлюють у своєму рішенні справедливу, народну оцінку, не обтяжену правовим досвідом. Звичайно, в судочинстві необхідно враховувати цю народну думку, тим більше, що її висловлює не 1 людина, а цілих 12 та його рішення буде незалежним. Але про яку об'єктивність та осмислену аргументованість може йтися, коли вони не можуть повністю розібратися у справі, коли вони не знають правил та логіку побудови аргументів та доказів і просто приймають усі факти на віру.

При розгляді справи суддя формує свою думку на правовій основі, використовує юридичні, логічні та інші прийоми, свій досвід у судочинстві. Використовуючи правову базу, він, однак, не діє машинально, виконуючи правові розпорядження, а враховує особливості кожної ситуації та кожної справи.

Висновок. Підсумовуючи, можна стверджувати про те, що в українському законодавчому полі немає чітко визначених правил аргументування відповідних параметрів правотворчих актів, що аж ніяк не не сприяє їхній якості. Що в свою чергу вимагає поглибленого аналізу питань правової та юридичної аргументації, формалізації правил та критеріїв аргументування параметрів як правотворчих, так і інших правових актів України.

Очевидно, через деякий час співпраця дослідників різних дисциплін призведе до створення єдиної юридичної теорії аргументації, яка матиме як теоретичну, так і практичну цінність та сприятиме подальшому прогресу у розробці концепцій юридичної аргументації та їх успішного застосування на практиці та в освіті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дудаш Т. Особливості аргументування рішень європейського суду з прав людини (до характеристики методологічних підходів). *Право України*. 2017 р. № 4. С. 86-96.
2. Краснова Н.В., Могилевська Н.Є. Аргументативний дискурс в професійній промові юристів *Логіка і право* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 19 травня 2011 р. Харків. 2011. С. 144-147.
3. Луць Л. Аргументація у правотворчій діяльності. *Теорія держави і права*. № 9. 2020 р. С. 168-173.
4. Марчук Н. Судам слід більш ретельно добирати формулювання у вироках щодо однієї особи, аби не порушити принцип презумпції невинуватості іншої особи. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki_diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1216636/
5. Справа «Ван Мехелен та інші проти Нідерландів» (case of Van Mechelen and others v. the Netherlands). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/SO0537>
6. Справа «Гефген проти Німеччини». [«Gefgen v. Germany»]. URL : <https://zakononline.com.ua/echr-practice/show/4699>
7. Справа «Доорсон проти Нідерландів». [«Doorson v. Netherlands»]. URL : [https://rd.ua/storage/articles/«Доорсон%20\(Doorson\)%20проти%20Нідерландів».pdf](https://rd.ua/storage/articles/«Доорсон%20(Doorson)%20проти%20Нідерландів».pdf)
8. Справа «Шенк проти Швейцарії» URL : <https://precedent.in.ua/2016/04/09/shenk-protyv-shvejtsaryu/>
9. Справа «Яллох проти Німеччини». URL : <https://ips.ligazakon.net/document/SO2742>
10. Юркевич О.М., Титов В.Д., Куцепал С. В. Юридична аргументація : Логічні дослідження : колективна монографія / за ред. проф. О. М. Юркевич. Харків : НУЮА ім. Я. Мудрого, 2012. 211 с.

REFERENCES

1. Dudash T. (2017). Osoblyvosti arhumentuvannia rishen yevropeiskoho sudu z prav liudyny (do kharakterystyky metodolohichnykh pidkhodiv) [The peculiarities of argumentation of the decisions of the European Court of Human Rights (to the characteristics of methodological approaches)]. *Pravo Ukrainy*. № 4. S. 86-96. [in Ukrainian].
2. Krasnova N.V., Mohylevska N.E. (2011). Arhumentatyvnyi dyskurs v profesiinii promovu yurystiv Lohika i pravo [Argumentative discourse in the professional speech of lawyers Logic and law]: materialy III mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kharkiv, Kharkiv. S. 144-147. [in Ukrainian].
3. Luts L. (2020). Arhumentatsiia u pravotvorchii diialnosti. [Argumentation in law-making activity.] *Teoriia derzhavy i prava*. № 9. S. 168-173. [in Ukrainian].
4. Marchuk N. Sudam slid bilsh retelno dobyraty formuliuvannia u vyrokakh shchodo odniiei osoby, aby ne porushyty pryntsyup prezumptsii nevinuvatosti inshoi osoby. [Courts should be more careful in choosing wording in judgments against one person so as not to violate the principle of presumption of innocence of another person]. URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki_diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1216636/ [in Ukrainian].
5. Sprava «Van Mekhelen ta inshi proty Niderlandiv». [Case of Van Mechelen and others v. the Netherlands]. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/SO0537>
6. Sprava «Hefhen proty Nimechchynu». [Case of Gefgen v. Germany]. URL : <https://zakononline.com.ua/echr-practice/show/4699> [in Ukrainian].
7. Sprava «Doorson proty Niderlandiv» [Case of Doorson v. Netherlands]. URL : [https://rd.ua/storage/articles/«Доорсон%20\(Doorson\)%20проти%20Нідерландів».pdf](https://rd.ua/storage/articles/«Доорсон%20(Doorson)%20проти%20Нідерландів».pdf) [in Ukrainian].
8. Sprava «Shenk proty Shveitsarii». [Case of Schenck v. Switzerland]. URL : <https://precedent.in.ua/2016/04/09/shenk-protyv-shvejtsaryu/> [in Ukrainian].
9. Sprava «Yallokh proty Nimechchynu». [Case of Yalloch v. Germany]. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/SO2742> [in Ukrainian].
10. Yurkevych O.M., Tytov V.D. (2012). Kutsepal S. V. Yurydychna arhumentatsiia : Lohichni doslidzhennia [The legal argumentation: Logical studies]: kolektyvna monohrafiia / za red. prof. O. M. Yurkevych. Kharkiv : NUJuA im. Ya. Mudroho. 211 s. [in Ukrainian].

Potsyurko Oleg Yuriiovych

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian Training
Lviv State University of Internal Affairs
26, Horodotska str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0006-1615

FORMAL AND LOGICAL ARGUMENTATION IN THE ACTIVITIES OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

The urgency of the problem. In his professional activity, every lawyer should be guided not only by such maxims as persuasiveness, tactics, rationality, truth, but also by argumentative discourse (presentation of arguments according to the scheme of syllogism), which involves a very wide range of speech features: to convince; prove; appeal; give an emotional color.

The purpose of the study is to find out the specifics of the application of formal and logical argumentation in the activities of the European Court of Human Rights.

Achieving the goal is specified through setting and solving the following tasks: 1. define the concept of legal argumentation and argumentation; 2. to analyze and reveal the main constructions, principles and contexts of the use of formal-logical argumentation in the activities of the ECtHR.

Research methods. The research used such methods as analysis, synthesis, deduction induction, extrapolation and comparison.

Research results. The article claims that the application of formal and logical reasoning in the professional activity of lawyers affects their ability to convince citizens of the necessity or usefulness of restrictions imposed on them, to convince judges of the justice of the case, to convince the parties of the impartiality of the court decision, etc.

Every judge must know the peculiarities of legal argumentation, the rules for operating concepts, judgments, and inferences. Formal and logical ignorance of the judge leads to incorrect qualifications, unsuccessful argumentation and justification of the decision, inability to detect contradictions in the testimony of the participants in the process, when refuting unsubstantiated arguments of the parties, when solving the issue of the quality of evidence, which can cause serious consequences.

The ECtHR is the most authoritative and significant in Europe, and all its decisions are a model for presenting the facts in a case and structuring and choosing acceptable arguments, they have a double legal significance, as they perform the role of both a law-interpreting and a law-enforcing act.

Carrying out its work remotely (in writing), the ECtHR in the process of legal argumentation relies on a number of principles and constructions that contribute to the main purpose of its activity, namely the affirmation of the rights and freedoms of a person and a citizen.

Key words: legal argumentation, ECtHR, logic, syllogism, lawyer.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 130:172

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.4>

Голубович Інна Володимирівна

доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри філософії

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0003-3459-3417ЧИ МОЖЛИВА СЬОГОДНІ АГАПІЧНА СОЦІАЛЬНІСТЬ:
КОНТУРИ АГАПЕЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ

Актуальність теми. Безпосереднім імпульсом для даної філософської розвідки стало питання: чому сьогодні в світі так багато практик і технологій *hating* (ненависті), і майже відсутні практики та техніки *agaping* (любви-агапе). І гострота цього запитання не зменшується, а навпаки в разі зростає під час війни, яку веде народ України проти російської агресії. Бо умовно кажучи «агапінг» і гармонізація нашого внутрішнього життя, що веде до росту солідарності, взаємної турботи, відчуття спільного поклику для всіх нас – є зброєю духовно-інтелектуального порядку. **Мета статті** – окреслити теоретичні та праксеологічні контури агапелогічного підходу, розглянути умови можливості існування агапічної соціальності. **Результати дослідження.** Зроблено аналіз етимології термінів «любви-агапе», «агапічний» в поняттєво-категоріальному апараті вітчизняної філософії і гуманітаристики. Зазначено, що любов вже за межами конкретного етимону «агапе» постає як сила, що забезпечує єдність та цілісність суспільства. Обґрунтовано, що засадничою ідеєю для формування агапелогічного підходу до соціального аналізу та суспільних практик є думка про те, що любов – це онтологічний базис справжньої соціальності, її нестача, дефіцит призводять до негативних явищ у суспільному житті. В такому сенсі крізь призму агапелогічного підходу присутність любові у міжлюдських та макросоціальних взаєминах – індикатор їхньої справжності та аутентичності. Зроблено висновок, що агапічні смисли базового поняття любові пов'язані з міжособистісним, соціально-комунікативним виміром любові (подружжя, батьківська, дружня тощо). Тому ми обґрунтовано можемо використовувати словосполучення «агапічна соціальність» і здійснювати пошук умов можливості (соціально-онтологічних, етичних, політичних, правових тощо) реалізації ідеалу «агапічної соціальності» та близької за змістом «койнонічної соціальності» в реальному недосконалому соціальному житті. Ядром агапелогічного підходу є смисловий зв'язок любові-агапе і цілісності на відміну від тотальності, що є стимуляцією цілісності; триада «любви-розум/розумність – справедливість».

Ключові слова: агапелогічний підхід, агапічна соціальність, койнонічна соціальність, культура особистості, підходи до культури, цілісність.

Актуальність дослідження Чи можлива в наші часи агапічна/койнонічна соціальність, про яку мріяли покоління мислителів? Це питання давно турбує мене з теоретичної точки зору. Але ж безпосереднім імпульсом для даної філософської розвідки стало інше питання, яке стало в останні часи просто криком душі: чому сьогодні в світі так багато практик і технологій *hating* (ненависті), а також майже синонімічних *mobbing* («цькування»), *flaming* («флеймінг», «словесна війна»), *bullying* («залякування», «знущання»), *ganging up* («змова», «пресинг»), *harassment* («образа», «утиск»), *shooting* («полювання», «травлення») («охота», «травля»)? Чому ці слова- синоніми англійського походження так активно входять в наш мовний і практичний повсякденний вжиток? І чому майже відсутні практики та техніки *agaping* (любви-агапе,

бо саме цей відтінок і смисл полісемантичного слова «любов» інтуїтивно здається мені найбільш дотичним; поки що інтуїтивно, бо одне з головних завдань даної публікації окреслити контури можливого перетворення інтуїції-інтенції в концепт). І гострота цього запитання не зменшується, а навпаки в рази зростає під час війни, яку веде народ України проти російської агресії. Бо умовно кажучи «агапінг» і гармонізація нашого внутрішнього життя, що веде до росту солідарності, взаємної турботи, відчуття спільного поклику для всіх нас – є зброєю духовно-інтелектуального порядку. Саме тому акцент нашого дослідження – не стільки споглядально-теоретичний, скільки праксеологічний.

Мета статті – окреслити теоретичні та праксеологічні контури агапелогічного підходу, розглянути умови можливості існування агапичної соціальності.

Аналіз останніх наукових досліджень. В нашій публікації ми орієнтуємось на рецепцію любові, любові-агапе в сучасній українській філософії, тому ми спираємось на роботи В. Малахова, В. Туренка, Ю. Бродецької, а також Ю. Міхальнової, де вперше артикулюються контури агапелогічного підходу в контексті сучасної правової культури.

Сучасний український філософ В. Туренко найбільш глибоко, комплексно, цілісно дослідив феномен любові в його генезі в античні часи та в сучасних трансформаціях [9]. Він здійснив змістовну концептуалізацію ідеї любові в античній філософській культурі у своїй докторській дисертації [10]. В його моделі ми знаходимо вкрай необхідний для нашого власного аналізу «агапелогічний словник» у давньогрецькій традиції, а також важливий ракурс складних суперечливих взаємин любові та справедливості. Тут ми разом з В. Туренком виходимо у простір сучасної західної філософії і звертаємось до праць Р. Рікера, Е. Левінаса, П. Тіліха, які надають суттєві орієнтири розуміння любові крізь призму справедливості [8, 11, 12]

Слід відзначити значний вплив на розвиток сучасної української філософії та гуманітаристики, її мови, термінології, культури перекладу потужного французького проекту «Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей», який був здійснений під керівництвом відомої філософині – антикознавиці Б. Кассен. Українська версія «Єврословника» у 5-ті томах стала справжньою науковою лабораторією, де через практики перекладу та інтерпретації відпрацьовувався поняттєво-категоріальний апарат вітчизняної філософії і гуманітаристики. Ми звертаємо особливу увагу на словникову статтю «Любити», над якою працювали не лише французькі дослідники Б. Кассен, К. Оврей-Ассея, Ш. Баладье, Ф. Бютген, але й українські перекладачі – відомі в нашій країні філософи А. Васильченко, В. Артюх, А. Баумейстер [3].

В численних працях В. А. Малахова, присвячених феномену любові, досліджені важливі етичні аспекти даної проблематики, перш за все, у контексті філософії діалогу, формування авторської версії «постонтології» та обґрунтування концепту «людяності» в його суттєвій відмінності від «гуманізму» [6].

В дослідженнях Ю. Бродецької знаходимо значущі для соціально-філософського ракурсу агапелогічного підходу теоретичні позиції в контексті онтології соціального та актуалізацію в сучасному філософському дискурсі античних уявлень про койнонію та койнонічну соціальність [5].

Виклад основного матеріалу дослідження.

«Агапичний словник»: етимологія та не лише етимологія. Представник Київської філософської школи Віталій Туренко у своїй монографії «Антична філософія любові» надає аналіз еволюції значень та смислів давньогрецького «словнику любові». І не випадково він починає саме з «агапичного словника». Слово *ἀγάπη* пов'язане зі значеннями «приймати доброзичливо», «пестити», ставитися з любов'ю», «високо цінувати», «віддавати перевагу» [9, 14]. Дослідник виявляє «агапичні слова» та смисли ще в Гомерівському епосі – це: батьківська та подружня любов, любов між друзями, взагалі – міжособистісні види любові. Підсумовуючи у першому наближенні реконструкцію лексем «агапичного словника» в докласичну добу античності, В. Туренко підводить перші значущі висновки: «...ми бачимо всю багатогранність застосування «агапичних слів»: від батьківської любові і любові до людей до любові як чогось вищого та унікального в житті людському» [9, 17]. Автор спирається на думку П. Тіліха, що

«ἀγάπη – це любов, що активно включається в любов» [12]. Цю думку ми можемо перетворити на принцип чи імператив агапелогічного підходу вже поза межами тісного зв'язку з конкретним етимологічним: любов у її агапелогічному вимірі має активно включатися в любов. В даному фрагменті тексту В. Туренко протиставляє агапе і ерос, фіксує в еросі відтінок докори, якого не має бути в агапе.

У подальшому розвитку «агапе» стало мовою саме християнської любові, майже «монополізувало» усю християнську семантику любові. Звертаючись в цьому контексті до думки Почесного Папи Римського Бенедикта XVI, український дослідник презентує наступні смисли «агапе»: досвід любові, що стає відкриттям іншої людини, що піднімається над егоїзмом, турбота про іншу людину [9, с. 21; 4, с. 11]. І далі – аспект розвитку любові до вищого рівня, повноти і цілісності в усіх її вимірах. Ми також спеціально акцентуємо акцент найважливіший для нашої спроби окреслити контури агапелогічного підходу в контексті досконалої соціальності. Його В. Туренко найбільш чітко висловлює в ході аналізу експлікації любові у представників другої софістики: любов вже за межами конкретного етимону «агапе» постає як сила, що забезпечує єдність та цілісність суспільства, більш ніж дружба. Любов знаходиться за межами індивідуальних стосунків та обставин, вона створює єдність всього соціального та культурного життя людства, вічна форма буття і потужна енергія соціуму та його інституцій. Спираючись на ці експлікації ми можемо далі розвивати думку про агапічну соціальність – первинну, глибинну, онтологічну парадигмальну соціальність, яка є фундаментом людського буття, фундаментом, яке людство постійно спотворює і руйнує. Чому так? І чи можлива взагалі досконала «агапічна» соціальність? Чи вона є лише утопією, нездійсненою мрією, ілюзією людства? Це вже інші питання, які ми у змістовному плані будемо розглядати в іншій дослідницькій моделі, яку представляє вже дніпровська школа філософії та соціології – модель Ю. Бродецької. Тут ми лише зав'язуємо перший вузлик на стежці до цього найзмістовнішого для нас питання.

Ще один край важливий вимір любові-агапе: вона утверджується завдяки розуму [9, с. 21]. Підсумовуючи лексеми «агапічного словника» дослідник узагальнює такі модуси: цінність предмету любові, потяг (до знань, міжособистісний), задоволення, наявність різних проявів міжособистісної любові: подружжя, дружня, батьківська [9, с. 50].

При цьому суто агапічний лексикон, який склався у античні часи, необхідно розглядати у горизонті трансцендентного. Розгорнута горизонталь проявів міжособистісної любові буде неповною, плоскою, позбавленою відчуття висоти без присутності трансцендентного. Тут слушною є думка українського філософа Г. Аляєва, на яку посилається В. Туренко: «любов – це шлях трансцендування, виходу особистості за межі своєї замкнутості і можливість приєднатися до іншого – можливість, яку утворює приналежність кожної особистості до єдиної абсолютної духовної реальності [1, с. 10-11].

Агапічна семантика любові, в даному випадку – разом з семантикою *φιλία*, тяжіє до соціального виміру людського буття. Цьому також приділяє увагу дослідник, звертаючись до парадигмального платонівського «Бенкету», експлікуючи в ньому сучасні актуальні смисли. І тут звісно вже не так потрібне відсилання до конкретного «любовного етимону», бо в даному випадку йдеться про Ерота у різних модифікаціях, представлених в промовах учасників симпосіону. Головна теза – любов (чи справжня дружба, яка є майже тотожна істинній любові) є найбільш життєво важливим матеріалом у всіх справжніх соціальних відносинах. Любов займає ключове місце у суспільстві, наявність її чи дефіцит призводить до тих чи інших суспільних явищ (війна, революція, відродження тощо) [9, с. 131]. Зasadничою ідеєю для формування агапелогічного підходу до соціального аналізу та суспільних практик є думка про те, що любов – це онтологічний базис справжньої соціальності, її нестача, дефіцит призводять до негативних явищ у суспільному житті. В такому сенсі крізь призму агапелогічного підходу присутність любові у міжлюдських та макросоціальних взаєминах – індикатор їхньої справжності та аутентичності. А подальші розвідки у даному напрямку мають бути спрямовані на те, щоб знайти відповідний режим «вимірювання» і експертної оцінки ступеню присутності любові в тому чи тому регіоні соціального буття, звісно з урахуванням презумпції безмежності

любові і принципової неможливості її якось калькулювати. Така антиномія – один з викликів та проблемних ситуацій у становленні агапелогічного підходу, контури якого ми намагаємось окреслити.

Якщо конкретизувати виміри соціального життя та найбільш суттєві його феномени, що найбільш наближені до соціально онтологічної сутності любові, то пріоритетним, на погляд багатьох мислителів, буде феномен справедливості. Про невід'ємний зв'язок любові та справедливості вчили античні філософи, чії думки аналізує в сучасному контексті В. Туренко. До єдності любові і справедливості зверталися сучасні філософські класики, наприклад, П. Рікер та П. Тіліх [8, 12]. Сучасна українська дослідниця Ю. Міхальова розробляє агапелогічний підхід до філософського осмислення правової культури особистості, де рецепція зв'язку любові та справедливості також є засадничою [7].

В Туренко спирається у аналізі даного питання на розробку даної теми в діалозі Платона «Бенкет» (особливо в промові Агафона), де доводиться, що Ерот онтологічно завжди є справедливим, бо любов ніколи не робить те, що проти її природи, любов існує та чинить завжди згідно з тим, чим вона є [9, с. 147]. В «Риториці» Аристотеля зв'язок любові і справедливості підкреслюється тим, що ми любимо людей, які завжди в усьому знаходять справедливе [9, с. 131].

Підкреслимо, що в сучасній рецепції античного дискурсу справедливості і любові, яку здійснює українській філософ-«амуролог» (використовую власне позначення В. Туренка до групи філософів, центральною темою творчості яких є феномен любові у безлічі її проявів), суттєву роль грає поняття досвіду – «досвід любові» (це словосполучення є важливим і для підходу В. А. Малахова). Розуміємо, що така акцентуація пов'язана з важливими сучасними філософськими трендами: феноменологія, екзистенціалізм, психоаналіз, антропологізація гуманітарного дискурсу тощо, де насправді концепт досвіду стає головним смисловим ядром. Тому В. Туренко з посиланням на Е. Левінаса у певному сенсі ототожнює досвід справедливості і досвід любові [9, с. 147]. Згадаємо думку французького феноменолога Е. Левінаса, чие життя доречі було пов'язане з українським Харковом, яка презентована в його інтерв'ю «Філософія, любов, справедливість»: досвід справедливості – це досвід любові, яка співчуває стражданню Іншого, адже нерозуміння Іншого є найбільш несправедливим та жорстоким з боку суб'єкта любові [11]. Яке семантичне, поняттєво поле навколо цього ядра спорідненості «любов-справедливість»? Це – відповідальність, прощення, діалог, керування розумом, а не пристрастями... Таким чином, в даній експлікації справедливість розглядається як орган любові, як знаряддя її буття. Справедливість вданому випадку створює умови можливості для любові існувати перед обличчям розуму, і це притаманне модусу «агапе», а модус «еросу» часто створює перешкоди для зв'язку любові і розуму (розсудливості – фронезису). Спеціальною глибокою і добре розробленою в історії філософської та релігійної думки є тема зв'язку розуму, пізнання та любові, яку ми в даній публікації не маємо можливості детально розглянути. Зазначимо лише, що для В. Туренка однією з висхідних є теза М. Шелера з його праці «Ordo amoris», згідно з якою рівень «істоти люблячої» (*ens amans*) онтологічно передре рівню «істоти пізнавальної» (*ens cogito*). Любов – розумна і мудра сила, вона має герменевтичну природу, бо відкриває розуміння і проводить так звану «герменевтику суцього» в його таємному бутті. Завдяки герменевтиці любові люблячий і улюблене можуть брати участь один в одному, розкриваючи себе за рахунок Іншого, знаходячи себе в Іншому, при цьому не втрачаючи себе [9, с. 149, 154, 155].

В історії філософії та права не менш потужною є традиція закріплювати опозицію любові та справедливості («закон та благодать», «справедливість та любляче милосердя», наприклад). Так, сучасний французький мислитель П. Рікер наполягає на тому, що «любов промовляє, але не тією мовою, що справедливість» [8, с. 251]. Їй В. Туренко протиставляє «лінію Агафона», одного з героїв платонівського «Бенкету». В цьому сенсі «лінія Агафона» є пріоритетною і для формування агапелогічного підходу в його відношенні до справедливості і любові.

Ю. Міхальова у своїй презентації агапелогічного підходу акцентує актуальність для сучасної правової культури таких функцій справедливості і любові, які артикулювались ще в античні

часи: любов впорядковує справедливість, любов стежить за справедливістю [7, с. 65]. У наступному розгортанні агапелогічного підходу до правової культури дослідниці слід тепер показати конкретні суспільно-правові механізми такого впорядкування та спостереження.

Важливим для окреслення контурів агапелогічного підходу є звернення до теорії та практики дружби/філії, які запропонував Аристотель в «Нікомаховій етиці». В даному відношенні можемо говорити про спорідненість філія та агапе. За Стагіритом, зразкова і найбільш стійка форма дружби спрямована на особистість в її цілісності і присвячена спільному досягненню доброго життя. Головні модуси такого досконалого життя – «жити разом», «проводити дні разом», «перебувати у спільності суджень і думок» [2]. Такі зв'язки міжособистісного рівня створюють умови можливості для формування агапічної/ койнонічної соціальності вже на рівні гормадянського співіснування. Питання лише в тому, як умови можливості реалізувати в реальному практиці суспільного буття.

Зв'язок любові зі спільністю/ койнонічністю життя (κοινωνία) В. Туренко розглядає і через звернення до спадщини мислителів Грецької Стої, які використовують в даному семантичному полі саме термін «агапе/ἀγάπη». Зі спільністю/койнонічністю життя тісно пов'язана акцентуація на сфері розуму, розумності. Умовно можна виділити тріаду «агапе-койнонія-розум». «Любов (ἀγάπη) – це взаємна згода щодо сфери розуму, життя і звичаїв. Або, коротко кажучи, спільність життя <...> або ж – старанність у дружній любові і збереженні дружби за допомогою вірного розуму у стосунках з друзями <...> Отже, любов для даних філософів – це дитя цивілізації, суспільства, традицій тієї чи іншої країни, поселення...» [9, с. 228]. Наголос на ідеї «любов – дитя суспільства», підкреслення пріоритету соціально-філософської настанови в розумінні феномену любові сучасний філософ-антикознавець здійснює за допомогою саме агапічного словника.

Соціальні виміри агапелогічного підходу в структурі онтології соціального, природа койнонії, соціально-онтологічний агон «цілісність проти тотальності». І ми продовжимо саме соціально-філософську траєкторію агапічних слів і смислів. Допоможе мені звернення до ідей сучасної української дослідниці – представниці Дніпровської філософсько-соціологічної школи Юлії Бродецької. Знаходимо вкрай евристично плідні для нас ідеї в її монографії «Феномен цілісності суспільства» [5]. Йдеться, перш за все, про прояснення соціетальних вимірів агапелогічного підходу в структурі онтології соціального, про осмислення природи койнонії, про соціально-онтологічний агон «цілісність проти тотальності». Виділимо головні позиції, наведемо відповідні цитати та зробимо необхідні для нас акценти. Ю. Бродецька зазначає: «Традиційна схема інтерпретації суспільства як «системи соціальних відносин і взаємодій людей», наділяє спів-буття особистості базовими характеристиками, серед яких однією з основних є цілісність (курсів – Ю.Б.). Саме остання надає суспільству статус динамічної, самоорганізованої, потенційної спільноти, основним учасником якої має бути особистість, а умовою організації, інтегрованості – духовна культура. Гармонійна взаємодія цих складових відкриває найбільшу потенцію людяності – творчість, забезпечує унікальність цілісного буття людей» [5, с. 4]. Що є тут значущим для нас? По-перше, це – виділення вищого рівня суспільної взаємодії, «спів-буття», яке на наш погляд, неможливо без агапічного підґрунтя. Авторка не застосовує термін «агапе», але ж в її лексиконі суттєву роль грає близьке за змістом слово «койнонія». Агапічне/койнонічне співбуття – це гармонія, людяність, творчість, пріоритет духовності, цілісність. Але ж цілісність, за думкою Ю. Бродецької, може опинитися у ситуації симуляції (і, нажаль, в реальному емпіричному історичному бутті часто-густо опиняється). Цілісність перетворюється на *тотальність*. А далі ця симуляція, ця псевдоморфоza (О. Шпенглер) ототожнюється в людській уяві і свідомості з істинною цілісністю. Такі ототожнення, «як свідчить методологічна та історична практика, ведуть до трагічних наслідків» [5, с. 5]. Подякуємо авторці за слушне розрізнення і далі запитано: а чому ми схильні до такого загрозливого ототожнення, чому ми сліпі, чому не бачимо підміни? Відповідей може бути безліч і багато з них добре сформульовані теоретиками. З нашого ракурсу ми також можемо відповісти: бракує агапелогічної налаштованості, духовної чуйності до перекручень любові і спів-буттєвості, інтелектуальної чутливості до первинних сенсів соціальності .

Ю. Бродецька також звертається до етимологічних реконструкцій, які не є самодостатніми. Вони лише підкріплюють соціально-філософські сюжети: ([койнонія] («об'єднання, тісний духовний зв'язок, спільнота, співучасть, спільність»)), суфіксально похідного від грецького κοινός – «спільний» (лат. *communitas*, санск. *sanga* – єдиний, цілий, *sangam* – спілкування, *sayana* – зв'язок (де префікс *sa* означає «спів-, одно-, подібно»), аналог. нім. – *Gemeinschaft*)) та має достатньо давнє походження» [5, с. 9]. Соціально-філософська реконструкція розвитку ідеї соціальної єдності дозволяє дослідниці дати власну дефініцію: κοινωνία – соціальна цілісність, сформована як результат спільних інтересів, спорідненості, підтримки і довіри, живий організм, який заклав безпосередні передумови суспільства-спільноти. Міжлюдські стосунки в модусі «койнонії», де койнонія і агапе є спорідненими, ґрунтуються на взаємній участі, любові до ближнього. І тут ми вже «біля воріт» християнської доктрини і практик християнського життя. Проте поки що залишимося «поза воротами», для того, щоб виконати достатньо обмежені завдання нашої попередньої розвідки. Формування агапелогічного підходу в його соціально-філософському ракурсі слідуючи логіці Ю. Бродецької веде нас і до урахування достатньо відомих в сучасній філософії та соціології двох базових концептів-антонімів *Gesellschaft* (*societas, societas civilis*) та *Gemeinschaft* (κοινωνία, *community*), де *Gemeinschaft* характеризує собою соціальні відносини, що ґрунтуються на любові, прихильності чи спорідненості [5, с. 21-22]. «Світ *Gemeinschaft* і світ *Gesellschaft* – два різних космоси, орієнтовані якісно різні модуси та принципи розвитку і функціонування, два полярні типи соціальних відносин: безпосередня, емоційна, духовно фондована κοινωνία (*communitas, Gemeinschaft*) і опосередковане формалізованими інститутами, раціональне, прагматичне *society (Gesellschaft)*» [5, с. 33]. Філософська пропозиція Ю. Бродецької дозволяє нам точніше окреслити соціальний топос і локус існування агапічного спів-буття.

Мені пощастило бути опонентом на захисті докторської дисертації Ю. Бродецької. Одна з претензій до дисертантки була такою: чи не є суто у-топічним проект койнонічної соціальності? Ця слушна претензія не може бути легко спростована, їй постійно надає нових аргументів реальна історія, особливо сьогодні, в часи повномасштабної російсько-української війни. Але ж практика опору, взаємодопомоги, волонтерства, людської гідності та самої високої людяності, дієвої дружби та любові, справжнього спів-буття в єдності думок і дій, навпаки, формують контр-аргументи до висловленої претензії щодо утопічності койнонічної (в нашому словнику – агапічної) соціальності, топос і локус якої безпосередні міжособистісні відносити тих, хто, як казав Аристотель» «живуть разом» та перебувають у справжній однодумності.

Висновки. Контури агапелогічного підходу у першому наближенні спробуємо окреслити наступним чином. Агапічні смисли базового поняття любові пов'язані з міжособистісним, соціально-комунікативним виміром любові (подружня, батьківська, дружня тощо). Тому ми обґрунтовано можемо використовувати словосполучення «агапічна соціальність» і здійснювати пошук умов можливості (соціально-онтологічних, етичних, політичних, правових тощо) реалізації ідеалу «агапічної соціальності» та близької за змістом «койнонічної соціальності» в реальному недосконалому соціальному житті.

Ядром агапелогічного підходу є смисловий зв'язок любові-агапе і цілісності на відміну від тотальності, що є симуляцією цілісності; триада «любов-розум/розумність – справедливість. Саме агапелогічний підхід до соціокультурного буття може сприяти збереженню людяності, запобігти катастрофічному розлюдненню, яке загрожує сьогодні нашій цивілізації. І саме досвід України, яка веде війну з російською агресією наочно продемонстрував світовій спільноті неймовірний «досвід любові», агапічний досвід, втілений в практиках агапічного співбуття – взаємодопомоги, волонтерства, людської гідності та самої високої людяності, на ці зразки можуть орієнтуватися усі люди доброї волі на усіх континентах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аляєв Г. Є. Особистість у відносинах «я-ти» і «я-ми». С. Франк і філософія діалогу. *Філософські обрії*. 2009. № 22. С. 3-19.

2. Арістотель. Нікомахова етика / Пер. з давньогрецької В. Ставнюк. Київ: «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
3. Баладье Ш., Бютген Ф., Касен Б., Оврей-Ассея К. Любити / Переклад з франц. В. Артюх, за ред. А. Баумейстера, А. Васильченка. *Європейський словник філософії. Лексикон неперекладностей*. Т. 1. Київ: Дух-і-Літера, 2009. С. 451-463.
4. Бенедикт XVI. Бог є Любов. Львів: Вид-во «Місіонер», 2008. 58 с.
5. Бродецька Ю.Ю. Феномен цілісності суспільства / Монографія. Дніпро : Акцент, 2017. 334 с.
6. Малахов В. А. Право бути собою. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. 336 с.
7. Міхальова Ю. О. Агапелогічний підхід до філософського осмислення правової культури особистості. *Наукове пізнання*. 2020. №3. С. 62-68.
8. Рікер П. Любов і справедливість / Пер. з франц. *Дух і літера*. 2002. № 9-10. С. 250-265.
9. Туренко В.Е. Антична філософія любові. Київ: Вадекс, 2017. 229 с.; Туренко В.Е. Концептуалізація ідеї любові в античній філософській культурі. Автореферат...доктора філос. наук. К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2022. 41 с.
10. Levinas E. "Philosophy, Justice, and Love". *Is It Righteous to Be?: Interviews with Emmanuel Levinas*, edited by Jill Robbins, Redwood City: Stanford University Press, 2001. Pp. 165-181. <https://doi.org/10.1515/9781503619708-012>
11. Tillich P. Love, Power and Justice: Ontological Analyses and Ethical Applications. Oxford University Press, 1960. 144 p.
12. Turenko V. Features of explication of love by representatives of the second sophistic. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2022. № 2 (20). С. 53-57.

REFERENCES

1. Alyayev H. (2009). Osobystist' u vidnosynakh «ya-ty» i «ya-my». S. Frank i filosofiya dialohu. [Personality in the relations "I-you" and "I-we"]. *Filosofs'ki obriyi*. № 22. S. 3-19.
2. Aristotel' (2002). Nikomakhova etyka. [Nicomachean ethics]. Kyiv: «Akvilon-Plyus». 480 s.
3. Balad'ye SH., Byuthen F., Kasen B., Ovrey-Asseye K. (2009). Lyubyty. [To love]. *Yevropeys'kyy slovnyk filosofiy. Leksykon neperekkladnostey*. T. 1. Kyiv: Dukh-i-Litera. S. 451-463.
4. Benedykt XVI (2008). Boh ye Lyubov. [God is love] L'viv: Vyd-vo «Missioner». 58 s.
5. Brodets'ka Y. (2017). Fenomen tsilisnosti suspil'stva. [The phenomenon of the integrity of society]. Dnipro : Aktsent. 334 s.
6. Malakhov V. (2008). Pravo buty soboyu. [The right to be yourself]. Kyiv : DUKH I LITERA. 336 s.
7. Mikhal'ova Y. (2020). Ahapelohichnyy pidkhid do filosofsk'koho osmyslennya pravovoyi kul'tury osobystosti. [Agapelogical approach to the philosophical understanding of the legal culture of the individual]. *Naukove piznannya*. 2020. №3. S. 62-68.
8. Riker P. (2002). Lyubov i spravedlyvist'. [Love and justice]. *Dukh i Litera*. № 9-10. S. 250-265.
9. Turenko V. (2017). Antychna filosofiya lyubovi. [Ancient philosophy of love]. Kyiv: Vadeks. 229 s.; Turenko V. (2022). Kontseptualizatsiya ideyi lyubovi v antychniy filosofsk'kiy kul'turi. Avtoreferat...doktora filoz.nauk. [Conceptualization of the idea of love in ancient philosophical culture]. K.: Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M. P. Drahomanova. 41 s.
10. Levinas E. (2001). Filosofiya, spravedlyvist' i Lyubov. [Philosophy, Justice, and Love]. Redwood City: Stanford University Press. Pp. 165-181. <https://doi.org/10.1515/9781503619708-012>
11. Tillich P. (1960). Lyubov, syla i spravedlyvist': ontolohichnyy analiz ta etychni zastosuvannya. [Love, Power and Justice: Ontological Analyses and Ethical Applications]. Oxford University Press. 144 p.
12. Turenko V. (2022). Osoblyvosti eksplikatsiyi kokhannya predstavnykamy druhoyi sofistyky. [Features of explication of love by representatives of the second sophistic]. *SOFIYA. Humanitarno-relihiyeznachyy visnyk*. № 2 (20). S. 53-57.

Holubovych Inna Volodymyrivna

Doctor of Philosophical Science, Professor,

Head of the Department of Philosophy

Odesa I. I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska str., Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0003-3459-3417

IS AGAPIC SOCIALITY POSSIBLE TODAY: CONTOURS OF AGAPELOGIC APPROACH

Actuality of theme. The immediate impetus for this philosophical exploration was the question: why are there so many practices and technologies of hating in the world today, and almost no practices and techniques of agaping (love-agape). And the urgency of this question does not decrease, but on the contrary, it increases many times during the war that the people of Ukraine are waging against Russian aggression. Because, relatively speaking, "agaping" and harmonizing our inner life, which leads to the growth of solidarity, mutual care, a sense of a common calling for all of us, is a weapon of the spiritual-intellectual order. The purpose of the article is to outline the theoretical and praxeological contours of the agapelological approach, to consider the conditions for the existence of agapic sociality. Research results. An analysis of the etymology of the terms "agape love", "agape" in the conceptual-categorical apparatus of domestic philosophy and humanitarianism was made. It is noted that love already beyond the specific etymon "agape" appears as a force that ensures the unity and integrity of society. It is substantiated that the basic idea for the formation of an agapelological approach to social analysis and social practices is the opinion that love is the ontological basis of true sociality, its lack and deficiency lead to negative phenomena in social life. In this sense, through the prism of the agapelological approach, the presence of love in interpersonal and macrosocial relationships is an indicator of their authenticity and authenticity. It was concluded that the agapic meanings of the basic concept of love are related to the interpersonal, social-communicative dimension of love (marital, parental, friendly, etc.). Therefore, we can reasonably use the phrase "agapic sociality" and search for the conditions for the possibility (social-ontological, ethical, political, legal, etc.) of realizing the ideal of "agapic sociality" and "koinonic sociality", which is close in meaning, in real imperfect social life. The core of the agapelological approach is the semantic connection of love-agape and integrity, as opposed to totality, which is a simulation of integrity; the triad "love-mind/reasonableness-justice.

Key words: agapelological approach, agapic sociality, koinonic sociality, personality culture, approaches to culture, integrity.

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 305 (172)+342.7

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.5>

Бахмач Анна Ігорівна

аспірант кафедри філософських і політичних наук
Черкаського державного технологічного університету
бульвар Шевченка, 460, Черкаси, Україна
orcid.org/0000-0003-1068-1826

НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЕНДЕРНИХ ВІДНОСИН
В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Актуальність проблеми. У сучасній Україні, що зазнає військової агресії, стрімко відбуваються зміни у системі усіх соціальних відносин, у тому числі – й гендерних. Зокрема, існує ймовірність посилення та закріплення традиційних поглядів на гендерний розподіл ролей: чоловік – «захисник», жінка – «берегиня». З іншого боку – Україна робить значні кроки на шляху до входження у європейське товариство, де основними цінностями є рівність та відсутність обмежень і винятків за ознакою статі.

Мета – уточнити соціально-філософський зміст поняття «гендерні відносини», охарактеризувати сучасний стан гендерних відносин в Україні та визначити напрями трансформації гендерних відносин в Україні у контексті євроінтеграції.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано метод аналізу, за допомогою якого виокремлено особливості гендерних відносин у сучасній Україні; метод порівняння для визначення шляхів трансформації гендерних взаємин; метод синтезу для виявлення загальних тенденцій у сфері гендерних відносин; метод прогнозування допоміг передбачити основні напрями трансформації гендерних відносин в Україні у контексті євроінтеграції.

Результати дослідження. Гендерні відносини – система взаємодії чоловіків та жінок, сконструйована основними інститутами суспільства, що характеризується нерівністю та може бути змінена з метою побудови суспільства рівних прав та можливостей. Фактично, гендерні відносини формуються під впливом державної політики по відношенню до гендерних груп.

Сучасний стан гендерних відносин в Україні характеризується недостатнім представництвом жінок на вищих рівнях прийняття рішень, нижчим рівнем доходів жінок, розповсюдженням гендерно обумовленого насильства; труднощами поєднання жінками та чоловіками професійного й сімейного життя, значним впливом патріархальних гендерних стереотипів тощо. Як наслідок військової агресії, відбуватимуться зміни: посилюватиметься тенденція до закріплення традиційних гендерних ролей чоловічої частини населення (чоловік – захисник), у той час як для жінок характерним буде подальша егалітаризація (жінки залучені до служби у ЗСУ, волонтерської роботи, посідатимуть вивільнені посади внаслідок мобілізації чоловіків).

У процесі євроінтеграції варто очікувати активну розбудову механізмів запобігання та протидії гендерно зумовленому насильству; розширення можливостей жінок для участі у соціально-економічному житті, секторі безпеки і оборони, залучення до післявоєнного відновлення; удосконалення політики, спрямованої та ефективно та гнучко поєднання професійного та сімейного життя для жінок та чоловіків, які мають дітей.

Ключові слова: гендерні відносини, гендерна рівність, євроінтеграція, директива, Стамбульська конвенція, дискримінація.

Вступ. Сучасна надскладна ситуація, що склалася в Україні у зв'язку з повномасштабним вторгненням росії, посилює протиріччя та проблемні тенденції в усіх сферах суспільного життя. На тлі військових подій відбувається зміна усталеної системи соціальних відносин,

у тому числі – й гендерних. Зокрема, існує ймовірність посилення та закріплення традиційних поглядів на гендерний розподіл ролей: чоловік – «захисник», жінка – «берегиня».

З іншого боку – Україна робить значні кроки на шляху до входження у європейське товариство, де основними цінностями є рівність, повага до різноманіття та відсутність обмежень і винятків за ознаками, захищеними законом (раса, стать, етнічне походження, національність та ін.). Наша держава пройшла досить тривалий шлях з 1993 року, коли у Києві було відкрито Представництво Європейської Комісії, й до 23 червня 2022 року, коли лідери країн-членів ЄС ухвалили рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС. Цей статус офіційно запустив процес набуття Україною членства в ЄС, що передбачає завершення трансформаційних змін й створює умови для наближення рівня добробуту і правового захисту до стандартів ЄС [15]. Зазнає відчутних змін й сфера гендерних взаємин, що передбачає реальне забезпечення рівних прав та можливостей для жінок і чоловіків в усіх сферах суспільного життя, а також – подолання дискримінації, зокрема й гендерної.

Мета та завдання – уточнити соціально-філософський зміст поняття «гендерні відносини», охарактеризувати сучасний стан гендерних відносин в Україні та визначити напрями трансформації гендерних відносин в Україні у контексті євроінтеграції (на основі аналізу нормативно-правових актів).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано загальнонаукові методи дослідження, зокрема метод аналізу, за допомогою якого на основі статистичних даних виокремлено особливості гендерних відносин у сучасній Україні; метод порівняння змісту нормативно-правових актів застосовано для визначення шляхів трансформації гендерних взаємин в українському суспільстві у контексті євроінтеграції; метод синтезу уможливив виявлення загальних тенденцій у сфері гендерних відносин; метод прогнозування допоміг передбачити зміни у системі гендерних відносин у найближчі роки.

Результати. Гендерні дослідження, об'єктом вивчення яких є гендерні відносини, представляють міждисциплінарну сферу наукового знання, яка отримала розвиток на початку 70-х років як новий етап у жіночих дослідженнях, що свідчило про перехід від вивчення специфічно жіночого досвіду до аналізу гендерної ситуації та гендерних відносин, які охоплюють обидві статі [7, с. 16].

Сьогодні поняття «гендерні відносини» – явище багатогранне, що стосується суспільства в цілому, постійно змінюється в залежності від соціальної, економічної, політичної, культурної ситуації у соціумі, формується завдяки завданням державної політики по відношенню до соціальних груп [14]. Характер гендерних взаємин залежить від звичаїв та традицій, прийнятих у суспільстві.

Існує декілька підходів до вивчення гендерних відносин. Одним з найбільш важливих вважають системний підхід, який дозволяє розглянути гендерні відносини у якості одного із системують елементів соціальних відносин, що існує поряд з іншими елементами та знаходиться у певному взаємозв'язку з ними. З одного боку, соціальні відносини детермінують гендерні, з іншого боку, самі гендерні відносини впливають на соціальні відносини у цілому, змінюючи усталену систему взаємовідносин. Гендерні відносини – це відкрита система, що зазнає зовнішніх впливів [7].

У площині дотримання прав людини, поняття «гендерні відносини» містить два аспекти: 1) нова соціальна категорія ХХІ ст., яка означає взаємодію жінок і чоловіків як соціальних спільнот в інтересах суспільства на основі реалізації принципу рівних прав і рівних можливостей; 2) існуюча система волевиявлення жінок і чоловіків у суспільстві як рівних у правах і можливостях, яка закріплена законодавчо, реально забезпечена в політико-правових принципах, діях, у побудові громадських і державних структур з урахуванням гендерних інтересів і потреб, спрямованих на ствердження гендерної демократії з метою розвитку нової гендерної культури [14].

Основною теорією, на якій базуються сучасні гендерні дослідження, є теорія соціального конструювання гендеру (П. Бергер, Т. Лукман, І. Гофман, К. Уест, Д. Зімерман). На противагу

біологічно орієнтованим поглядам, ця теорія заснована на розрізненні біологічної статі та соціальної приналежності до статі. Гендер розглядається як діяльність суспільства по приписуванню статі, що відтворює відносини нерівності та дискримінації та як результат щоденної взаємодії, що вимагає постійного виконання та підтвердження. Гендер не досягається раз і назавжди у якості незмінного статусу, а постійно відтворюється у комунікативних ситуаціях. У межах даного напрямку гендерні відносини постають як конструкт певної культури, що складається історично, а способи їх конструювання багатоманітні та відображають домінування різних соціальних інтересів [22; 25].

Суб'єкт створює гендерні правила та гендерні взаємини, а не лише засвоює та відтворює їх. З одного боку, гендерні відносини є об'єктивними, тому що індивід сприймає їх як існуючу систему, але з іншого боку – вони є суб'єктивними як соціально конструйовані щоденно, щохвилино, тут і тепер. Гендер – це організована модель соціальних відносин між чоловіками й жінками, сконструйована основними інститутами суспільства [21].

Ідея конструювання гендерних взаємин передбачає можливість їх зміни: індивід, що здатен створити гендерні відносини, здатен їх змінити чи зруйнувати. Сучасні стосунки між статями визначаються, з одного боку, традиційними патріархальними настановами, а з іншого – відчувається посилення егалітарних тенденцій, демократизму, рівності між чоловіком і жінкою, що пояснюється зростанням соціальної активності жінок, їх професійними, кар'єрними інтересами.

Жінки становлять близько 54% від загальної чисельності населення України, хоча у молодших вікових групах переважає населення чоловічої статі. У економічній сфері рівень участі жінок у робочій силі залишається нижчим, ніж у чоловіків; значно більша частка жінок не реалізує власну економічну активність через виконання домашніх обов'язків. В 2020 році середньомісячна заробітна плата жінок становила лише 79,6% заробітної плати чоловіків. Співвідношення тривалості неоплачуваної домашньої роботи (ведення господарства, догляд за дітьми та іншими родичами тощо) жінок та чоловіків становило 212%, тобто жінки витрачали вдвічі більше часу на цю діяльність, ніж чоловіки. Таким чином, жінки частіше стикаються з підвищеними ризиками малозабезпеченості. Все ще недостатнім є представництво жінок у суспільному житті та прийнятті рішень, хоча спостерігається помітний прогрес протягом останніх років (частка жінок серед депутатів зросла до 20,8%, фіксується зростання кількості жінок серед членів Кабінету Міністрів України, у судовій системі тощо). Зберігається значний гендерний розрив у тривалості життя населення. Середня очікувана тривалість життя жінок майже на 10 років перевищує відповідний «чоловічий» показник [5].

Гуманітарна криза, спричинена вторгненням 24 лютого 2022 року, призвела до стрімкого погіршення соціально-економічного становища гендерних груп. Криза значною мірою посилює вже існуючі гендерну та інтерсекціональну нерівність та дискримінацію. Хоча жінки відіграють ключову роль в гуманітарному реагуванні, але вони не залучені повною мірою до процесів прийняття рішень. Навантаження на жінок щодо обов'язків з догляду значно збільшилося через відсутність доступу до освітніх закладів внаслідок безпекових ризиків. Жінки становлять більшість переміщених всередині країни та виїжджають за кордон, стикаються зі значно вищими ризиками у сфері безпеки та захисту. Почастішали випадки домашнього насильства та сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, але послуги постраждалим не надаються повною мірою. Оскільки багато людей стають безробітними, і чоловіки в основному вступають до лав Збройних Сил України, жінки беруть на себе нові ролі та працюють на кількох роботах, щоб компенсувати втрачений сімейний дохід [6]. В Україні усе ще відсутній чіткий механізм, що містить комплексний підхід до забезпечення гендерної рівності, у свідомості та засобах масової інформації стійкими залишаються традиційні гендерні стереотипи про роль жінок та чоловіків [21; 23].

Євроінтеграційні процеси виступили суттєвим каталізатором змін у системі гендерних відносин. У 2014 році Верховна Рада України та Європейський Парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС, що містить норми «забезпечення гендерної

рівності та рівних можливостей для чоловіків та жінок у сфері зайнятості, освіти та навчання, економічної та суспільної діяльності, а також у процесі прийняття рішень; подолання дискримінації в усіх її формах та проявах» [12]. Серед додатків до Угоди є Додаток XL – «Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей». Вказаний документ передбачає реалізацію ряду директив: про реалізацію принципів рівного ставлення до чоловіків та жінок у питаннях доступу та постачання товарів та послуг; про рамкову угоду щодо батьківської відпустки, про встановлення заходів із заохочення поліпшення безпеки та гігієни праці вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, чи годувальниць, про поступове запровадження принципу рівного ставлення до чоловіків та жінок у сфері соціального забезпечення [4].

Проаналізуємо, як вплине вказане законодавство на систему гендерних відносин в Україні.

Директива про реалізацію принципів рівного ставлення до чоловіків та жінок у питаннях доступу та постачання товарів та послуг має на меті виключення дискримінації та менш доброзичливого ставлення до жінок з причин вагітності та материнства та виключення існування непрямой дискримінації за ознаками статі. Впровадження принципу рівноправності чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення впроваджується шляхом розроблення та впровадження державних програм забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків [13].

У Директиві про поступову імплементацію принципу рівності чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення зазначено, що «принцип рівності чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення передбачає забезпечення захисту від можливої хвороби, непрацездатності, старості, нещасних випадків на роботі, професійних захворювань і безробіття, а також рівності у сфері соціальної допомоги. Принцип рівності у ставленні діє без шкоди для положень про захист матерів» [18].

У Директиві про встановлення загальних рамок для однакового ставлення у сфері зайнятості та професійної діяльності вказано, що «Співтовариство повинне прагнути до усунення нерівностей та сприяти рівності чоловіків і жінок, особливо з огляду на те, що жінки частіше стають жертвами дискримінації за багатьма ознаками» [17].

Директива про вжиття заходів з поліпшення безпеки та охорони здоров'я на виробництві вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили або годують чітко спрямована на захист трудових прав саме цієї категорії жінок та має на меті закріплення мінімальних гарантій, яких має дотримуватися кожен працедавець. Основні гарантії, передбачені цією Директивою: зміна умов праці жінок, якщо виявлено ризик для безпеки і здоров'я, надання відпустки на весь період, необхідний для охорони здоров'я; заборона примушування жінок виконувати нічну роботу в період вагітності та певний час після народження дитини; надання права на безперервну декретну відпустку; встановлення заборони звільняти працівниць протягом строку від початку вагітності до кінця відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами» [19]. Варто зазначити, що законодавство України є більш прогресивним щодо соціального захисту прав вагітних жінок і матерів. В той же час, така ситуація часто має зворотній ефект: роботодавці, вважаючи законодавчі вимоги щодо захисту прав вагітних жінок і жінок, які мають дітей, занадто обтяжливими для себе, йдуть на пряме порушення трудових прав жінок, примушуючи їх звільнитися за власним бажанням або знаходячи можливість відмовити у працевлаштуванні.

Прогресивним щодо впровадження балансу між професійним та сімейним життям є Додаток до Рамкової угоди про декретну відпустку, що передбачає розроблення таких заходів, які б дозволили чоловікам та жінкам врівноважити їхні професійні та родинні обов'язки: кращу організацію робочого часу, більшу гнучкість та легше повернення до професійної діяльності. Підкреслено, що право на декретну відпустку надається без права його передачі, що саме й забезпечує встановлення рівних можливостей на ринку праці для жінок та чоловіків [13].

Рамкова угода щодо батьківської відпустки передбачає, що хоча б один з місяців батьківської відпустки має використати кожен з батьків, що чітко спрямовано на усунення дискримінації за ознакою статі відпустки для догляду за дитиною, яку в Україні традиційно беруть жінки. Однак, у 2021 році прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів

України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною», що передбачив надання одноразової оплачуваної відпустки при народженні дитини тривалістю до 14 календарних днів чоловіку, дружина якого народила дитину або батьку дитини, який не перебуває у фактично зареєстрованому шлюбі з матір'ю дитини. Надалі, у трудовому законодавстві слово «жінці» замінено на «жінці або чоловікові», слово «матері» на «матері або батьку дитини» [8].

План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачав й ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція), що й відбулося у червні 2022 року. Стамбульська конвенція звертає увагу на питання гендерної рівності та наголошує, що обов'язком кожної демократичної європейської держави є повністю викоринити насильство у всіх його формах, а також створити систему запобігання насильству над жінками та належного покарання винних. Країни, що приєдналися до Конвенції, повинні криміналізувати психологічне насильство, переслідування, фізичне та сексуальне насильство, примусовий шлюб, примусові аборти і стерилізацію. На сучасному етапі саме Стамбульська конвенція є найбільш дискусійним нормативно-правовим актом у сфері євроінтеграції та гендерної рівності. Серед причин – ідеологічні переконання, нерозуміння поняття «гендер», маніпулювання «традиційними сімейними цінностями».

Конвенція, як і інші основоположні документи у сфері досягнення гендерної рівності, закріплює підхід нульової толерантності до насильства, необхідність дотримання норм ненасильницької поведінки усіма учасниками суспільних відносин, а також своєчасне та ефективне реагування державними інституціями на виклики, пов'язані з насильством.

Ненасильницькі методи полягають у тому, щоб, визнаючи цінність кожної людини та її життя, відмовившись від примушення як способу взаємодії, нейтралізувати структури, які підтримують культ сили, покращити взаємини, перетворити супротивника на партнера. Гендерне ненасилля – це важливий життєвий принцип, який має ідеологічний та етичний зміст та в основі якого лежить визнання цінності чоловічої та жіночої особистості, відмова від вторинності жінки у суспільстві, утвердження здатності жінок до позитивного незалежного самовизначення, відмова від примушення як способу взаємодії між чоловіками та жінками, розв'язання гендерних конфліктів виключно ненасильницькими методами. Активне впровадження ненасильства здатне гармонізувати гендерні відносини та призвести до поступового послаблення гендерного насильства [1].

Без сумніву, Стамбульська конвенція має широкі можливості для боротьби з гендерно обумовленим насильством та позитивно вплине на трансформацію гендерних відносин. У Конвенції засуджено всі форми насильства стосовно жінок і домашнього насильства, визначено, що юридична та фактична рівність між жінками та чоловіками є ключовим елементом у запобіганні насильству стосовно жінок, підкреслено, що насильство стосовно жінок є проявом історично нерівного співвідношення сил між жінками та чоловіками, яке призвело до домінування над жінками та дискримінації жінок чоловіками. Важливими є комплексна політика та збір даних, виділення державою фінансових ресурсів на протидію насильству.

Україна має впроваджувати необхідні заходи для заохочення змін у соціальних і культурних моделях поведінки жінок та чоловіків з метою викоринення упереджень, звичаїв, традицій та всіх інших практик, які ґрунтуються на ідеї неповноцінності жінок або на стереотипних ролях жінок та чоловіків. Важливими партнерами щодо боротьби з гендерно обумовленим насильством стають чоловіки та хлопці, які усвідомлюють важливість запобігання насильству над жінками. Культура, звичаї, релігія, традиції не можуть слугувати виправданням для проявів насильства. Важливою є участь засобів масової інформації. Передбачено широкі можливості підтримки постраждалих від насильства: юридичні та психологічні консультації, фінансову допомогу, надання житла, навчання, підготовку та допомогу в пошуку роботи, створення мережі доступних притулків, телефонних ліній допомоги, особливий захист дітей-свідків [11; 24].

Ще до ратифікації Стамбульської конвенції відбулося удосконалення механізмів та процедур протидії домашньому, гендерному та сексуальному насильству шляхом прийняття у грудні 2017 року Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Зокрема, встановлено кримінальну відповідальність за вчинення домашнього насильства, примушування до абортів та стерилізації, примушування до шлюбу, невиконання обмежувальних заходів або непроходження програми для кривдників [9].

Також євроінтеграція передбачає й необхідність виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». Вперше Національний план дій України з виконання резолюції «Жінки, мир, безпека» було прийнято 2016 року, затвердження наступного Плану дій відбулося у 2020 році. У зв'язку з повномасштабним вторгненням росії цей документ було переглянуто та оновлено у грудні 2022 року. Основні вектори впливу Національного плану 1325 «Жінки, мир, безпека» на гендерні відносини є наступними: рівноправна участь жінок та чоловіків у секторі оборони (що традиційно вважався «чоловічим»); залучення жінок до мирних переговорів та постконфліктного відновлення; полегшення для працівників сектору оборони поєднання функцій професійного й приватного життя; протидія сексизму, сексуальним домаганням, психологічному та сексуальному насильству, дискримінації під час прийняття на службу; застосування гендерного інклюзивного підходу під час оцінки потреб населення, що постраждало від конфлікту та при плануванні політик; розширення економічних прав жінок; підтримка жінок та дівчат, які перебували під окупацією, у полоні. Важливим напрямом є стратегічна ціль «Забезпечення захисту від насильства за ознакою статі, сексуального насильства (в умовах збройного конфлікту та в мирний час)» [10].

Вагомий внесок у розбудову гендерної рівності має схвалення Урядом Плану заходів з реалізації «Партнерства Біарріц», до якого Україна доєдналася ще у грудні 2020 року. У межах Партнерства Україна готова виконати зобов'язання у п'яти сферах: реформування законодавства у сфері соціальних відпусток, пов'язаних із народженням дитини та доглядом за нею (батько і мати матимуть однакові можливості); розвиток інклюзивного та гендерно чутливого публічного простору, дружнього до сімей з дітьми та маломобільних груп населення; наскрізну інтеграцію гендерного компоненту в освітній процес (хлопці та дівчата матимуть однаковий доступ до освіти незалежно від вибору професії); забезпечення ефективної реалізації законодавства у сфері протидії домашньому та гендерно зумовленому насильству (держава готова до створення нових притулків, кімнат кризового реагування та надання різного виду допомоги); зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків (за один вид діяльності має бути рівна оплата праці незалежно від статі) [16].

Висновки. Отримані результати дослідження дозволяють зробити наступні висновки.

Уточнено соціально-філософський зміст поняття «гендерні відносини», що сучасному розумінні постають як система взаємодії чоловіків та жінок, сконструйована основними інститутами суспільства, що характеризується нерівністю та може бути змінена з метою побудови суспільства рівних прав та можливостей. Гендерні відносини є об'єктом вивчення міждисциплінарної сфери наукового пізнання – гендерних досліджень, що передбачають філософську, соціально-економічну, політико-правову, соціологічну, психолого-педагогічну та інші складові. Відповідно до теорії соціального конструювання, гендер – це організована модель соціальних відносин між чоловіками й жінками, сконструйована основними інститутами суспільства. Ідея конструювання гендерних взаємин передбачає можливість їх зміни залежно від соціальної, економічної, політичної, культурної ситуації у соціумі. Фактично, гендерні відносини формуються під впливом державної політики по відношенню до гендерних груп.

Сучасний стан гендерних відносин в Україні характеризується наступними особливостями: недостатнє представництво жінок на вищих рівнях прийняття рішень, зниження доходів жіночої частини населення, розповсюдженість гендерно обумовленого насильства, жертвами якого зазвичай є жінки; труднощі з поєднанням жінками та чоловіками професійного й сімейного життя, значний вплив патріархальних гендерних стереотипів тощо. Як наслідок військової агресії, відбуватимуться зміни у системі гендерних відносин: посилюватиметься тенденція до закріплення традиційних гендерних ролей чоловічої частини населення (чоловік – захисник),

для жінок характерним буде подальша егалітаризація (жінки залучені до служби у ЗСУ, волонтерської роботи, посідатимуть вивільнені посади внаслідок мобілізації чоловіків).

На основі аналізу нормативно-правових актів визначено напрями трансформації гендерних відносин в Україні у контексті євроінтеграції. Зокрема, передбачено реалізацію принципів рівного ставлення до чоловіків та жінок у питаннях доступу та постачання товарів та послуг; надання батьківської відпустки, поліпшення безпеки та гігієни праці вагітних працівниць, запровадження принципу рівного ставлення до чоловіків та жінок у сфері соціального забезпечення тощо. Ухвалення рішення про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС фактично призвело до ратифікації Україною Стамбульської Конвенції, що має широкі можливості для боротьби з гендерно обумовленим насильством. Також євроінтеграція передбачає й необхідність виконання Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», спрямованого на забезпечення повної та рівноправної участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень на всіх рівнях, у тому числі в мирних переговорах, додатковий захист жінок від насильства під час збройних конфліктів.

Вагомий внесок у розбудову гендерної рівності має схвалення Урядом Плану заходів з реалізації «Партнерства Біарріц», що передбачає розширення для татів соціальних відпусток, пов'язаних з народженням дитини, розвиток простору, дружнього до сімей, гендерну освіту та просвіту, зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків, більш ефективну протидію домашньому насильству.

Таким чином, на сучасному етапі основними напрями трансформації гендерних відносин в Україні у контексті євроінтеграції стануть:

- активна розбудова механізмів запобігання та протидії домашньому та гендерно зумовленому насильству, особливо – пов'язаного з військовими подіями;
- розширення можливостей жінок для участі у соціально-економічному житті, секторі безпеки і оборони, залучення до післявоєнного відновлення;
- подальше реформування системи соціального захисту населення у напрямку рівного ставлення до жінок та чоловіків;
- удосконалення політики, спрямованої та ефективно та гнучке поєднання професійного та сімейного життя для жінок та чоловіків, які мають дітей;
- більш активне залучення чоловіків до виховання дитини, формування відповідального батьківства.

Отримані висновки не вичерпують усієї проблематики дослідження, зокрема подальших наукових пошуків потребує моніторинг змін у системі гендерних відносин, що відбудуться під впливом євроінтеграційних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байдюк Н. Гендерне насильство та шляхи його попередження у системі гендерних відносин. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/8115/1/Baidiuk.pdf> (дата звернення 15.03.2023)
2. Верховна Рада України підтримала ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/verhovna-rada-ukrayini-pidtrimala-ratifikaciyu-konvenciyi-radi-yevropi-pro-zapobigannya-nasilstvu-shchodo-zhinok-i-domashnomu-nasilstvu> (дата звернення 15.03.2023)
3. Гендерна політика в нормативно-правових документах. За заг. ред. Левченко К. / Г. Жуковська, К. Левченко, О. Остапенко, О. Сулова. Київ, 2020. 186 с.
4. Додаток XL до глави 21 «Співробітництво у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей» Розділу V «Економічне і галузеве співробітництво»: Закон України від 16 вересня 2014 року, № 1678-VII. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/tekst-uhody-pro-asotsiatsiiu/dodatku-rozdil-v/zainiatist-sotsialna-polityka-rivni-mozhlyvosti>
5. Індикатори для моніторингу гендерної рівності в Україні: моніторинговий звіт 2021. Державна служба статистики України. ООН Жінки в Україні, 2021. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/2021_Indukator-Monitor.pdf (дата звернення 15.03.2023)

6. Оперативний гендерний аналіз ситуації в Україні. ООН Жінки. CARE International, 2022. URL: <http://surl.li/fouyf>. (дата звернення 15.03.2023)
7. Основи теорії гендеру: навч. посіб. / редкол.: В. П. Агєєва, Л. С. Кобелянська, М. М. Скорик / М-во освіти і науки України, Київ. ін-т гендер. дослідж., ПРООН. Київ: К.І.С., 2004. 536 с.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних можливостей матері та батька у догляді за дитиною: Закон України від 15 квітня 2021 року № 1401-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-20#n31> (дата звернення 15.03.2023)
9. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
10. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text> (дата звернення 15.03.2023)
11. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20 червня 2022 року № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> (дата звернення 15.03.2023)
12. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 року, № 1678-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2> (дата звернення 15.03.2023)
13. Рівність за ознакою статі в економічній сфері: зобов'язання України перед ЄС (ключові Директиви ЄС щодо забезпечення гендерного балансу на ринку праці та в професійній діяльності, їх розвиток у практиці Суду Справедливості) / Упорядник О.О. Уварова. Харків: НТМТ, 2015. 150 с.
14. Сулімова С. І. Гендерні відносини як конструкт прав людини, прав жінок // Актуальні проблеми державного управління. 2008. № 2. С. 96-103.
15. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes> (дата звернення 15.03.2023)
16. Уряд схвалив План заходів з реалізації «Партнерства Біарріц». URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-plan-zahodiv-z-realizaciyi-partnerstva-biarric> (дата звернення 15.03.2023)
17. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32000L0078> (дата звернення 15.03.2023)
18. Council Directive 79/7/EEC of 19 December 1978 on the progressive implementation of the principle of equal treatment for men and women in matters of social security. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A31979L0007> (дата звернення 15.03.2023)
19. Council Directive 92/85/EEC of October 19, 1992 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work of pregnant workers and workers who have recently given birth or are breastfeeding. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep34812.7.pdf> (дата звернення 15.03.2023)
20. Council Directive 96/34/EC of 3 June 1996 on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC (repealed). URL: <https://www.legislation.gov.uk/eudr/1996/34/contents#> (дата звернення 15.03.2023)
21. Gender Mainstreaming in Practice: A Handbook. UNDP RBEC, 2002. 137 p.
22. Goffman E. Gender Display // Oxford, Blackwell Publ. 1997, P. 208-227.
23. Report From The Commission To The Council, The European Parliament, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions: Equality Between Women And Men. Brussels, 2009. 134 p.
24. The Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention). URL: <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/council-of-europe-convention-on-preventing-and-combating-violence-against-women-and-domestic-violence> (дата звернення 15.03.2023)
25. West C., Zimmerman D. Doing Gender // Gender and Society. 1987. Vol.1, No.2. (Jun.). P. 125-151.

REFERENCES

1. Baidiuk N. (2018). Henderne nasylstvo ta shliakhy yoho poperedzhennia u systemi gendernykh vidnosyn. [Gender-based violence and ways of its prevention in the system of gender relations] Retrieved from <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/8115/1/Baidiuk.pdf> [in Ukrainian].
2. Verkhovna Rada Ukrainy pidtrymala ratyfikatsiiu Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu shchodo zhinok i domashnomu nasylstvu. Retrieved from [2. The Verkhovna Rada of Ukraine supported the ratification of the Council of Europe Convention on the Prevention of Violence against Women and Domestic Violence] <https://www.kmu.gov.ua/news/verhovna-rada-ukrayini-pidtrimala-ratifikaciyu-konvenciyi-radi-yevropi-pro-zapobigannya-nasilstvu-shchodo-zhinok-i-domashnomu-nasilstvu> [in Ukrainian].
3. Levchenko K. (2020). [Gender policy in normative and legal documents] H. Zhukovska, K. Levchenko, O. Ostapenko, O. Suslova. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Dodatok XL do hlavy 21 «Spivrobitnytstvo u haluzi zainiatosti, sotsialnoi polityky ta rivnykh mozhlyvostei» Rozdil V «Ekonomichne i haluzeve spivrobitnytstvo»: Zakon Ukrainy vid 16 veresnia 2014 roku, № 1678-VII. [Appendix XLI to Chapter 21 "Cooperation in the field of employment, social policy and equal opportunities" of Chapter V "Economic and sectoral cooperation": Law of Ukraine dated September 16, 2014, No. 1678-VII] Retrieved from <https://eu-ua.kmu.gov.ua/tekst-uhody-pro-asotsiatsiiu/dodatky-rozdil-v/zainiatist-sotsialna-polityka-rivni-mozhlyvosti> [in Ukrainian].
5. Indykatory dlia monitorynhu hendernoi rivnosti v Ukraini: monhovyi zvit (2021). [*Indicators for monitoring gender equality in Ukraine: monitoring report 2021. State Statistics Service of Ukraine. UN Women in Ukraine, 2021*]. [in Ukrainian].
6. Operatyvnyi gendernyi analiz sytuatsii v Ukraini. (2022). [Operational gender analysis of the situation in Ukraine. UN Women. CARE International, 2022] (*UN Zhinky. CARE International*). Retrieved from <http://surl.li/fofuyf> [in Ukrainian].
7. Osnovy teorii henderu (2004). U.S. [Basics of gender theory] V. P. Aheieva, L. S. Kobelianska, M. M. Skoryk. Kyiv. K.I.S. [in Ukrainian].
8. Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia rivnykh mozhlyvostei materi ta batka u dohliadi za dytynoiu. [On making changes to some legislative acts of Ukraine on ensuring equal opportunities for mothers and fathers in child care.] vid 15 kvitnia 2021 roku № 1401-IX]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-20#n31>
9. Pro zapobihannia ta protydiuu domashnomu nasylstvu (Zakon Ukrainy vid 7 hrudnia 2017 roku № 2229-VIII). [About prevention and combating domestic violence] Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> [in Ukrainian].
10. Pro zatverdzhennia Natsionalnoho planu dii z vykonannia rezoliutsii Rady Bezpeky OON 1325 «Zhinky, myr, bezpeka» na period do 2025 roku [10. On the approval of the National Action Plan based on UN Security Council Resolution 1325 "Women, Peace, Security" for the period until 2025] (Rozporiadzhennia Kabinetu vid 28 zhovtnia 2020 r. № 1544-p Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
11. Pro ratyfikatsiiu Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu stosovno zhinok i domashnomu nasylstvu ta borotbu iz tsymy yavyschamy: [On the ratification of the Council of Europe Convention on the prevention of violence against women and domestic violence and the fight against these phenomena] (Zakon Ukrainy vid 20 chervnia 2022 roku № 2319-IX). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> [in Ukrainian].
12. Pro ratyfikatsiiu Uhody pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnyimi derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony. [On the ratification of the association agreement between Ukraine and the European Union] (Zakon Ukrainy vid 16 veresnia 2014 roku, № 1678-VII). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18#n2> [in Ukrainian].
13. Uvarova O.O. (Ed.). (2015). Rivnist za oznakoiu stati v ekonomichnii sferi: zoboviazannia Ukrainy pered YeS (kliuchovi Dyrektyvy YeS shchodo zabezpechennia hendernoho balansu na rynku pratsi ta v profesiinii diialnosti, yikh rozvytok u praktytsi Sudu Spravedlyvosti). [Gender equality in the economic sphere: Ukraine's obligations to the EU (key EU Directives on ensuring gender balance in the labor market and in professional activities, their development in the practice of the Court of Justice)] Kharkiv: NTMT. [in Ukrainian].

14. Sulimova S. I. (2008). Henderni vidnosyny yak konstrukt prav liudyny, prav zhinok. Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia, 2, 96-103. [Gender relations as a construct of human rights and women's rights] (in Ukrainian).
15. Ukraina otrymala status kandydata na chlenstvo. [Ukraine received the status of a candidate for EU membership.]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrymala-status-kandydata-na-chlenstvo-v-yes> [in Ukrainian].
16. Uriad skhvalyv Plan zakhodiv z realizatsii «Partnerstva Biarrits». [The Government approved the Action Plan for the implementation of the Biarritz Partnership.] Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-plan-zahodiv-z-realizatsiyi-partnerstva-biarric> [in Ukrainian].
17. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32000L0078>
18. Council Directive 79/7/EEC of 19 December 1978 on the progressive implementation of the principle of equal treatment for men and women in matters of social security. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A31979L0007>
19. Council Directive 92/85/EEC of October 19, 1992 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work of pregnant workers and workers who have recently given birth or are breastfeeding Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep34812.7.pdf>
20. Council Directive 96/34/EC of 3 June 1996 on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC (repealed). Retrieved from <https://www.legislation.gov.uk/eudr/1996/34/contents#>
21. Gender Mainstreaming in Practice: A Handbook.(2002). UNDP RBEC
22. Goffman, E. (1997). Gender Display [Oxford, Blackwell Publ].
23. Report From The Commission To The Council, The European Parliament, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions: Equality Between Women And Men (2009). Brussels.
24. The Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention). Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/gender-matters/council-of-europe-convention-on-preventing-and-combating-violence-against-women-and-domestic-violence>
25. West C., Zimmerman D. (1987). Doing Gender. [Gender and Society]. Vol.1, 2., 125-151.

Bakmach Anna Igorivna

Postgraduate student at the Department of Philosophical and Political Sciences
Cherkasy State Technological University
Shevchenko Boulevard, 460, Cherkasy, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1068-1826

DIRECTIONS OF TRANSFORMATION OF GENDER RELATIONS IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Problem. *In modern Ukraine, which is undergoing military aggression, changes are rapidly taking place in the system of all social relations, including gender relations. In particular, there is a possibility of strengthening and consolidating traditional views on the gender distribution of roles: a man is a "protector", a woman is a "coaster". On the other hand, Ukraine is taking significant steps towards joining the European society, where the main values are equality and the absence of restrictions and exceptions based on gender*

Purpose. *Clarify the socio-philosophical meaning of the concept of "gender relations", characterize the current state of gender relations in Ukraine and determine the directions of transformation of gender relations in Ukraine in the context of European integration.*

Methods and Results. *To achieve the goal, the method of analysis was used, with the help of which the peculiarities of gender relations in modern Ukraine were singled out; a method of comparison to determine the ways of transformation of gender relations; synthesis method for identifying general trends in the field of gender relations; the forecasting method helped predict the main directions of transformation of gender relations in Ukraine in the context of European integration.*

Gender relations are a system of interaction between men and women, constructed by the main institutions of society, which is characterized by inequality and can be changed in order to build a society of equal rights and opportunities. In fact, gender relations are formed under the influence of state policy in relation to gender groups.

The current state of gender relations in Ukraine is characterized by the insufficient representation of women at the highest levels of decision-making, the lower level of women's incomes, the prevalence of gender-based violence; the difficulties of women and men combining professional and family life, the significant influence of patriarchal gender stereotypes, etc. As a result of military aggression, changes will occur: the tendency to consolidate the traditional gender roles of the male part of the population (the man is a defender) will intensify, while women will be characterized by further egalitarianism (women are involved in service in the Armed Forces, volunteer work, will occupy positions vacated due to mobilization men).

In the process of European integration, we should expect the active development of mechanisms for preventing and countering gender-based violence; expanding women's opportunities to participate in socio-economic life, the security and defense sector, involvement in post-war reconstruction; improving policies aimed at an efficient and flexible combination of professional and family life for women and men who have children.

Key words: *gender relations, gender equality, European integration, directive, Istanbul Convention, discrimination.*

УДК: 316.74:342.417

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.6>

Гольд Ольга Феліксівна

кандидат філософських наук,

дослідник центру соціології, політики та історії середземномор'я,

Mesopolhis

Aix Marseille University

бульв. Шарля Лівона, 58, Марсель, Франція

orcid.org/0000-0003-1689-227X

ГЛОБАЛІЗМ – АНТИГЛОБАЛІЗМ ПІД ВПЛИВОМ ГІБРИДИЗАЦІЇ: СУЧАСНІ ВИМІРИ В ПОЛІКОНФЕСІЙНИХ ДЕРЖАВАХ

У статті розглянуто «глобалізм та антиглобалізм під впливом гібридизації: сучасні виміри в поліконфесійних державах». Тема розглянута з соціально-філософської точки зору, яка має історичні витоки та поглиблюється роками в соціумі. Метою є розгляд, та синтез-аналіз питань глобалізму та антиглобалізму під впливом гібридизації, формування і розвиток релігійно-культуральних процесів у поліконфесійному суспільстві. Сьогодні їхній вплив на історичний процес, подальше існування є актуальними питаннями для науковців. Виходячи з підходів та методів дослідження теми: сучасні виміри в поліконфесійних державах розглянуто у контексті мультикультурності з точки зору соціалізації та переходу суспільства від зближення до роз'єднання в умовах нового розглядання гібридних процесів, протистояння змінам світового порядку та зіткнення «світів», макроісторичних та локальних процесів. Розглянуто поняття «глобалізація», «антиглобалізація», «гібридні процеси». Що дозволило дійти до висновків: глобалізація в Україні проходить крізь прийняття європейських та загальних традицій західного світу. На тлі російського вторгнення в суверенну державу світ відчував вплив гібридних атак з боку медіа, що стало ще одним «фронтом» у війні. Глобалізаційні та антиглобалізаційні процеси та гібридність – актуальні поняття сучасного світу. Якщо процес глобалізації у ХХ сторіччі йшов повільно, осягаючи світ природним шляхом як соціальне, культурне та економічне явище, то сьогодні в світлі повномасштабної війни в Україні ми бачимо антиглобалістські рухи, керовані гібридними інформаційними та культурними джерелами. Щодо процесу антиглобалізація, то це поняття, яке характеризує процеси, що направлені на виокремлення однієї культури та цінностей, що протилежні демократичним основам суспільства в наш час, це часто призводить до тоталітаризму та автократії. У поліконфесійних країнах частіше спостерігаються глобалізаційні явища, ніж оборотні процеси. Сьогодні прояви антиглобалізму у світі часто спостерігаються як прояв тоталітаризму та диктаторських режимів. Для прикладу: Північна Корея, Росія, Китай, до них наближаються деякі країни латинської Америки та Африки.

Ключові слова: антиглобалізація, гібридні процеси, глобалізація, процеси поліконфесійності, трансформація суспільства.

Вступ. В сучасному соціумі феномен глобалізму та антиглобалізму під впливом гібридизації – виміри в поліконфесійних державах, які є актуальним питанням. Це соціально-філософський феномен, що має історичні витоки та поглиблюється протягом років в соціумі. Розглянуто форми, принципи формування і розвитку глобалізму та антиглобалізму під впливом гібридизації на прикладах поліконфесійності.

Ці питання розглядаються з точки зору концептуальних засад філософського знання, що актуально для академічного кола.

Методи. В дослідженні було прийнято за основу соціально-філософські принципи та методи:

- 1) Томаса Х. Еріксена – антропологічної глобалізації;
- 2) Тімоті Снайдерса, дослідника соціуму ХХ–ХХІ сторіччя та історії держав;
- 4) Джона М. Кейнса, розробника поняття «економічних циклів» у сучасному суспільстві, які мали вплив на глобалізаційні та антиглобалізаційні процеси.

Ідея. Виходячи з підходів дослідження теми, ми розглядаємо у контексті мультикультурності з точки зору соціалізації та переходу суспільства від зближення до роз'єднання в умовах війни, гібридних процесів, протистояння змінам світового порядку та зіткнення варварства та цивілізації, макроісторичних та локальних процесів. Розглянемо поняття «глобалізація», «антиглобалізація» та «гібридизація».

Мета та завдання. Сьогодні розповсюдження процесів глобалізму та антиглобалізму на прикладах поліконфесійності за умов мультикультуральності, війни та гібридних атак по-іншому викликає зацікавленість в світовій науці, набуває нового значення. Дослідження поняття «глобалізму та антиглобалізму в сучасних вимірах на прикладах поліконфесійності» намагається відкрити актуальні аспекти соціуму та простежити історичні витоки цих явищ. Поліконфесійність як феномен соціуму вже розглядалася філософською та науковою спільнотою, але в умовах сьогодення виникають нові форми, методи та підходи розглядання у світі. Наукове знання ще не дійшло до суспільного розуміння в наші часи.

Вітчизняна та зарубіжна література вже була присвячена аналізу формування і розвитку поліконфесійності. Так, дослідницькі розглядання поліконфесійності в контексті конструктивізму, глобалізаційних процесів та мультикультуральності було здійснено такими зарубіжними авторами, як: М. Бернардо, М. Вебер, Д.К. Гелбрейт, Д. Дяковська, Т.Х. Ериксен, Х. О'Рурк, У. Росту, Г. Спенсер, Д.Д. Уильямсон та ін. Зміни релігійної сфери, що зумовлені геополітичними змінами ХХ–ХХІ ст., проаналізовані в працях українських науковців О. Сагана, А. Бойко та ін. Вплив поліконфесійності на процеси соціуму та культурного поступу українства розглядається в працях М. Баймуратова, Е. Бистрицької, О. Добродум, М. Козловця, А. Колодного, П. Лобазного, Е. Мартинюка, О. Предко, В. Титаренко, Л. Филипович, Є. Харьковщенко, П. Яроцького, О. Яроша та ін. Однак багато питань поліконфесійності з точки зору соціально-філософського аналізу ще недостатньо розкрито в наукових розвідках.

Ми вже зверталися до теми поліконфесійності як сучасного явища в суспільстві: «Релігійний ландшафт планети все ще зберігає історико-географічну сегментацію, і деякі країни виглядають достатньо гомогенними з огляду на релігійну приналежність своїх громадян, однак події початку третього тисячоліття, що відбуваються у світі і в Україні, свідчать про зростання ролі релігійного фактору у світовій політиці, що надає надзвичайної актуальності цій проблемі. З огляду на зазначене феномен поліконфесійності стає предметом підвищеної уваги як науковців, так і богословів, священнослужителів та парафіян» [1, с. 56].

Наведемо сучасні концепти нашої теми. Глобалізація згідно з концепцією «конвергентних процесів» (вже приходилось звертатися в інших працях) є одним з таких процесів, що веде до розповсюдження цінностей за межі та кордони однієї країни.

Соціолог та політолог Aix-Marseille universite, Марк Бернадо звертається до теми глобалізації та окреслює коло дослідження: «Я приходжу до методу, якого дотримувався для теоретичного шляху та роботи. З семантичної та семіологічної точки зору труднощі численні, оскільки, окрім різноманітності їх використання, ці терміни описують як стани, так і процеси (мобілізація, гібридизація, ліквідація, наприклад, які мають спільне значення – потенційне самопородження). Більше того, їхні значення динамічні й дуже часто розриваються у метафорах, між антагоністичними полюсами, й у напрузі – у тому числі у звичайних значеннях і базових значеннях, які виявляються, принаймні на перший погляд, неможливими чи складними, щоб узгодити пари, наприклад, швидкість і зупинку, адаптацію і дезадаптацію, ясність і неточність, чистоту і нечистоту, плідність і зіпсованість тощо. Ці різні характеристики не поєднуються одночасно, і не всі мають однакову валентність. Залежно від якості компонентів, їх кількості та швидкості трансформації, особистості акторів, які їх носять, їхні ефекти змінюються» [2].

Томас Л. Фрідмен визнає, що глобалізація – «це міжнародна система, що прийшла на зміну системі холодної війни, то чи досить цього, щоб пояснити теперішні світові події? Далеко не досить. Глобалізація – це те, що нове. І якби світ складався з самих тільки мікрочіпів та ринків, ви, либонь, могли б мати певність, що глобалізацією можна пояснити майже все. Однак, на жаль, світ складається, крім мікрочіпів і ринків, ще й з чоловіків і жінок – зі усіма їхніми

особливими звичками, традиціями, прагненнями й непередбачуваними пориваннями. Отож сьгоднішні світові події можна пояснити взаємодією між тим, що нове, як веб-сайт в Інтернеті, і тим, що старе, як сучкувате оливкове дерево на березі Йордану... То що ж тоді символізує «Лексус»? Він символізує таке саме глибоке, віковичне людське прагнення – прагнення добре жити, вдосконалюватися, розвиватися й процвітати, яке виразно виявляється в теперішній системі глобалізації. «Лексус» символізує переможний поступ глобальних ринків, фінансових установ і комп'ютерних технологій, за допомогою яких ми тепер добиваємося дедалі вищого рівня життя» [3, с. 3].

У статті «Benefits and Challenges of Globalization» йдеться про глобалізаційні процеси, як ті, що надходять природним шляхом: «Уявіть собі пару джинсів у торговому центрі з биркою «Made in China» всередині. Уявіть собі, що в Україні та В'єтнамі з'являються магазини McDonald's, а американці відвідують індійські ресторани в Монтані та візки з фалафелем у Нью-Йорку. Уявіть лікаря в Чикаго, який читає The New York Times, Guardian і Al Jazeera. Уявіть собі підлітка в Польщі, який слухає Ріанну вночі, а вранці готує свій рюкзак Fjallraven-Kanken до школи, де він читатиме Пруста, Мураками та Боляньо на уроці літератури. Уявіть собі ділову розмову з представниками восьми різних країн. Уявіть спільну миротворчу місію ООН, у якій різні країни-члени об'єднують зусилля, щоб врятувати життя на іншому континенті. Глобалізація визначає всі ці сценарії. Хоча це стало звичним говорити, це правда, що світ стає меншим. Ви можете скористатися телефоном, щоб миттєво зв'язатися з кимось, незалежно від того, на якому кінці земної кулі ця людина перебуває. Ви можете спілкуватися по Skype, текстовим повідомленням або використовувати Whatsapp. Можна сісти в літак і за лічені години об'їхати півсвіту. Глобалізація є частиною цього світу, що звужується, об'єднуючи людей заради спільних або конкурентних цілей» [4].

Гібридність – в біології характер особини, що виникає в результаті схрещування видів (процес розмноження/запліднення міжвидових живих організмів) *Hybrida* (або *ibrida*) означає латиною «змішана кров» іноді зі значенням «бастард». Термін давно використовувався для позначення, наприклад, схрещування. Гібридизація вивчається, зокрема, Ламарком, який виводить з цього основний висновок, що межі між видами не такі тверді, як уявляють. З іншого боку, це частково відкинуто Дарвіном і соціальним дарвінізмом, зокрема, як суперечливість чистоті. Євгенічна та нацистська політика в Європа та інші країни зосереджувалися, зокрема, на ризиках гібридизації, які сприймалися як отруєння чистої раси, тому відкривається принизливе друге значення – «суміш» або «монстр», «збірка» різних частин, чий продукт не належить до жодної категорії. Расовий вимір спочатку підтверджується ідеєю, що гібрид (індивід або вид), а *fortiori*, коли мова йде про людину, буде «виродженим» по відношенню до чистоти оригінальної форми. І, в переносному сенсі, кваліфікувати ім'я чи культурну форму як гібридну означає класично припустити, що вона не належить до жодного стилю (художнього, літературного, архітектурного, лінгвістичного тощо); конотація тут також є постійно презирливою та стосується ідеї гетерогенного, складного, різномірного типу чи жанру, навіть результатом забруднення чи неправильного тлумачення. У двох словах, гібрид вигадливий, строкатий і екстравагантний [2].

Також додамо, що інформаційні війни можуть бути частиною «гібридної війни». Відомо, «гібридна війна» – це система або комплекс ворожих дій, що концентрують приховані операції, порушення правил війни, диверсії, кібервійни, колабораціонізм, використання соціальних мереж, тероризм. Сьогодні російські кібермережі іноді впливають на громадянське населення, як публікуючи фейкові новини, так і будуючи «ботоферми» з арміями «коментаторів» та інших учасників віртуального простору. Ворог підтримує всі можливі впливи на населення, зсередини соціуму, в першу чергу, розповсюджуючи панічні та утопічні настрої. Відомі випадки затримання Збройними Силами України ворожих кіберзлочинців-колабораціоністів під час сучасної війни. Колаборантами нерідко стають як цивільні громадяни і представники релігійних організацій в Україні [5, с. 65].

Відомо, що в Україні діє низка закордонних релігійних організацій, багато з яких підтримують морально і матеріально народ в умовах війни, а деякі, навпаки, намагаються вести пропагандистську проросійську роботу.

Щодо питань мови, то вона є гібридним символом народу, якому належить особлива роль, адже вона є феноменом культури, будуючи суверенітет держави. Однією з багатьох ознак народу як гібриду сучасності є код культури/нації – мова. Також як символ вона й може й роз'єднувати суспільство. З мовою також пов'язані ЗМІ, які часто доносять інформацію гібридного характеру, що стає часткою культурного попиту.

Гібридизація – процес схрещування соціальних процесів сучасності ХХ–ХХІ ст. в світі, характеризується зміненням об'єктивної інформації або реальності з метою маніпуляції впливу на суспільство.

Також підкреслимо й такий погляд: «Термін «гібридність» став ставкою ідеологічної війни навколо культурних наслідків глобалізації. Його використання та оцінка надзвичайно різноманітні. Наприклад, культурну гібридизацію можна засудити як один із найшкідливіших наслідків капіталістичної стандартизації та імперського підпорядкування глобалізації. З. Бауман вважає, що цю активну метафору просуває глобалізована гіпермобільна еліта. Але він з'являється, наприклад, у культурології та постколоніальних дослідженнях та в антропології ширше, як остаточний інструмент підризу та звільнення від відносин колоніального панування (гібридність, мімікрія, треті простори, коренізація, бразилізація тощо). Це поняття, очевидно, впливає на соціологію міграції та мультикультуралізму» [2].

Антиглобалізація – процес протистояння глобалізаційним процесам. Антиглобалісти проти процесів виходу та об'єднання культур/грошей/народів. Особливо помітні антиглобалістські настрої в країнах з тоталітарним настроєм і традиціями, таких як Північна Корея, Китай, Росія.

До теми антиглобалізації історик Т. Снайдер згадує: у серці Європи посеред ХХ століття нацистський та радянський режими вбили близько 14 мільйонів людей. Криваві землі, місце загибелі всіх жертв, охоплюють простір від центральної Польщі до західної Росії: Україну, Білорусь та країни Балтії. Під час зміцнення націонал-соціалізму та сталінізму (1933–1938), спільної німецько-радянської окупації Польщі (1939–1941), а потім німецько-радянської війни (1941–1945) на ці регіони вилилось масове насилля у небачених в історії масштабах. Жертвами його стали головно євреї, білоруси, українці, поляки, росіяни і балтійські народи [7].

Дослідниця з країни-агресора Ольга Тараканова в публічному виданні задається питанням про націоналізм та деколонізацію: навіщо у ХХІ столітті таке поняття, як нація? Здається, що воно мало залишитися в минулому після перемоги ідеї глобалізації. При цьому в росії сьогодні все частіше звучать слова «деколонізація» та «визвольний рух». «Росіянам дуже корисно бути культурною меншістю, причому бажано б навіть не другою» [6].

Ми дійшли висновків. Сьогодні, на тлі російського вторгнення в суверенну державу, світ відчуває вплив гібридних атак з боку медіа яка стала ще одним «фронтом» у війні. Гібридизація інформації як форма антиглобалістської культури в російській війні виступає заклик до об'єднання зі «слов'янським світом» та прийняття цінностей московського патріархату в пострадянському просторі. Глобалізаційні, антиглобалізаційні процеси та гібридність – актуальні поняття сучасного світу. Якщо процес глобалізації йшов, повільно осягаючи світ природним шляхом як соціальне явище, то сьогодні в світлі повномасштабної війни в Україні ми бачимо явні антиглобалістські рухи, керовані гібридними інформаційними та культурними джерелами. Щодо процесу антиглобалізації, то це поняття, яке характеризує процеси, направлені на виокремлення однієї культури та цінностей, що суперечить демократичним основам суспільства в наш час, це часто призводить до тоталітаризму та автократії. У поліконфесійних країнах частіше спостерігаються глобальні явища, ніж оборотні процеси. Сьогодні антиглобалізм розглядається як прояв тоталітаризму та диктаторських режимів. Для прикладу: Північна Корея, Росія, Китай. До них наближаються деякі країни латинської Америки та Африки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гольд О. Поліконфесійність як феномен сучасності: соціально – філософський аспект. *ПЕРСПЕКТИВИ: – соціально-політичний журнал*. № 3. 2022. С. 55–60.

2. Bernardot M. Mobilité, hybridité, liquidité : un architecte de la globalisation? URL: <https://journals.openedition.org/variations/937> (21/2018).

3. Фрідмен Томас Л., Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію. Львів, 2002. С. 621. ISBN 966-7790-03-7.

4. Benefits and Challenges of Globalization. URL: [https://www.globalization-partners.com/blog/benefits-and-challenges-of-globalization/?utm_source=Adwords&utm_medium=cpc&utm_campaign=Search_|_France_-_Dynamic_\[en\]&utm_term=&hsa_acc=5309498862&hsa_cam=15687596541&hsa_grp=134339718169&hsa_ad=627015189062&hsa_src=g&hsa_tgt=dsa-1456167871416&hsa_kw=&hsa_mt=&hsa_net=adwords&hsa_ver=3&gclid=CjwKCAiA0JKfBhBIEiwAPhZXDz4q97RP32BB-f50MhZ18QyDYjKp7nu6gDWLOuH1gHAedXOppZXtnxoCNFkQAvD_BwE](https://www.globalization-partners.com/blog/benefits-and-challenges-of-globalization/?utm_source=Adwords&utm_medium=cpc&utm_campaign=Search_|_France_-_Dynamic_[en]&utm_term=&hsa_acc=5309498862&hsa_cam=15687596541&hsa_grp=134339718169&hsa_ad=627015189062&hsa_src=g&hsa_tgt=dsa-1456167871416&hsa_kw=&hsa_mt=&hsa_net=adwords&hsa_ver=3&gclid=CjwKCAiA0JKfBhBIEiwAPhZXDz4q97RP32BB-f50MhZ18QyDYjKp7nu6gDWLOuH1gHAedXOppZXtnxoCNFkQAvD_BwE).

5. Гольд Ольга. Глобалізаційні процеси та інформаційні риси гібридних війн: сучасний аспект Українська енциклопедистика: статті, події, поняття: збірник матеріалів / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. С. 64–68.

6. Тараканова О. Русским очень полезно быть культурным меньшинством, причем желательно бы даже не вторым. URL: https://republic.ru/posts/106189?utm_source=telegram&utm_medium=social&utm_campaign=RepublicMag.

7. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с. ISBN 978-966-465-361-6.

REFERENCES

1. Gold O. (2022) Policonfesiynist yak fenomen suchasnosti; socialno – filosofskiy aspect. [POLICONFESSIONALISM as nowadays phenomenon: social – philosophical aspect] Perspektivy: – social’no – politychny й jurnal Od: № 3 S. 55 – 60 [in ukrainian]

2. Bernardot M. (2018) Mobilité, hybridité, liquidité : un architecte de la globalisation ? [Mobility, hybridity, liquidity: an architecture of the globalization] – <https://journals.openedition.org/variations/937> (21) [in french]

3. Friedman Thomas L., (2002) Lexus i olivkovoje derevo. Zrozumiti globalizaciju [Lexus and olive tree. Understanding of Globalization][ukrainian] Levov., S. 621 ISBN 966-7790-03-7

4. Benefits and Challenges of Globalization – [https://www.globalization-partners.com/blog/benefits-and-challenges-of-globalization/?utm_source=Adwords&utm_medium=cpc&utm_campaign=Search_|_France_-_Dynamic_\[en\]&utm_term=&hsa_acc=5309498862&hsa_cam=15687596541&hsa_grp=134339718169&hsa_ad=627015189062&hsa_src=g&hsa_tgt=dsa-1456167871416&hsa_kw=&hsa_mt=&hsa_net=adwords&hsa_ver=3&gclid=CjwKCAiA0JKfBhBIEiwAPhZXDz4q97RP32BB-f50MhZ18QyDYjKp7nu6gDWLOuH1gHAedXOppZXtnxoCNFkQAvD_BwE](https://www.globalization-partners.com/blog/benefits-and-challenges-of-globalization/?utm_source=Adwords&utm_medium=cpc&utm_campaign=Search_|_France_-_Dynamic_[en]&utm_term=&hsa_acc=5309498862&hsa_cam=15687596541&hsa_grp=134339718169&hsa_ad=627015189062&hsa_src=g&hsa_tgt=dsa-1456167871416&hsa_kw=&hsa_mt=&hsa_net=adwords&hsa_ver=3&gclid=CjwKCAiA0JKfBhBIEiwAPhZXDz4q97RP32BB-f50MhZ18QyDYjKp7nu6gDWLOuH1gHAedXOppZXtnxoCNFkQAvD_BwE) [in english]

5. Gold Olga, (2022) Globalizaciya processy ta informaciyni rysy gibrydnych viyn: suchasni aspect [Globalization process and informations features of hybrids wars: aspects of nowadays] Ukrainska enciklopedistica: postati, podii, poniattia: zbirnik materialiv / red. prof. Kiridon A. Kyiv : Derjavna naukova ustanova Enciklopedichne vidavnyctvo. P. 64-68 [in ukrainian]

6. Tarakanova O. (2022) Russkim ochen polezno bit nacionalnim menchinstvom a daje ne vtorim [It is very good to be russian as national minority even doesn't second] https://republic.ru/posts/106189?utm_source=telegram&utm_medium=social&utm_campaign=RepublicMag [in russian]

7. Snayder T. Krivavi zemli : Evropa pomij Gitlerom ta Stalnim Monographia. [Europe between Hitler and Stalin Monograph] Kyiv – GraniT 2011. – 448 с. ISBN 978-966-465-361-6 [in ukrainian]

Gold Olga Felixivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Researcher at the Centre Mediterranean Sociologic,
Science Politics and History,
Mesopolhis
Aix Marseille University
58, Boulevard Charles Livon, Marseille, France
orcid.org/0000-0003-1689-227X

GLOBALISM – ANTIGLOBALISM UNDER THE INFLUENCE OF HYBRIDIZATION: MODERN DIMENSIONS IN POLICONFESSIONAL STATES

The article examines “globalism and anti-globalism under the influence of hybridization: modern dimensions in multi-confessional states”. The topic is considered from a socio-philosophical point of view, which has historical origins and deepens over the years in society. The goal is to consider and synthesize – analyze the issues of globalism and anti-globalism under the influence of hybridization, formation and development of religious and cultural processes in a multi-confessional society. Today, their influence on the historical process, their future existence are urgent questions for scientists. Based on the approaches and methods of research on the topic of globalism and anti-globalism under the influence of hybridization: modern dimensions in multi-confessional states, considered in the context of multiculturalism from the point of view of socialization and the transition of society from rapprochement to separation in the conditions of a new consideration of hybrid processes, resistance to changes in the world order and confrontation “worlds”, macrohistorical and local processes. Consider the concepts of “globalization”, “anti-globalization”, and “hybrid processes”. What made it possible to reach conclusions: globalization in Ukraine takes place through the adoption of European and general traditions of the Western world. Against the background of the Russian invasion of a sovereign state, the world is feeling the impact of hybrid attacks from the media, which has become another “front” in the war. Globalization and anti-globalization processes and hybridity are relevant concepts of the modern world. If the process of globalization in the 20th century was slowly grasping the world naturally as a social, cultural and economic phenomenon, today in the world of full-scale war in Ukraine, we see anti-globalist movements guided by hybrid informational and cultural sources. As for the process of anti-globalization, it is a concept that characterizes processes aimed at isolating one culture and values, which is opposed to the democratic foundations of society in our time, it often leads to totalitarianism and autocracy. Global phenomena rather than reversible processes are observed in polyconfessional countries. Today, manifestations of anti-globalism in the world are often seen as manifestations of totalitarianism and dictatorial regimes. For example: North Korea, Russia, China, some countries of Latin America and Africa are approaching them.

Key words: anti-globalization, hybrid processes, globalization, multi-confessional processes, transformation of society.

УДК 101.9+316.61

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.7>**Куліченко Володимир Вікторович**кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії

Одеського національного морського університету

вул. Мечникова, 34, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0002-3761-6330

ОСОБИСТІТЬ: СИНХРОНІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО

Актуальність проблеми. Звернення до розгляду категорії «особистість» з точки зору її використання в соціокультурних дослідженнях актуально як ніколи. По-перше, особистість традиційно розглядається в сфері класичних філософії та психології. Підкреслюючи розуміння особистості як свого роду «монади», як самодостатньої сутності, вчені спрямовують свою увагу на вивчення внутрішньої структури та сутності особистості. Відповідно предметом дослідження були стійкі характеристики свідомості, здібностей, спонукань і тому подібного, композиції яких розглядалися як інваріантна структура особистості. За рамками аналізу залишалася динаміка зв'язків індивіда з соціокультурним оточенням, яке вважалося всього лише джерелом «зовнішніх впливів».

По-друге, в соціальних науках часто зустрічаються вказівки на відносини «особистість-суспільство», «особистість-культура». Однак характер, структура, зміст цих відносин залишається значною мірою не дослідженим. Іншими словами, предметна область зв'язків людини з оточенням, місце, можливості, способи самореалізації особистості в контексті цих зв'язків залишаються невизначеними. Проте, саме ця предметна область в сучасній складній і динамічній ситуації є найбільш актуальною для людини, суспільства, що знаходяться в ситуації постійної трансформації.

По-третє, в сучасному соціогуманітарному знанні саме суспільству, культурі, темі особистості присвячено безліч досліджень. Вони побудовані на різних теоретичних підставах, характеризуються різними трактуваннями категорії «особистість», різноманітністю дослідницьких програм – теоретичних і експериментальних. Однак досі відсутній синтез уявлень про особистість, необхідний для вирішення проблем, характерних для сучасного стану соціокультурних досліджень.

По-четверте, без детальнішого аналізу особистості як синхронії соціокультурного, неможливо розробити методологію соціокультурного дослідження, що є нагальною потребою складноорганізованого сучасного суспільства.

В роботі досліджено сходження людини до особистості у свідомості суспільства, сучасне розуміння особистості в системі соціогуманітарного знання. Приділена увага розгляду взаємозв'язків категорій: «людина» – «індивід» – «індивідуальність» – «особистість». Йдеться про значення соціокультурного в сучасному суспільстві. У контексті соціокультурного розгляду синхронний баланс особистості.

Ключові слова: *людина, індивід, індивідуальність, особистість, синхронний баланс особистості, соціогуманітарне знання, соціокультурне.*

Вступ. Сучасна цивілізація і наша країна знаходяться на новому етапі свого розвитку. Вже сьогодні видно контури абсолютно нового світоснування, яке формується в дуже суперечливому суспільстві. Суспільстві, де одночасно діють інтеграційні процеси, що проявляються в об'єднанні Європи, і дезінтеграційні процеси, що виникають у прагненні людей до поділу на основі своєї культури, своєї ментальності, що супроводжується такими негативними явищами, як: соціальна і політична напруженість, соціокультурна нетолерантність і так далі. Зупинити це можливо тільки використовуючи нові типи комунікацій, засоби зберігання та передачі інформації, зв'язки і відносини в людських спільнотах, нові форми взаємовідносин культурних і національних традицій.

У другій половині ХХ століття вперше в історії людства виникла реальна небезпека руйнування біогенетичної основи, яка є передумовою індивідуального буття людини і формування

його як особистості, основи, з якою в процесі соціалізації з'єднуються різноманітні програми соціальної поведінки і ціннісні орієнтації, що зберігаються і виробляються в національній культурі.

Інтеграційні та дезінтеграційні процеси, що відбуваються сьогодні в Європі, спонукали до життя проблеми соціокультурної адаптації особистості в постійно мінливому середовищі, синтезу середовища та особистісної свободи, соціокультурного дискомфорту особистості, збереження синхронного балансу особистості, свободи особистості та свободи вибору особистістю свого буття.

Осмислення цих процесів і знаходження прийомів, за допомогою яких можна було б уникнути загострення міжкультурних відносин і забезпечити відносно безболісне входження особистості в інше соціокультурне середовище, – одне з першорядних завдань сучасної науки.

Всебічний аналіз заявленої проблеми показав, що в основному досліджуються лише окремі аспекти даної комплексної теми. Розгляд же соціокультурних трансформаційних змін свободи особистості, флуктуації свободи особистості в умовах соціокультурної трансформації середовища, свободи вибору особистістю вимагає більш повного і глибокого вивчення.

Мета дослідження. На базі узагальнення існуючих в соціогуманітарному знанні уявлень про особистість визначити ключові пізнавальні можливості особистості як об'єкта і суб'єкта соціокультурних відносин.

Завдання дослідження:

1. Розглянути підстави визначення категорії «особистість» в сучасному соціогуманітарному знанні.
2. Проаналізувати вихідні теоретичні припущення, що обумовлюють концептуалізацію поняття «особистість».
3. З'ясування взаємозв'язок понять: «людина» – «індивід» – «індивідуальність» – «особистість» для визначення застосування їх стосовно категорії «соціокультурне».
4. Виділення структурних компонент категорії «особистість», необхідних для її використання в соціокультурних дослідженнях.
5. Визначення меж застосовності категорії «особистість» в соціокультурних дослідженнях.

Об'єкт і предмет дослідження. Пропонована формулювання цілей і завдань дослідження обумовлює вибір в якості його об'єкта категорію «особистість», з виділенням вихідних припущень, прийнятих автором для її визначення. Вивчення категорії «особистість» як інструменту соціокультурного аналізу має на увазі, що в якості предметної області дослідження приймається сукупність теоретичних підстав і виділених у відповідності до них компонент особистості, що визначають можливості її використання, її пізнавальний потенціал у вивченні відносин людини з його соціокультурним оточенням.

Методи дослідження. Основними методологічними принципами дослідження є:

- структурно-функціональний підхід, орієнтований на виділення стійких компонент, що представляють особистість як системну цілісність в рамках різних дослідницьких напрямків, та на можливості пізнавальних функціональних можливостей категорії «особистість» в рамках кожного з розглянутих дослідницьких напрямків;
- порівняльний метод, що визначає зіставлення вихідних теоретичних припущень і структур категорії особистості, характерних для розглянутих в роботі дослідницьких напрямків;
- діалектичний метод, що дозволяє простежити зв'язок між поняттями в їх діалектичній єдності;
- метод соціокультурного дослідження, розроблений Є.Р. Борінштейном, який дозволяє визначити синхронний баланс соціокультурного в особистості.

Результати дослідження. Вплив соціокультурних факторів на свідомість і поведінку особистості було показано і обґрунтовано в рамках культурної антропології, що склалася на перетині соціогуманітарних вихідних припущень, що відносяться до концептуалізації людини як соціальної істоти. Вже в 30-х-40-х роках ХХ століття склався дослідницький напрям «культура і особистість» (Р.Бенедикт, Дж. Деверо, А. Карднер, М. Мід, Г. Мюррей, Дж. Уайтинг,

Дж.Хонігаан, Ф.Л.К. Х'ю, Р.Б. Едгертон та інші). Традиційно типовими для даного напрямку вважаються теорії «дзеркального Я» (Ч.Кулі, Дж. Г. Мід), рольова теорія, теорія соціального навчання (необіхевіоризм), теорія соціальних диспозицій особистості. Узагальнюючи сформовані концептуалізації особистості, можна виділити основні фокуси орієнтації у вивченні її відносин з оточенням: «соціоцентризм» (Ч. Кулі, Дж. Г. Мід, Р. Лінтон та інші), де особистість та її ядро «Я» розглядаються головним чином як продукт соціальних відносин і взаємодій; «культуроцентризм» (Р. Бенедикт, М. Мід, Т. Парсонс та інші), де на перший план висувалася культурна обумовленість поведінки особистості, тобто, її залежність від когнітивних процесів.

Всі ці спрямованості підготували проблемну площину дослідження соціокультурного, яке спостерігається вже в XXI столітті. Особливо слід підкреслити українську наукову школу, яка показує вирішальне значення соціокультурного в формуванні особистості. Слід зазначити С.Р. Борінштейна [1, 2], Н.В. Іванову [3], С.Л. Катаєва [4], О.М. Семашка [5] та інших.

Людина, її сутність та існування – поле вивчення багатьох галузей знання: філософії, політології, соціології, педагогіки, психології та багатьох інших наук. Кожна з них в рамках свого інтересу намагається відповісти на питання, що таке людина, які його відмінні властивості, яким чином вони проявляються.

Багатомірність такої реальності, як людина, знайшло своє відображення у великій кількості наукових понять, за допомогою яких фіксуються різні аспекти прояву сутності людини.

Людина, розглянута в структурі філософських категорій «загальне-особливе-одиничне», постає як: а) людство в цілому і загальнолюдське в кожному конкретному представнику нашого роду; б) певна спільність людей (расова, національна, класова, конфесійна, професійна, статева, вікова, характерологічна і так далі) та прояви цієї спільності в конкретних людях; в) окрема людина в конкретній єдності свого реального існування. Ця трирівнева структура представляє собою одну з важливих універсальї буття і самосвідомості людини.

Кожен з цих рівнів існує як об'єктивна реальність. Розглядаючи людство як загальне і родове поняття, необхідно враховувати, що воно є біологічним видом, пов'язаним єдністю походження. Водночас – це очевидна нам у сьогоденні соціально-економічна єдність. Генетична, екологічна, економічна, культурна спільність людства в різному ступені відбивається різними історичними епохами; по-різному усвідомлюється вона і різними людьми однієї і тієї ж епохи.

Спільності середнього рівня також мають, як правило, ту чи іншу об'єктивну основу. Основа ця може бути біологічної (спільність статі, віку, раси, темпераменту і тому подібне); вона може бути вираженням соціальної диференціації людства (держави, класи, професійні групи і т. п.); спільність може бути і культурної (за мовою, релігії, смакам або інтересам).

Окрема людина є продуктом соціалізації і результатом руху по об'єктивно унікальній і безперервній траєкторії життєвого шляху. І разом з тим рівень розвитку людської індивідуальності як цілісності та унікальності соціокультурних характеристик даної людини може змінитися у величезному і дуже значущому діапазоні. Настільки ж варіативний і рівень усвідомлення людиною своєї індивідуальності.

Життя особистості – це суспільне життя, яке розкривається в індивідуальному і через індивідуальне. А, як наслідок, розвиток людства необхідно представляти не тільки в його цілісності, але і в його індивідуальності.

Адже вплив суспільства на людину – це не вплив на нього якогось чужого елемента, а вплив людської загальності на людську одиничність. Також і вплив людини індивідуальної на людину загальну. Виходить, що взаємодія суспільства і людини – це взаємодія людини і людини, це його вплив на самого себе, тобто самовпевненість.

Особистість у своєму ставленні до суспільства виступає носієм протилежних початків: постійної сприйнятливості до всіх імпульсів, що йдуть від суспільства, і власної переоцінки цих імпульсів, надання їм свого особистісного, людського сенсу. Індивідуальне і суспільне протидіють і взаємодіють один з одним. Виходить своєрідна антиномія, без якої особистість не може існувати.

Особистість сьогодні – це синтез біологічного, соціального, культурного, психологічного, економічного в людині, результат його духовного і морального розвитку.

Розглядаючи сучасне суспільство як континуум історичної людської діяльності, ми не можемо аналізувати особистість у відриві від соціокультурної дійсності.

Сутність особистості, її ціннісна орієнтація криється в системі соціокультурних зв'язків, соціокультурному середовищі.

Соціокультурне середовище і особистість постійно знаходяться у взаємодії: соціокультурне середовище впливає на особистість, формує її; особистість, вступаючи у відносини з іншими особистостями, створює це середовище.

Особистість являє собою якийсь феномен інтенціональної спрямованості, оскільки кожній особистості належить інша особистість, таким чином здійснюється як би взаємовплив, ціле-спрямоване на індивіда.

Як же виникло поняття «особистість»? Де шукати його історичні корені?

Відразу обмовимося, що ми не ставимо перед собою нездійсненого завдання вичерпного огляду всіх зображень особистості в історії пізнання. Більш того, нас будуть цікавити навіть не самі по собі пропоновані варіанти розуміння особистості, а ті методологічні принципи, які лежать в основі предмета інтересу, а саме: розгляд особистості як інтенціонально функціонуючого елемента суспільства в плані соціокультурних особливостей, а також той світоглядний контекст, який зумовив ці методологічні установки.

Зазначимо, що вчені Античності не мислили людину як самостійну істоту, споруджуючи над ним деяку надбудову, яка і визнавалася керівною силою: космос, вогонь, вода, світ ідей, боги. Тому дослідження особистості як такої в цей період носить несистемний характер. До того ж не всі люди сприймалися як особистості. Адже в рабах бачили якісь «одухотворені знаряддя». Та й панувала тоді в основному общинна власність, яка істотно обмежувала автономність індивіда. Характерно, що в грецькій мові того часу відсутня навіть слово, відповідне поняттю «особистість», його місця займає категорія «душа», яка складається з особливого роду матеріальних частинок (інше розуміння: світоустрій складається просто з матеріальних частинок – ось і вся різниця!).

Людина як самостійний суб'єкт зі своїми ідеями, думками, звичками, чаями, суб'єкт самосвідомості (саме наявність самосвідомості, тобто знання про самого себе і відрізняє людину від тварин, так як не визначається середовищем і дозволяє бути вільним), вперше з'являється в філософії Сократа. При цьому виділяється принцип активності людської свідомості. Платона ж цікавить тільки держава і суспільство як єдине ціле. Індивідуальна душа є логічне продовження «світової душі». Але виходить дивовижна річ: ототожнюючи устрій держави і окремої людини Платон тим самим отримує будову індивідуальної душі з соціуму сам того не бажаючи! Адже аналіз поділу праці показує структуру індивідуальної свідомості.

Римське право зафіксувало переосмислення поняття «особистість» (грецьке – πρόσωπον, римське – **persona**) від позначення театральної-ритуальної маски до позначення окремого індивіда. Все, що відноситься до особистості, називається персональним. Таким чином виділяється одиничність особистості.

У Середньовіччі відбулося обґрунтування та дослідження самостійності особистості, специфічної цінності розуму, правда під прикриттям схоластичних догм. Незважаючи на практично повне підпорядкування індивіда соціальній групі, до якої він належить, розвивається диференціація особистості, що пов'язано в першу чергу з поділом праці. Якщо у вертикальній мобільності суспільства особливих рухів не відбувається (спостерігається чітко виражена станово-класова система), то горизонтальна мобільність, коли члени групи мають рівний соціально-правовий статус, дає чітке усвідомлення соціальної особливості. Однак поняття «особистість» і «людина» поки знаходяться в різних площинах. Особистість підноситься на небо як понад- або точніше над-людина, ідеал, тобто Б-г.

А ось Відродження «спускає» Б-га на землю і, якщо можна так висловитися, перетворює людину-Б-га в Б-го-людину. Саме Відродження розглядає особистість в сучасному сенсі як самоцінну соціальну індивідуальність, самостійно діючий суб'єкт. Про це свідчать і етимологічні корені, тому що поняття особистість наповнюється сучасними смисловими

значеннями індивідуальності, самостійності, унікальності, свободи (**personality** – з англійської, **personnalité** – з французької). Італійські гуманісти виділяють наступні риси, що стоять в основі особистісного початку – свобода, розум, активність, прагнення до особистого щастя, індивідуалізм... При цьому підкреслюється, що перераховані вище якості розкриваються тільки в активному житті особистості (**vita activa**).

У XV-XVII століттях аналіз взаємин особистості і суспільства відбувається на основі концепції «суспільного договору». Її родоначальник Гуго Гроцій вважав, що держава і право виникають з суспільної природи людини. Суспільна природа чолю-століття проявляється в природному і людському праві. Природне право виходить з прагнення людини до життя в суспільстві. Людське право розвивається від природного права – до державного, приватного і цивільного права. Мова, таким чином, є одна з основ природного права.

На основі такого погляду вчені (Ф. Бекон, Р. Декарт, Г. Лейбніц) говорять про можливість створення людиною нової мови підкреслюючи при цьому, що закони людської думки визначені природою і семіотикою.

У теоріях мислителів XVII-XVIII століть з'являються точні і конкретні роздуми про вплив мови на особистісний вплив. Детально деякі ідеї по даній темі будуть викладені в II розділі. Зараз же ми вважаємо своїм обов'язком відзначити, що в XVII-XVIII століть мова розглядається як основний і необхідний виразник людських почуттів, що дає можливість на своїй основі проаналізувати історію народу, його свідомість і прагнення.

Саме в цей час народжуються теорії, що підкреслюють, що свобода, в тому числі і свобода говорити рідною мовою, – це природне право людини (Ш.Л.Монтеск'є, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо та інші вчені). Д. Локк обґрунтовує ідею прав і свобод людини.

XIX століття вже говорить про свободу як про невід'ємну потребу особистості (Д. С. Мілль, А. Де Токвіль та інші).

У XX столітті все більш-менш значущі наукові теорії враховують особистісні особливості досліджуваної проблеми. З'являються різні концепції особистісної структури. Так Дж. Мід у теорії рольових концепцій розглядає активну особистість «Я» (I), яка разом із соціальним «Я» (Me) утворює цілісну особистість (Self). У психології складаються факторні структурні теорії особистості, які виведені за допомогою факторного аналізу (вимірювання взаємозв'язків між ознаками соціальних об'єктів). Цікаву п'ятишарову ієрархію потреб людини розробляє А. Маслоу. Перший шар представляють фізіологічні потреби, другий – потреба в безпеці і захисті, третій – в емоційних зв'язках з іншими людьми, дружбу і любов, четвертий – в самоповазі і повазі інших, п'ятий – потреба в самоактуалізації [7]. Підкреслимо, однак, що незрозуміло, чому А.Маслоу розглядає «сходи» потреб саме в такому порядку, зумовлюючи особистості неодмінно таке сходження. У всякому разі пояснення автора про вроджений характер даних потреб (а не виділення деяких з них в результаті формування особистості) нас не переконали.

Сьогодні просто необхідно уявити особистість як систему, що об'єднує в собі всі її якості і складові елементи. Вивести так званий синхронний баланс особистості, де були б враховані різні, часто суперечливі, сторони індивіда.

Перший крок до цього – зрівняння понять «людина», «індивід», «особистість». **Людина** розглядається нами як соціокультурна істота, де культурне та соціальне знаходяться в єдності. Визначальним тут буде здатність оцінювати, відокремлювати важливе від несуттєвого. В цьому сенсі людина може тлумачитися як індивід в якості одиничного представника людського роду, будучи при цьому суб'єктом суспільних відносин. **Індивід** – це вже окремих член соціальної спільності. Тобто, поняття «людина» доцільно використовувати тоді, коли важливо виділити приналежність особи до людського роду, володіння ним загальними для людей рисами. А ось коли підкреслюється, що мова йде про якусь конкретну людину, краще вживати поняття «індивід».

Необхідно також розрізнити поняття «особистість» і «індивідуальність». Так, якщо поняття «особистість» фіксує в собі перш за все соціально загальне окремих індивідів, то поняття «індивідуальність» відображає конкретне і унікальне втілення загального в людині (його

тілесних і духовних особливостях, рисах характеру, поведінці, діяльності). Це поняття використовується для позначень неповторності властивостей і проявів особистості.

У філософії особистість, як ми розуміємо, традиційно розглядається як людський індивід, своєрідний продукт спілкування і пізнання, обумовлений конкретно-історичними умовами життя суспільства. У той же час особистість глибоко індивідуальна. Тому ми визначаємо **особистість** як індивідуальне буття суспільних відносин. Під цим визначенням мається на увазі, що особистість – це: а) соціальне в нас (буття суспільних відносин або «стійка система соціально значущих рис, що характеризують індивіда, як члена того чи іншого суспільства або спільності» [6, с. 26]); б) індивідуальне в нас («людський індивід як суб'єкт відносин у свідомій діяльності» [6, с. 26]).

Таким чином, ми маємо на увазі під **особистістю** соціокультурну індивідуальність, розглядаючи людину не тільки з боку його загальних і соціальних якостей, а й з боку її індивідуальних соціальних властивостей. В даному визначенні виділяється перш за все соціальна самобутність людини.

Соціокультурна індивідуальність ґрунтується на фундаменті соціокультурного як основи розвитку особистості та суспільства. Адже людина формується в конкретному історичному часі і соціальному мегаполісі, в процесі діяльності, суспільного буття, в конкретні часи розуміння культурних новацій, виховання. Тому особистість як соціокультурна індивідуальність – це завжди конкретний підсумок, синтез і взаємодія найрізноманітніших факторів.

Тому, з нашої точки зору, **соціокультурне** як наукова категорія соціогуманітарного знання дозволяє всеосяжно розкрити синхронний баланс особистості, показати значимість матеріальних і нематеріальних факторів при поясненні різного роду соціокультурних процесів і феноменів, аналітичної змінної, що розкриває особливості співвідношення соціальної і культурної компонент в тому чи іншому просторовому і часовому контексті та допомагає проводити стратегію соціалізації особистості на основі розвитку в неї балансу соціального і культурного.

Отже, особистість формується і розвивається через свою індивідуальність. Крізь призму індивідуалізації відбувається пізнання світу людиною. Пізнання здійснюється конкретними людьми, а тому залежить від їх індивідуальності. Тобто, принцип індивідуалізації в онтологічному сенсі виступає як принцип буття, що розкриває певний спосіб існування об'єктивного світу.

Встановлення синхронного балансу особистості, функціонування всіх його частин знаходиться в прямій залежності від розуміння природи взаємодій в людині, взаємин культурного і соціального.

Першочерговою тут досі залишається соціокультурна філософська проблематика душі і тіла, матеріального і ідеального. На жаль, зберіглася тенденція підходити до даного питання з точки зору дуалізму, розглядаючи тіло і душу як дві діаметрально протилежні субстанції. Звідси і йде протиставлення культурних і соціальних рис в людині. Але ж заявлену проблему не можна вирішити, нехтуючи соціальними зв'язками особистості, суспільним буттям або культурними рисами, не враховуючи співвідношення історії, соціуму, цивілізації. Позбавити від протиставлень може **моністичний підхід**, який об'єднує всі сторони особистості в єдине ціле.

Саме у сучасному науковому знанні з'явилося розуміння розвитку соціокультурного в людині як коеволюції особистості, коли мається на увазі такий розвиток людини, коли всі елементи еволюційного процесу знаходяться в оптимальному самодостатньому (вільному) режимі. Тобто спостерігається прагнення досліджувати насамперед соціокультурний напрямок у всіх сферах суспільного життя. Це допомагає передбачити розвиток людини, його здібності і потреби, що формуються на основі природних задатків і передумов. Індивід не тільки освоює в процесі соціалізації норми поведінки, способи поводження з предметами споживання і так далі, а й успадковує біолого-генетично деякі культурні, мовні, національні та інші особливості.

Треба розуміти, що в особистості індивідуально все: психіка і перебіг психічних процесів, світогляду і світовідчуття, мова, свідомість і самосвідомість. Але якщо свідомість є знання про інше, то самосвідомість – знання людини про самого себе.

Взагалі нам здається, що самосвідомість є однією з найбільш важливих характеристик особистості. Адже воно допомагає людині оцінити себе, визначити свої інтереси та ідеали. Від самосвідомості залежить які соціальні потреби, цінності і поведінкові тенденції виникають у особистості.

Отже, самосвідомість сприяє формуванню образу власного «Я». Людина ж за своєю природою – істота суспільна, чим відрізняється від будь-якого іншого тваринного організму. А самосвідомість людини реалізується і функціонує тільки в суспільстві, спілкуванні і взаємодії з іншими людьми. Виходить, як би замкнуте коло взаємодій, де жоден з компонентів не може існувати без взаємодії з іншими.

Важливо відзначити, що самосвідомість постійно перевіряється, коригується, трансформується і розвивається в ході включення людини в систему міжлюдських відносин. Самосвідомість сприяє активізації процесу свободи як в окремій особистості, так і в суспільстві в цілому, допомагаючи виявити індивіду свої можливості. Будучи цілісним, хоча і не позбавленим внутрішніх протиріч, чином власного «Я», самосвідомість являє собою важливий структурний елемент психологічного образу особистості.

Особистість характеризується наступними рисами: а) автономією, яка означає ні свободу робити все, що хочеться, а можливість користуватися певною свободою і рахуватися з обмеженнями; б) почуттям реальності і самодостатності, здатністю тверезо дивитися фактам в обличчя; в) почуттям відповідальності; г) здатністю і бажанням співпрацювати з іншими, тобто бажанням до спільної діяльності; д) мовною приналежністю.

Відразу обмовимося, що ми не вважаємо перерахування вищеназваних рис закінченим і єдино вірним. Нами переслідується мета приблизно виділити відмінні риси особистості, визначення кола яких і дозволяє аналізувати їх в єдності, визначивши як **Синхронний баланс особистості**.

Висновки. Категорія «особистість» з моменту її зародження в кінці XIX століття і до теперішнього часу зберігає пізнавальну значимість в рамках соціогуманітарного знання. Протягом більшої частини XX століття знання про особистість строго розмежовувалося. При всьому різноманітті в теоріях особистості спостерігалось тяжіння до однієї з двох базових філософських орієнтацій: «біхевіористської», що акцентує зовнішні прояви особистості, та «екзистенціальної», що акцентує внутрішній світ особистості. Слід підкреслити, що всі теорії характеризувалися прагненням побудувати модель особистості як самодостатньої системи, з одного боку, але неминуче включали в себе – найчастіше імпліцитно, уявлення про взаємодію особистості з оточенням. Зміна пізнавальних орієнтацій в соціальних науках, коли для вчених стала зрозумілою вирішальна роль в морально-етичному прогресі суспільства соціогуманітарного знання, починаючи з кінця 1960-х років, зробили абсолютно очевидною необхідність широкого використання концепції особистості, яка на інструментальному рівні об'єднала б систематичним чином відповідні знання, отримані в рамках різних соціальних наук. Це виявилось можливим на базі культурології при використанні інтеракціоністської методології, де об'єктом дослідження була вже не особистість як така, а особистість в середовищі її відносин з іншими. Саме тому зазначимо як найактуальніше розуміння вирішальної ролі соціокультурного в розвитку сучасного суспільства, що підтверджено чисельними дослідженнями українських вчених. Побудовані на цих підставах програми соціокультурних досліджень дозволять систематичним чином використовувати сформовані до теперішнього часу теоретичні уявлення про особистість в належній повноті і з максимальною ефективністю та дослідити особистість у синхронії соціокультурного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борінштейн Є.Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства: Монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 400 с.
2. Борінштейн Є.Р. Трансформаційні процеси в суспільстві: навчально-методичний посібник. Одеса: ВМВ, 2014. 48 с.

3. Іванова Н.В. Феноменологія мислення: гнозис, креатив, особистість: монографія. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2015. 364 с.
4. Катаєв С.Л. Сучасне українське суспільство: Навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 200 с.
5. Семашко О. М. Нова соціально-культурна реальність в Україні. *Соціологія культури* / за заг. ред. В.М. Пічі. Київ: «Каравела», Львів: «Новий світ – 2000», 2002. С. 75–82.
6. Юрій М.Ф. Людина і світ : Підручник. Київ: Дакор, 2006. 460 с.
7. Maslow A.H. Motivation and Personality. 3rd Edition. Pearson Education, 1987. 293p.

REFERENCES

1. Borinshtein Ye.R. Osoblyvosti sotsiokulturnoi transformatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Peculiarities of sociocultural transformation of modern Ukrainian society]: Monohrafiia. Odesa: Astroprint, 2006. 400 s.
2. Borinshtein Ye.R. Transformatsiini protsesy v suspilstvi [Transformational processes in society]: navchalno-metodychnyi posibnyk. Odesa: VMV, 2014. 48 s.
3. Ivanova N.V. Fenomenolohiia myslennia: hnozys, kreatyv, osobystist [Phenomenology of thinking: gnosis, creativity, personality]: monohrafiia. Lutsk: PVD «Tverdynia», 2015. 364 s.
4. Kataiev S.L. Suchasne ukrainske suspilstvo [Modern Ukrainian society]: Navch. posibnyk. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury, 2006. 200 s.
5. Semashko O. M. Nova sotsialno-kulturna realnist v Ukraini [New socio-cultural reality in Ukraine]. *Sotsiolohiia kultury* / za zah. red. V.M. Pichi. Kyiv: «Karavela», Lviv: «Novyi svit – 2000», 2002. S. 75–82.
6. Yurii M.F. Liudyna i svit [Human and the world]: Pidruchnyk. Kyiv: Dakor, 2006. 460 s.
7. Maslow A.H. Motivation and Personality. 3rd Edition. Pearson Education, 1987. 293p.

Kulichenko Volodymyr Viktorovych

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy
Odessa National Marine University,
34, Mechnikova str., Odessa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3761-6330

PERSONALITY: SYNCHRONY OF SOCIOCULTURAL

Relevance of the problem. The appeal to the consideration of the category «personality» from the point of view of its use in sociocultural research is more relevant than ever. First, personality is traditionally considered in the field of classical philosophy and psychology. Emphasizing the understanding of the individual as a kind of «monad», as a self-sufficient entity, scientists direct their attention to the study of the internal structure and essence of the individual. Accordingly, the subject of the study was stable characteristics of consciousness, abilities, motives, and the like, the compositions of which were considered as an invariant personality structure. The dynamics of the individual's connections with the sociocultural environment, which was considered only a source of «external influences», remained outside the scope of the analysis.

Secondly, in the social sciences, there are often references to the relationship «personality-society», «personality-culture». However, the nature, structure, and content of these relationships remain largely unexplored. In other words, the subject area of a person's connections with the environment, the place, opportunities, and ways of self-realization of the individual in the context of these connections remain uncertain. Nevertheless, it is this subject area that is most relevant for a person and society in a situation of constant transformation in a modern complex and dynamic situation.

Third, in modern sociohumanitarian knowledge, many studies are devoted to society, culture, and the topic of personality. They are built on different theoretical grounds, are characterized by different interpretations of the category «personality», heterogeneity of research programs – theoretical and experimental. However, there is still no synthesis of ideas about personality, which is necessary for solving problems characteristic of the current state of sociocultural research.

Fourth, without a more detailed analysis of personality as a sociocultural synchronicity, it is impossible to develop a methodology for sociocultural research, which is an urgent need for a complexly organized modern society.

The paper examines the convergence of a person to a person in the consciousness of society, the modern understanding of the individual in the system of socio-humanitarian knowledge. Attention is paid to the relationship between the following categories: «person» – «individual» – «individuality» – «personality». We are talking about the importance of the sociocultural in modern society. In the sociocultural context, the synchronous balance of personality is considered.

Key words: *person, individual, individuality, personality, synchronous balance of personality, socio-humanitarian knowledge, soci-cultural.*

УДК 130.2:172.12

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.8>

Лісеєнко Олена Василівна

доктор соціологічних наук,

професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0002-0408-5203

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ СЕНСУ ЖИТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ АГАПЕЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ

Актуальність теми. Наукове осмислення сенсу життя є однією з фундаментальних і цікавих проблем філософської науки. Особливо в умовах розвитку сучасного суспільства гострота проблеми осмисленого проживання життя не зменшується, а, навпаки, ще більше зростає. З одного боку, життя сучасного суспільства надає розширення смислового вибору, але з іншого боку, соціальні можливості зберігають свою обмеженість. Агапічні смисли поняття любові як сенсу життя пов'язані з міжособистісним, соціально-комунікативним виміром любові та створюють умови можливості досягнення доброго життя. Тому дослідження сенсу життя крізь призму агапелогічного підходу має не тільки світоглядно-теоретичне значення, скільки практичне-праксеологічне.

Метою статті є розглянути можливості філософського осмислення сенсу життя у любові крізь призму агапелогічного підходу. *Методи дослідження* – використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналізу, синтезу), а також агапелогічний підхід. *Результати дослідження.* Зроблено аналіз поняття сенсу життя в сучасному філософському дискурсі. Зазначено, що тільки самотійно, усвідомлено або стихійно, людина знаходить сенс свого життя, тим самим творячи свою людську сутність. Представлена інтерпретація сенсу життя, яка пов'язана з любов'ю, крізь призму агапелогічного підходу. Обґрунтовано, що агапічний смисл життя в любові пов'язаний з міжособистісним, соціально-комунікативним виміром любові, любов – є онтологічним базисом справжнього людського буття, своєрідною кульмінацією людського світоставлення. Зроблено висновок, що реалізація любові як сенсу життя в контексті соціальної реальності сучасного суспільства виглядає проблематично, оскільки практично всі пласти життєвого буття людини переповнені умовами та умовностями, що знищують бажання та можливості дотримуватися принципів осмисленої любові. Саме агапелогічний підхід до осмислення сенсу життя може сприяти збереженню людяності, реалізації права людини бути собою та реалізувати своє неповторне покликання.

Ключові слова: сенс життя, агапелогічний підхід, філософія любові, любов, сенсожиттєва реалізація людини, цінності, культура.

Актуальність проблеми. Наукове осмислення сенсу життя є однією з фундаментальних і цікавих проблем філософської науки. Особливо в умовах розвитку сучасного суспільства гострота проблеми осмисленого проживання життя не зменшується, а, навпаки, ще більше зростає. З одного боку, життя сучасного суспільства надає розширення смислового вибору, але з іншого боку, соціальні можливості зберігають свою обмеженість, що призводить до того, що осмислене та повноцінне проживання життя стає серйозною філософською проблемою.

Використання агапелогічного підходу до сенсожиттєвої проблематики надає можливості актуалізувати в сучасному філософському дискурсі аналіз сенсу життя в любові, любові-агапе, від любові до людей до любові як чогось найціннішого та унікального в людському житті. Тут слушною є думка українського філософа Г. Аляєва, що «любов – це шлях трансцендування, виходу особистості за межі своєї замкнутості і можливість приєднатися до іншого – можливість, яку утворює приналежність кожної особистості до єдиної абсолютної духовної реальності» [1, с. 10-11].

Агапічні смисли поняття любові як сенсу життя пов'язані з міжособистісним, соціально-комунікативним виміром любові та створюють умови можливості досягнення доброго життя. Тому дослідження сенсу життя крізь призму агапелогічного підходу має не тільки світоглядно-теоретичне значення, скільки практичне-праксеологічне.

Мета статті – розглянути можливості філософського осмислення сенсу життя у любові крізь призму агапелогічного підходу.

Аналіз останніх наукових досліджень. Серед українських дослідників, які звертались до аналізу проблеми сенсу життя треба відзначити, зокрема, роботи С. Кримського, Р. Кіся, М. Поповича, Н. Трубнікова, В. Шинкарука.

При інтерпретації агапелогічного підходу та його евристичних можливостей дослідження сенсу життя в сучасній українській філософії ми орієнтуємось на роботи І. Голубович, В. Малахова, В. Туренка, а також Ю. Міхальнової, де представлені значущі для соціально-філософського ракурсу агапелогічного підходу теоретичні позиції в контексті сучасної правової культури [2].

В працях В. Туренко здійснено дослідження агапічних основ соціальності, феномену любові в його генезі в античні часі та в сучасних трансформаціях. У своїй монографії «Антична філософія любові» В. Туренко проаналізував еволюцію значень та смислів давньогрецького «словнику любові»: «...ми бачимо всю багатогранність застосування «агапічних слів»: від батьківської любові і любові до людей до любові як чогось вищого та унікального в житті людському» [3, с. 17].

Важливим для окреслення контурів агапелогічного підходу є праці відомої української дослідниці І. Голубович. Вона обґрунтовує, що засадничою ідеєю для формування агапелогічного підходу є думка про те, що любов – це онтологічний базис справжньої соціальності, її нестача, дефіцит призводять до негативних явищ у особистісному та суспільному житті. В такому сенсі крізь призму агапелогічного підходу присутність любові у міжособистісних та макросоціальних взаєминах – індикатор їхньої справжності та аутентичності.

В працях В. Малахова, присвячених феномену любові, представлено осмислення культури як особливого «наддіяльнісного» виміру людського буття, структурна організація якого базується на вільному спілкуванні людей, причетних до реалізації тих або інших спільно визнаних смисложиттєвих цінностей. Це важливо для розуміння цілісного людського світоставлення як основи культурної смислотворчості людини. Тема любові як ідеалу спілкування і своєрідна кульмінація людського світоставлення розкрита у збірнику «Вразливість любові» (2005), яка за визнанням самого В. Малахова, є найістотнішою з його публікацій.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Сенс життя є однією із цікавих та складних філософських проблем, сутність якої полягає у відображенні змістовної наповненості життя, розумінні того заради чого варто прожити життя, людського призначення в світі. Поява сенсожиттєвої проблематики в історії людської духовності свідчить про важливість свободи вибору людини, свободи життєтворчества людини. Гегель вважав, що мета життя людини полягає у свободі її духу. Пошук сенсу життя не можливо робити поза межами самого життя і він завжди пов'язаний з самореалізацією людини, з пошуком людиною самого себе, свого призначення в світі.

Сучасна інтерпретація проблеми сенсу життя представлена в працях Віктора Франкла. Пошук сенсу життя, на думку В. Франкла, – це «рушійна сила життя людини... Цей сенс унікальний і специфічний, бо мусить і може бути знайденим лише самою людиною, тільки тоді він набуде значущості» [4, с. 110]. В. Франкл вважає, що прагнення до сенсу і його пошуку закладено в самій природі людини. Тому і його реалізація розуміється В. Франклом як «духовний об'єкт», до якого прагне людська душа і який є основним рушієм поведінки та розвитку особистості [4, с. 17].

Кожною людиною здійснюється пошук власного сенсу життя та його реалізації. Реалізація сенсу є для людини імперативною необхідністю через обмеженість і незворотність буття людини в світі, неможливість відкласти щось на потім, неповторність тих можливостей, які надає людини кожен день життя. Сенс життя кожній людині здійснюється неповторно,

оскільки кожна людина індивідуальна і унікальна. Сенс життя людини може змінюватися не тільки залежно від суспільних умов буття, але і від його вікових, духовних особливостей. Але тільки самостійно, усвідомлено або стихійно, людина знаходить сенс свого життя, тим самим творячи свою людську сутність.

У сучасному науковому дискурсі зустрічаються різні інтерпретації сенсу життя, у тому числі трактування сенсу життя, який пов'язаний з любов'ю. Інтерпретація сенсу життя як любові, любові-агапе у контексті використання агапелогічного підходу відкриває можливості аналізу саме агапічного відтінку і смислу поняття сенсу життя. При інтерпретації агапелогічного підходу та його теоретичних можливостей дослідження сенсу життя в сучасній українській філософії ми орієнтуємось на роботи І. Голубович, В. Малахова, Ю. Міхальнової, В. Туренка.

Земна любов, любов-агапе може бути сенсом життя людини. Знайти, пережити, відчути пік емоційних, чуттєвих і раціональних насолод – це можливість людини усвідомити, що її життя має (мала, матиме) сенс.

Сенс життя відповідно співзвучний любові як найвищій життєвої цінності: жити заради коханої людини; спрямовувати свої сили (моральні, фізичні, емоційні) на взаємний розвиток; виховати у коханні гідних дітей (онуків, правнуків...). Як ілюстрації типових ідеальних уявлень про кохання як сенс життя можна навести фрагмент з роботи В. Франкла, в якому він представляє невелику добірку оцінок низки дослідників: «Шелер визначає кохання як духовний рух до найвищої цінності коханої людини, як духовний акт, в якому досягається ця найвища цінність (він називає її «рятуванням» людини). Шпрангер робить аналогічне зауваження про те, що кохання «охоплює» потенційні ціннісні можливості в коханій людині. Фон Хаттінгберг висловлює це інакше: любов бачить людину такою, якою її «передбачав» при створенні бог» [4, с. 259].

Наука, література, поезія, театр, а потім і кінематограф наполегливо культивують ідеали сенсу життя в любові. Сучасне суспільство при всьому його уявному прагматизмі лише розширює межі і силу впливу на формування ідеалу такої сенсожиттєвої реалізації людини. В результаті поняття любові з філософської, літературно-художньої та ін. теми стало проблемою дійсно соціальною (страхи, переживання про її – любов – незнаходження, неповноцінності, відсутності, втрати тощо). Звідси виникає питання про сенс життя у любові та його реалізації (не повної реалізації, псевдореалізації, абсолютної не реалізації тощо). Виразно позначилося і стало посилюватися суперечність між культивованою потребою знайти і реалізувати сенс життя в любові та реальними соціальними умовами, що не дозволяють навіть наблизитись до його повноцінного втілення. Навіть відомі прихильники осмисленої любові, констатували, що реальні соціальні відносини часто не сприяють, а обмежують і нерідко повністю винищують передумови набуття сенсу життя в любові.

Таким чином, проблема полягає не в галузі декларування смислів любові (високих, змістовних), а переважно у сфері міжособистісних відносин у суспільстві. У роботах сучасних українських вчених називаються передумови нівелювання можливостей для втілення ідеалу справжньої любові у суспільстві:

- розвиток конкурентності як принципу життєдіяльності, що з неминучістю переноситься і міжособистісний рівень взаємодії люблячих людей;
- вплив простору товарно-грошових відносин на міжособистісні відносини, що істотно впливає на прагматизацію любовної сфери;
- перенесення невдоволення своєю професійною діяльністю на відносини з коханими людьми; та ін.

Однак навряд чи виправдано суб'єктивні переживання любові безпосередньо пов'язувати з впливом об'єктивної реальності. Адже коли ми говоримо про прояв прагматизму, конкурентності, статусності та ін. в сучасному суспільстві, не слід забувати важливе філософське питання про природу людини. Виникає питання: чому відчуваючи потребу любити, людина готова позбавляти себе цієї потреби через матеріальні/меркантильні цілі і мотиви. Пристрасті, емоції (заздрість, агресивність, ревності тощо.) можна виводити, і як похідну із соціальних

умов, як і внутрішні характеристики, властиві людям, які знаходяться у цілком благополучних суспільних відносинах. Адже нерідко саме ці пристрасті «вбивають» кохання, позбавляють його всякого сенсу.

Далі запитаємо: чому людина може шукати сенс свого життя в любові? Відповідей може бути безліч. Відповідь на це запитання можемо знайти також у знаменитій роботі «Естетика» Н. Гартмана, в якій він говорить про звичайний погляд зв'язку любові та щастя: «Згідно з звичайним поглядом, цінність почуття любові виходить на передній план у її сутності. Безперечним і вірним є той факт, що вона є найбільш позитивною з усіх людських почуттів, має найвищий зміст у повноті життя, дарує чисту та сильну радість, незмірне щастя. Вона сприймається як щось вічне, як щось, що поза часом – незалежно від його тимчасового, психологічно афективного народження та зникнення. Її зміст вічний, як вічний у своїй ідеальності її справжній предмет. І цю вічність любові той, хто любить, відчуває в собі безпосередньо і переконливо як свою кращу частину» [5, с. 488].

Висновки. Кожною людиною здійснюється пошук власного сенсу життя та його реалізації. Тільки самостійно, усвідомлено або стихійно, людина знаходить сенс свого життя, тим самим створюючи свою людську сутність. Самопізнання може допомогти кожній людині знайти та реалізувати свій сенс життя.

Агапічний смисл життя в любові пов'язаний з міжособистісним, соціально-комунікативним виміром любові (подружні, батьківські, дружні тощо відносини). Присутність любові у сенсі життя людини наповнює «найвищим змістом усе існування» (В. Малахов).

Але реалізація любові як сенсу життя в контексті соціальної реальності сучасного суспільства виглядає проблематично, оскільки практично всі пласти життєвого буття людини переповнені умовами та умовностями, що знищують бажання та можливості дотримуватися канонічних принципів осмисленої любові. Прагматизм замість безкорисливості, фокусування на собі замість спрямованості на партнера, конкуренція замість взаємодопомоги, закритість замість щирості та ін. – все це може виявлятися у міжособистісних стосунках та міжособистісній комунікації.

Агапічна семантика сенсу життя потребує подальшого наукового вивчення. Саме агапелогічний підхід до осмислення сенсу життя може сприяти збереженню людяності, реалізації права людини бути собою та реалізувати своє неповторне покликання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аляєв Г. Є. Особистість у відносинах «я-ти» і «я-ми». С. Франк і філософія діалогу. *Філософські обрії*. 2009. № 22. С. 3-19.
2. Бродецька Ю.Ю. Феномен цілісності суспільства/ Монографія. Дніпро : Акцент, 2017. 334 с.; Малахов В. А. Право бути собою. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. 336 с.; Міхальова Ю. О. Агапелогічний підхід до філософського осмислення правової культури особистості. *Наукове пізнання*. 2020. №3. С. 62-68; Туренко В.Е. Антична філософія любові. Київ: Вадекс, 2017, 229 с.
3. Туренко В.Е. Антична філософія любові. Київ: Вадекс, 2017, 229 с.
4. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Х., 2000. 160 с.
5. *Hartmann N. Ethik*. Berlin: De Gruyter, 1926.

REFERENCES

1. Alyayev H. (2009). Osobystist u vidnosynakh «ya-ty» i «ya-my». S. Frank i filosofiya dialohu. [Personality in the relations "I-you" and "I-we"]. *Filosofs'ki obriyi*. № 22. S. 3-19.
2. Brodets'ka Y. (2017). Fenomen tsilisnosti suspilstva. [The phenomenon of the integrity of society]. Dnipro : Aktsent. 334 s.; Malakhov V. (2008). Pravo buty soboyu. [The right to be yourself]. Kyiv : Dukh I Litera. 336 s.; Mikhal'ova Y. (2020). Ahapelohichnyy pidkhid do filosofskoho osmyslennya pravovoyi kultury osobystosti. [Agapelogical approach to the philosophical understanding of the legal culture of the individual]. *Naukove piznannya*. 2020. №3. S. 62-68; Turenko V. (2017). Antychna filosofiya lyubovi. [Ancient philosophy of love]. Kyiv: Vadeks. 229 s.

3. Turenko V. (2017). Antychna filozofiya lyubovi. [Ancient philosophy of love]. Kyiv: Vadeks. 229 s.
4. Frankl V. (200) Lyudyna u poshukakh spravzhnoho sensu. [People in search of a good sense Kharkiv]. 2000. 160 s.
5. Hartmann N. Ethik [Ethics]. Berlin: De Gruyter, 1926.

Lisienko Olena Vasylivna

Doctor of Philosophical Sciences,
Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Management of Socio-Cultural Activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0408-5203

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF THE MEANING OF LIFE THROUGH THE PRISM OF THE AGAPELOGICAL APPROACH

Actuality of theme. Scientific understanding of the meaning of life is one of the fundamental and interesting problems of philosophical science. Especially in the conditions of the development of modern society, the acuteness of the problem of living a meaningful life does not decrease, but, on the contrary, increases even more. On the one hand, the life of modern society provides an expansion of meaningful choices, but on the other hand, social opportunities remain limited. The agapic meanings of the concept of love as the meaning of life are related to the interpersonal, social-communicative dimension of love and create conditions for the possibility of achieving a good life. Therefore, the study of the meaning of life through the prism of the agapelological approach has not only a worldview-theoretical significance, but also a practical-praxeological one.

The purpose of the article is to consider the possibilities of philosophical understanding of the meaning of life in love through the prism of the agapelological approach. Research methods – general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analysis, synthesis), as well as an agapelological approach, were used. Research results. An analysis of the concept of the meaning of life in modern philosophical discourse is made. It is noted that only independently, consciously or spontaneously, a person finds the meaning of his life, thereby creating his human essence. The interpretation of the meaning of life, which is related to love, through the prism of the agapelological approach is presented. It is substantiated that the agapic meaning of life in love is connected with the interpersonal, social-communicative dimension of love, love is the ontological basis of real life, a kind of culmination of human worldview. It was concluded that the realization of love as the meaning of life in the context of the social reality of modern society looks problematic, since practically all layers of a person's life are full of conditions and conventions that destroy the desire and opportunity to adhere to the principles of meaningful love. It is the agapelological approach to understanding the meaning of life that can contribute to the preservation of humanity, the realization of a person's right to be himself and realize his unique vocation.

Key words: *the meaning of life, agapelological approach, philosophy of love, love, meaningful life realization of a person, values, culture.*

УДК 141.319.8

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.9>**Мурадян Наталія Сергіївна**

аспірантка кафедри філософії та суспільних наук
Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
вул. Чкалова, 17, Харків, Україна
orcid.org/0000-0001-9706-8850

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК НОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Актуальність даної статті полягає в тому, що наше сьогодення насичене віртуальним середовищем та розвитком комп'ютерних технологій, які мають значний вплив на формування правосвідомості кожної людини. Процеси, які відбуваються у навколишньому середовищі мають бути збалансованими та мати відповідальне використання віртуальної реальності задля зведення до мінімуму потенційно негативних наслідків та максимізувати її переваги. Так як, віртуальна реальність може мати як позитивний так і негативний вплив на здоров'я людини, її психологічний стан та її зв'язок з реальним світом. Віртуальна реальність перетворилася на певний соціальний інститут, який виховує соціально-громадянські, національно-духовні почуття, звички, спонуки, наміри, тощо. Метою статті є філософсько-правове осмислення впливу віртуальної реальності на свідомість людини, а також як проходять соціальні зв'язки між людьми. Методологія дослідження базується на узагальненні теоретичних досліджень соціально-правової філософії, використовуються загальнонаукові методи аналізу та синтезу, метод класифікації понять та метод сходження від абстрактного до конкретного. Віртуальна реальність має як позитивний, так і негативний вплив на нашу свідомість і сприйняття реальності. Хоча віртуальна реальність надає нові можливості для навчання, соціальних зв'язків і розваг, вона також може призвести до викривленого відчуття реальності та посилення почуття ізоляції. Результати дослідження покажуть які характеристики та ознаки впливу на свідомість існують та яке мають значення для масової свідомості, а також як відрізняється віртуальна реальність від реальної. Адже, віртуальна реальність може вплинути на свідомість у багатьох відносинах, таких як: способи взаємодії, відчуття реальності та прийняття рішень. Зроблено висновок, що віртуальна реальність може змінити спосіб, яким ми взаємодіємо з іншими людьми, особливо через відсутність невербальних сигналів, які зазвичай супроводжують комунікацію в реальному житті. Віртуальна реальність стала технологією, яка вимагає переоцінення традиційних моральних та етичних засад.

Ключові слова: віртуальна реальність, свідомість, правосвідомість, відносини, суспільство.

Вступ. Перехід людства у III тисячоліття закріпив у нашій свідомості поняття «віртуальна спільнота», «віртуальна політика», «віртуальна економіка» і т. п., які вже стали повсякденними і звичними. Сам термін «віртуальність» використовується і в науковому, і у побутовому сенсах, його сучасне розуміння наповнене новим змістом і все частіше поява «віртуальних світів» пов'язується з появою й розвитком комп'ютерних технологій [1].

Вплив віртуальної реальності на свідомість є предметом численних суперечок і дискусій. З одного боку, віртуальна реальність має потенціал позитивно вплинути на наше розуміння світу та наші стосунки з іншими. Наприклад, моделювання віртуальної реальності може забезпечити захоплюючий досвід, який дозволить людям зрозуміти складні концепції та інформацію більш захоплюючим та інтерактивним способом. Віртуальна реальність також може надати можливості для соціальних зв'язків і співпраці, дозволяючи людям брати участь у віртуальних спільнотах і налагоджувати стосунки з іншими людьми з усього світу. Дзьобань О.П. та Мануйлов Є.М. сформували таке визначення про віртуальні комунікації – це комунікативна взаємодія у тому чи іншому вигляді за допомогою комп'ютерних технологій. Завдяки цьому

стало можливим взаємодіяти через комп'ютерні мережі за допомогою спеціального програмного забезпечення. Так, можна, наприклад, проводити віртуальні зустрічі, конференції або які-небудь спільні взаємодії незалежно від географічного розташування [2].

З іншого боку, віртуальна реальність також може негативно впливати на нашу свідомість і сприйняття реальності. Надмірне використання віртуальної реальності може призвести до викривленого відчуття реальності, оскільки межа між віртуальним і реальним досвідом стає розмитою. Крім того, віртуальна реальність може сприяти відчуттю ізоляції та відриву від реальних соціальних взаємодій, оскільки люди проводять більше часу у віртуальному середовищі.

Метою статті є філософсько-правове осмислення впливу віртуальної реальності на свідомість людини, а також як проходять соціальні зв'язки між людьми.

Завдання. Проаналізувати стан розробки проблеми впливу віртуальної реальності на свідомість людини та її зв'язок із навколишнім середовищем.

Методи дослідження. Базуються на узагальненні теоретичних досліджень соціально-правової філософії, використовуються загальнонаукові методи аналізу та синтезу, метод класифікації понять та метод сходження від абстрактного до конкретного. Для формування головних положень статті було використано принцип об'єктивізму і плюралізму, а також метод компаративного аналізу в міждисциплінарному огляді, який синтезує філософсько-антропологічний підхід до розуміння предмету дослідження, а саме філософсько-правове осмислення впливу віртуальної реальності на свідомість людини, її зв'язок із навколишнім середовищем та формування правосвідомості в ньому.

Результати. Важливо враховувати вплив віртуальної реальності на свідомість і підходити до віртуальної реальності з обережністю. Збалансоване та відповідальне використання віртуальної реальності може допомогти мінімізувати її потенційні негативні наслідки та максимізувати її переваги. Крім того, необхідні постійні дослідження та обговорення, щоб краще зрозуміти вплив віртуальної реальності на свідомість і розробити рекомендації та найкращі практики щодо її використання.

Віртуальна реальність має як позитивний, так і негативний вплив на нашу свідомість і сприйняття реальності. Хоча віртуальна реальність надає нові можливості для навчання, соціальних зв'язків і розваг, вона також може призвести до викривленого відчуття реальності та посилення почуття ізоляції. Важливо знати про ці потенційні наслідки та використовувати віртуальну реальність відповідально та збалансовано. Оскільки технологія віртуальної реальності продовжує розвиватися, надзвичайно важливо продовжувати досліджувати її вплив на нашу свідомість і розробляти способи її використання таким чином, щоб приносити користь нам як окремим особам і суспільству.

Вплив віртуальної реальності на свідомість і сприйняття реальності досліджували багато філософів і мислителів. Наприклад, французький філософ Жан Бодрійяр багато писав про те, як імітована реальність мас-медіа замінила реальний світ, що призвело до втрати сенсу та відчуття гіперреальності. У своїй книзі «Симулякри та симуляція» Бодрійяр стверджує, що в сучасному суспільстві стерта різниця між реальністю та репрезентацією, що призводить до глибокого почуття розчарування та дезорієнтації.

Інший філософ, Мартін Хайдеггер, досліджував вплив технологій на наше розуміння реальності. У своїй книзі «Питання про технологію» він стверджував, що технологія має силу формувати наше сприйняття світу, змінюючи наше сприйняття та те, як ми ставимося до інших і світу навколо нас.

Подібним чином філософ розуму Деніел Деннетт писав про наслідки віртуальної реальності для нашого самовідчуття та нашого розуміння свідомості. У своїй книзі «Пояснення свідомості» він стверджує, що віртуальна реальність має потенціал змінити наше розуміння того, що означає бути свідомим, і поставити під сумнів наші припущення про зв'язок між розумом і тілом.

Вплив віртуальної реальності на свідомість може мати ряд особливих характеристик та ознак. Одні з них можуть включати:

1. Зміна сприйняття реальності: віртуальне середовище може змінити те, як людина переживає та знає реальність.

2. Зміна взаємодії: ти можеш вплинути на те, як людина взаємодіє з іншими людьми та як вони відчують взаємодію.

3. Розміщення уваги: віртуальне середовище може перераховувати увагу людини, викликаючи її втрату в реальному світі.

4. Зміни: поведінка у віртуальному середовищі може вплинути на поведінку людини, змінюючи її навички та взаємодію з іншими людьми.

Одна з основних ознак впливу віртуальної реальності на свідомість змінює способи взаємодії з іншими людьми. Віртуальні взаємодії можуть бути більш анонімними та віддаленими від реальності, що може змінити способи вирішення проблеми та взаємодії з іншими людьми.

Також, віртуальна реальність може вплинути на спосіб відчуття реальності та прийняття рішень. Наприклад, віртуальні джерела інформації можуть бути недостовірними, що може вплинути на уявлення про світ та подальше прийняття рішення.

Отже, віртуальна реальність може вплинути на свідомість у багатьох відносинах, таких як: способи взаємодії, відчуття реальності та прийняття рішень.

З ростом впливу віртуальної реальності на життя людей стає необхідним враховувати віртуальні відносини та відповідно регулювати їх. Це може включати в себе питання правової охорони прав і свобод в віртуальному середовищі, а також використання технології в етичних межах. Це вимагає глибокого аналізу та дослідження впливу віртуальної реальності на суспільство та індивідуальну свідомість.

Відносини в віртуальному середовищі можуть відрізнитися від відносин у реальному світі. Вони можуть бути більш анонімними та віддаленими, а також можуть бути більш глибокими та близькими, якщо людина інвестує час та енергію у ці відносини. У працях французького психолога Славоя Жижека і послідовників його школи специфіка статусу віртуальної реальності визначена за допомогою розрізнення понять «імітація» й «симуляція»: віртуальність не імітує реальність дійсно, а за допомогою подібності симулює її [3]. Однак, якщо віртуальні відносини не враховуються відповідно, вони можуть вплинути негативно на психологічне здоров'я та соціальну взаємодію людини. Тому важливо враховувати віртуальні відносини при розробці віртуальних середовищ та створенні правил для взаємодії в них. Існують різні аспекти віртуальних відносин, такі як етика, правова регуляція, взаємодію між користувачами та відповідальність за дії у віртуальному середовищі. Також важливо враховувати можливість впливу віртуальної реальності на психічне самопочуття людини та його соціальну взаємодію в реальному світі. Регуляція віртуальних відносин може допомогти запобігти негативним наслідкам та забезпечити правовий захист для всіх учасників. При цьому необхідно враховувати властивості віртуальної реальності та вплив який вона може мати на людську поведінку та свідомість. Наприклад, віртуальне середовище може дозволяти людям відчувати більш високий рівень анонімності та конфіденційності, що може вплинути на їхню відкритість та взаємодію з іншими людьми.

На думку А. Каптерєва, це є причиною так званого «культурного серфінгу», що передбачає взаємодію цінностей і норм культур, між представниками яких відбувається спілкування. Ця взаємодія призводить до формування універсальних і прийнятних для всіх учасників стилів і способів взаємодії й поступової втрати їх зв'язків зі своєю традиційною культурою [4].

Також важливо враховувати, що віртуальне середовище може призвести до розірвання традиційних зв'язків та відносин між людьми, особливо коли це середовище використовується в якості заміни реальних взаємодій. В цілому, віртуальне середовище може мати великий вплив на людську свідомість та поведінку, тому важливо розуміти ці впливи та враховувати їх відповідно до соціальних норм та законів. Особливо важливо регулювати поведінку в віртуальному середовищі так, щоб запобігати неетичним відносинам та злочинам.

Віртуальна реальність може стати порталом для анонімності та приховування ідентичності, що може призвести до того, що люди можуть відчувати менше відповідальності за власні дії

у віртуальному середовищі. Тому розроблені правила та закони, які враховують ці проблеми з відповідальністю, є метою забезпечення безпеки та цінностей усіх користувачів віртуальної реальності.

Однією з основних проблем є те, що віртуальна реальність може створювати відчуття анонімності, тому що люди не відчують себе відповідними за свої дії у віртуальному середовищі. Влучно було зазначено Калиновським Ю.Ю., що правосвідомість натовпу є рухливою, нестійкою та еkleктичною і залежить від настроїв найбільш активних осіб і будь-яких подій, що відбуваються навколо. Натовп може надати собі будь-яке «право», що не відповідає чинному законодавству [5].

Однак, з іншого боку, віртуальні відносини можуть бути такими самими реальними та масштабами, як та що відбуваються в реальному світі. Це може призвести до проблеми з відповідальністю, особливо якщо дії у віртуальному середовищі мають реальні наслідки для реальних людей.

За допомогою віртуальної реальності люди можуть взаємодіяти з іншими людьми та віртуальними предметами, не залежно від відстані та часу. Це відкриває великі можливості для різноманітних діяльностей, включаючи розваги, освіту, роботу та бізнес. Однак, також створює проблеми, серед яких проблеми з відповідальністю.

У віртуальному середовищі відповідальність може бути складною, особливо у відносинах між віртуальними і реальними людьми. Наприклад, у віртуальному середовищі люди можуть змінювати різні ролі та відображати себе як інші люди. Це може призвести до того, що відповідальність за дії у віртуальному середовищі може бути складною програмою.

З відкриттям нових технологій та впровадженням їх в повсякденне життя, моральні та етичні питання набувають нового рівня складності та вимагають перегляду. Віртуальна реальність є однією з таких технологій, яка може вимагати переоцінення традиційних моральних та етичних засад.

Наприклад, у віртуальній реальності можуть бути створені ситуації, які в реальному житті є неприйнятними з точки зору моральності та етики, але в контексті віртуального середовища можуть вважатися прийнятними. Це може породжувати питання про те, які моральні та етичні принципи повинні бути застосовані в віртуальній реальності.

Крім того, віртуальна реальність може створювати нові види етичних проблем, які не існують у реальному світі. Наприклад, можуть виникнути питання про те, які права належать віртуальним персонажам, які можуть бути створені відомою компанією або користувачами віртуальних середовищ. Це може вимагати розробки нових етичних стандартів та норм, які враховують специфіку віртуальної реальності.

Наприклад, віртуальна реальність може мати свої власні норми та цінності, які відрізняються від тих, що існують у реальному світі. Це може створювати конфлікти між реальним та віртуальним світом та потребувати переоцінення традиційних моральних та етичних засад.

Також, віртуальна реальність може спонукати до порушення моральних та етичних норм, які в реальному світі були б неприйнятні. Наприклад, віртуальне насильство часто допускається у віртуальних іграх та середовищах, хоча у реальному світі воно є неприйнятним.

Отже, вимагається перегляд традиційних моральних та етичних засад, щоб вони могли бути застосовані до віртуального світу. Важливо визнати, що віртуальна реальність є новим середовищем, яке вимагає нового підходу до моральності та етики. Відповідні норми та цінності повинні бути розроблені з урахуванням специфіки віртуального середовища, його можливостей та обмежень.

Віртуальна реальність може вплинути на відносини між людьми, зокрема через зміну способів взаємодії та комунікації. Віртуальна реальність може дозволити людям з різних кутків світу зустрічатися та спілкуватися в одному віртуальному просторі, що може змінити нашу уяву про те, що означає «бути разом» та розвинути нові форми соціальної взаємодії.

Однак, це також може мати негативний вплив на взаємодію в реальному світі, де люди можуть відчувати віддаленість від реальної життєвої взаємодії та бути менш зацікавленими в установленні близьких зв'язків з реальними людьми.

Існує безліч відмінностей між віртуальною та реальною реальністю. Основні з них такі:

1. Фізична присутність: В реальній реальності ми знаходимося у фізичному просторі, де можемо взаємодіяти з реальними об'єктами, людьми та середовищем, тоді як у віртуальній реальності ми знаходимося у віртуальному середовищі, що існує в електронному вигляді і не має фізичної реальності.

2. Спосіб взаємодії: У реальній реальності взаємодія з об'єктами створюється фізично, за допомогою дотику, рухів та інших дій, тоді як у віртуальній реальності взаємодія створюється за допомогою електронних пристроїв, які дозволяють користувачам керувати віртуальними об'єктами за допомогою жестів, голосових команд, контролерів руху та інших сенсорів.

3. Правила та обмеження: У віртуальній реальності ваші правила та обмеження, які можуть відрізнятися від реальної реальності. Наприклад, у віртуальному світі можуть бути обмежені дозволи на рух або можуть бути використані дії, які у реальному світі були небезпечні або неможливі.

4. Віртуальність: У віртуальній реальності все, що ми бачимо, чуємо та відчуваємо, є створеним штучно і може бути змінено за бажанням користувача, тоді як у реальній реальності об'єкти, які ми бачимо, чуємо та відчуємо.

5. Насиченість враженнями: Віртуальна реальність може бути більш насиченою враженнями, ніж реальна реальність. Вона може створити нові світи та почуття, які неможливо відчувати в реальному світі.

6. Фізичні обмеження: В реальному світі люди обмежені своїми фізичними здібностями. Наприклад, людина не може літати, не може перетворюватися на тварину, або не може змінювати форму свого тіла. А у віртуальному світі це можливо.

Руденко С.О. приводить приклад, як під впливом інформатизації та віртуалізації між суб'єктних відносин змінюється свідомість (правосвідомість) людини, – вона інакше сприймає себе у цьому світі. Зокрема, вплив інформатизації пояснюється трьома взаємозалежними процесами, що її супроводжують:

– медіатизацією: процесом удосконалення засобів збирання, зберігання та поширення інформації;

– ком'ютеризацією: процесом удосконалення засобів пошуку і оброблення інформації;

– інтелектуалізацією: процесом розвитку здатності сприйняття і породження інформації, тобто підвищенням інтелектуального потенціалу суспільства, включаючи використання засобів штучного інтелекту [6].

Крім того, віртуальна реальність може змінити спосіб, яким ми сприймаємо та розуміємо інших людей, зокрема через можливість створення віртуальних персонажів та ідентичностей, які можуть бути зовсім відмінними від реальної особистості. Це може призвести до складнощів у встановленні та збереженні реальних відносин між людьми, особливо якщо ці віртуальні ідентичності розроблені для обману або втілення небажаної поведінки.

Висновки. Віртуальна реальність може змінити спосіб, яким ми взаємодіємо з іншими людьми, особливо через відсутність невербальних сигналів, які зазвичай супроводжують комунікацію в реальному житті. Крім того, віртуальні середовища можуть сприяти виникненню анонімності, що може змінювати поведінку людей. Наприклад, люди можуть бути більш відкриті та спілкуватися з більшою кількістю людей, коли їхній віртуальний імідж не пов'язаний з їхнім реальним життям. Однак це також може призвести до зловживань та навіть кібербулінгу.

З іншого боку, віртуальна реальність може допомогти в розвитку взаєморозуміння та толерантності, оскільки вона дозволяє людям з різних країн та культур взаємодіяти та спілкуватися один з одним без фізичних обмежень та перешкод. Крім того, віртуальні середовища можуть сприяти розвитку спільної творчості та взаємодії між людьми, що може вести до створення нових ідей та інновацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. Віртуальна реальність: до проблеми концептуалізації поняття / "Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого". Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія № 4 (35), 2017. 25 с.
2. Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності / "Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого". Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія № 3 (26), 2015. С. 9.
3. Жижек С. Киберпространство, или Невыносимая замкнутость Бытия.: Искусствокино, 1998, № 1. С. 34–47.
4. Каптерев А. И. Мультимедиа как социокультурный феномен / Каптерев А. И.: М. : Профиздат, 2002. 96 с.
5. Калиновський Ю.Ю. Природа та сутність правосвідомості «віртуального натовпу» / "Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого". Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія № 8, 2011. С. 80.
6. Руденко С. О. Сутність прийняття управлінських рішень у суспільстві, заснованому на знаннях / С. О. Руденко // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія, 2007, № 2 (28). С. 143.

REFERENCES

1. Dzoban O.P., Manuilov Ye.M. Virtualna realnist: do problemy kontseptualizatsii poniattia [Virtual reality: to the problem of conceptualization of the concept] / "Visnyk NIuU imeni Yaroslava Mudroho". Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia № 4 (35), 2017. S. 25.
2. Dzoban O.P., Manuilov Ye.M. Virtualni komunikatsii: do problemy filofsokoho osmyslennia sutnosti [Virtual communications: to the problem of philosophical understanding of the essence] / "Visnyk NIuU imeni Yaroslava Mudroho". Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia № 3 (26), 2015. S. 9.
3. Zhyzhhek S. Kyberprostranstvo, yly Nevinosymaia zamknytost Bityia. [Cyberspace, or the Unbearable Closeness of Being]: Yskusstvokyno, 1998, № 1. S. 34–47.
4. Kapterev A. Y. Multymedya kak sotsyokulturnii fenomen [Multimedia as a sociocultural phenomenon] / Kapterev A. Y.: M.: Profyzdat, 2002. 96 s.
5. Kalynovskyi Yu.Iu. Pryroda ta sutnist pravosvidomosti «virtualnoho natovpu» [The nature and essence of legal awareness of the "virtual crowd"] / "Visnyk NIuU imeni Yaroslava Mudroho". Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia № 8, 2011. S. 80.
6. Rudenko S. O. Sutnist pryiniattia upravlinskykh rishen u suspilstvi, zasnovanomu na znanniakh [The essence of managerial decision-making in a knowledge-based society] / S. O. Rudenko // Nauk. zap. Khark. un-tu Povitr. Syl. Sotsialna filosofii, psykholohiia, 2007, № 2 (28). S. 143.

Muradyan Natalia Serhiivna

Graduate Student at the Department of Philosophy and Social Sciences
National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute"
17, Chkalova str., Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9706-8850

VIRTUAL REALITY AS A NEW ENVIRONMENT FOR THE FORMATION OF LEGAL AWARENESS

The relevance of this article lies in the fact that our present is saturated with a virtual environment and the development of computer technologies, which have a significant impact on the formation of legal awareness of each person. Processes that occur in the environment must be balanced and have a responsible use of virtual reality in order to minimize potentially negative consequences and maximize its benefits. Because virtual reality can have both positive and negative effects on a person's health, his psychological state, and his connection with the real world. Virtual reality has turned into a certain social institution that fosters socio-civic, national-spiritual feelings, habits, motivations, intentions, etc. The purpose of the article is a philosophical and legal understanding

of the impact of virtual reality on human consciousness, as well as how social connections between people take place. The research methodology is based on the generalization of theoretical studies of socio-legal philosophy, general scientific methods of analysis and synthesis, the method of classification of concepts and the method of ascent from the abstract to the concrete are used. Virtual reality has both positive and negative effects on our consciousness and perception of reality. While virtual reality provides new opportunities for learning, social connections and entertainment, it can also lead to a distorted sense of reality and increased feelings of isolation. The results of the research will show which characteristics and signs of influence on consciousness exist and which are important for mass consciousness, as well as how virtual reality differs from real. After all, virtual reality can affect consciousness in many ways, such as: ways of interaction, feeling of reality and decision-making. It is concluded that virtual reality can change the way we interact with other people, especially due to the lack of non-verbal cues that normally accompany communication in real life. Virtual reality has become a technology that requires a reassessment of traditional moral and ethical principles.

Key words: *virtual reality, consciousness, legal awareness, relations, society.*

УДК 122/129:140:327.5

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.10>**Наглюков Ігор Олександрович**аспірант кафедри філософських і політичних наук
Черкаського державного технологічного університету
бульвар Шевченка, 460, Черкаси, Україна
orcid.org/0009-0002-7002-9303

ПОНЯТТЯ БЕЗПЕКИ: ДОКТРИНАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ, ЦІННІСНО-КРИТЕРІАЛЬНІ ОЗНАКИ, СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ

У статті визначаються теоретичні, філософсько-аспектні та науково-дискурсні інваріації трактування терміну «безпека» у філософсько-політологічному та просторовому сенсах. Досліджено теоретико-секьюритизаційні апропріації К. Дойча, М. Фуко, Ж. Бодріяра. Розглянуто зарубіжні наукові теорії та вітчизняне розуміння трактування безпеки. В статті надано ретроспективно-перспективний погляд на безпеку як політико-соціальну константу; концептуалізовано погляди на феномен секьюритизації у період до 2021 р. включно та період 2022 р. – до сьогодні (повномасштабне вторгнення РФ на територію України). Розтлумачено основні політичні, економічні та інформаційні цінності безпеки як міжнародного та національного конструктивів в умовах воєнного стану. Стаття містить авторські погляди щодо теоретико-політичної трансформації терміну «безпека» в умовах гібридної (2014–2022 р.) та повномасштабної (від 24.02.2022 р.) агресії РФ проти України.

При написанні дослідження було використано компаративний, аналітичний, феноменологічний, систематичний **методи**, метод синтезу, узагальнення тощо. Дослідження має на меті проаналізувати та розглянути позитивні, негативні та контраверсійні риси константи «безпеки» з точки зору авторського та наявного наукового (вітчизняного, зарубіжного) бачення.

Результати дослідження. Дослідження аналізує концептуальне розуміння безпеки як ціннісно-критеріальної секьюритизаційної константи, зокрема, через праці видатних дослідників, таких як К. Дойч, М. Фуко та Ж. Бодріяр. Зазначається, що кожна концепція має свої позитивні та негативні аспекти, які відображають її теоретичну та практичну обґрунтованість. Дослідження також вказує на різницю між зарубіжною та вітчизняною доктринами безпеки. Зокрема, британська доктрина розглядає безпеку як мілітарне та соціальне утворення, тоді як вітчизняна доктрина розуміє її як інструмент забезпечення національної безпеки та стабільності в різних сферах життєдіяльності. Узагальнюючи, можна припустити, що не існує універсального підходу до безпеки, і розуміння цієї константи залежить від концепції, через яку вона розглядається. Однак, аналіз цих концепцій може допомогти розкрити позитивні та негативні аспекти безпеки, що може стати основою для розробки ефективних стратегій та політик безпеки в різних галузях життєдіяльності.

Ключові слова: безпека, секьюритизація, політико-соціальна безпека, економічна безпека, інформаційна безпека, безпекові виміри.

Постановка проблеми. Дуальний (міжнародно-політичний та воєнний) ценз оригінації безпеки зумовлює необхідність міждисциплінарного тлумачення поняття «безпека» як політичного феномену з урахуванням трансформацій сьогодення. Додатково в рамках глобалізації, цифровізації та інформатизації секьюритизацію варто розглянути через соціальний вимір (за прикладом концепту «суспільство ризику» У. Бека), що згодом трансформується у надбання політичне. Означена «безпекова строкатість», на наш погляд, дозволяє виокремити доктринальні та ціннісно-критеріальні трактувань цієї дефініції. Так, існують доктринально-статичні визначення М. Фуко щодо її (безпеки) територіально-соціального виміру; концептуально-регіональне та динамічне (політико-міжнародна взаємодія Європи, Америки, Близького Сходу та Африки задля встановлення єдиноначальних секьюритизованих взаємин) розуміння безпеки; сучасно-актуальне (після повномасштабного вторгнення РФ в Україну від 24.02.2022 р. та вплив даної події на безпекові орієнтири ЄС та цивілізованого світу) трактування секьюритизації

тощо. Отже, безпека має розглядатися із урахуванням сьогочасних трансформацій безпекової доктрини та потребує багатостороннього дослідження та наукового аналізу.

Мета статті – проаналізувати та розглянути позитивні, негативні та контраверсійні риси константи «безпека» з точки зору авторського та наявного наукового (вітчизняного, зарубіжного) бачення.

Методи наукового дослідження. При написанні дослідження було використано компаративний, аналітичний, феноменологічний, систематичний методи, метод синтезу, узагальнення тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні напрацювання щодо феноменології безпеки доцільно розподілити на загальнотеоретичну ідеологію та похідні зарубіжно-вітчизняні підходи.

Загальнотеоретична безпекова доктрина представлена генеральними працями К. Дойча (сегментація «політичної спільноти», «загального політичного блага»), М. Фуко (розгляд терміну «безпека» крізь призму законності, впровадження ідеї «злочин-кара» за порушення міжнародно-правових норм), Ж. Бодріяра (безпека як несталый феномен та симулякр, наявність боротьби за «право на безпеку», а не «безпеку як таку»). Теорія секьюритизації, як похідна від загальнобезпекової політологічної апропріації, знаходить відображення у напрацюваннях представників т. зв. «Копенгагенської школи» – Б. Бузана, О. Вівера, Дж. Вільде (концепт «безпекового референта» як сталого міжнародно-правового формуляра та інструмента «стримувань і противаг» між акторами світової спільноти).

Сучасні зарубіжні безпекові апропріації представлені працями П. Хоу, Е. Морана, Б. Пілбіма, В. Стоукс (розгляд теоретико-практичних контекстуацій секьюритизації як «студійного вчення»); Е. Х. Кідда (теорія «політичної гри» та майбутнього міжнародної безпеки); П. Данн та Ф. Колумб (терміни «мир», «війна» та «міжнародна безпека» у пропорційно-економічному вимірному співвідношенні).

Натомість, українська філософсько-політологічна доктрина безпеки представлена у роботах О. Полторакова («безпека» як сучасна соціально-політична дефініція); І. Коржа («методологія безпеки»); Б. Мельниченко та Н. Фігель; О. Мотайла (дискурсно-концептуальна феноменологія «національної безпеки» як терміну); У. Хельберг (теоретико-методологічні дефініціювання «європейської безпеки»); А. Шумки та П. Черника (співвідношення феномену «національна безпека» із явищем інформаційної війни); В. Антонюк (геополітично-безпекові виміри війни в Україні); І. Котерліна (роль інформаційно-безпекової достовірності як інструменту втілення прав та свобод громадян в умовах воєнного стану); Д. Коробцової (юридико-правова генерація фінансової безпеки як секьюритизаційної субскладової держави Україна в умовах воєнного стану).

Результати. Понятійно-категоріальний апарат дефініції «безпека» найдоцільніше розкривати через визначення, запропоноване К. Дойчем [1]. Автор вважає, що безпека – результат рівномірної інтеграції членів (гравців) міжнародного співтовариства щодо створення секьюритивного прецеденту. Колективне розуміння безпеки акцентує увагу на пріоритетності підтримання політико-світового порядку відповідно норм міжнародного права. При цьому, підхід не враховує динамізму світовлаштування та геополітики та «генералізує» поняття безпеки (відсутній її розподіл на політичну, економічну, соціальну і т.д.). Водночас, вищенаведене базове безпекове визначення – стигмат подальших теоретико-політологічних напрацювань даного напрямку.

Як наслідок, політико-філософське спрямування «безпеки» та «секьюритизації» як констант виглядає достатньо чутливим: сьогочасний політикум та геополітична дестабілізація запропонованої К. Дойчем «доктрини полігамного миру» деякими членами світової спільноти (як-от РФ) шляхом заперечення факту існування міжнародно-правових норм, територіальних кордонів та безпекових орієнтирів, встановлених деякими документами. Наприклад, порушення РФ зобов'язань щодо Будапештського меморандуму ставить під сумнів реальність дотримання міжнародної спільноти принципів загального миру у її хиткій проекції та, водночас, відсутність

реальних важелів протидії інтервенціям та агресіям держав щодо суверенних територій інших держав відповідно до Декларації Генеральної Асамблеї ООН про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав від 1981 р.

Однією із таких позитивно-теоретичних апропріацій вважається позиція М. Фуко, котру останній висловив під час лекційної практики в Коллеж де Франс (1977–1978 рр.) [2]. Отожнення безпеки із «територією» та «населенням» укорінює роль влади як координатора внутрішньо- та зовнішньобезпекової філософії держави. Досліджуючи специфіку міжнародно-безпекових правовідносин, науковець відсилає до теорії кримінального права, відповідно до якої диспозиція (кримінальне діяння) доповнюється санкцією (кримінальним покаранням) за здійснений проступок. У такий спосіб, відповідно, впорядковується світовий секьюриті-простір. Отже, не можна виключати фактору «морально-правового зносу» деяких нормативних документів, що регулюють загальнобезпекове світовпорядкування.

Ми вбачаємо в даному контексті наступну проблематику: закони (в т.ч. кримінальні), найчастіше є статично-декларативними, а геополітична спільнота постійно трансформується. До прикладу, Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів від 1978 р. встановлює основи міжнародного співробітництва держав та специфіку координування міжнародно-безпекових правовідносин, а Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1990 р. концептуалізує трактування безпеки в контексті її соціально-правового виміру, проте дані юридичні акти, не дивлячись на внесення змін до останніх, втрачають актуальність у процесі загальносвітової глобалізації. Саме вона, на наш погляд, призвела до Революції Гідності та Євромайдану 2013-2014 рр. в Україні, адже етнос та громадянське суспільство зробили цивілізаційний вибір у вигляді майбутнього з ЄС та США як власними союзниками – проте міжнародно-правова нормативна база та наявні інструменти врегулювання геополітичних конфліктів не створили передумов ефективної превенції російській агресії. У підсумку – першопочаткова окупація РФ Криму та частини Донбасу, гібридна (сепаратистська, інформаційно-політична) війна протягом 2014-2022 р., а далі – повномасштабне вторгнення до України від 24.02.2022 р.

Стисло узагальнюючи вищенаведене, відмітимо: апропріація М. Фуко щодо т. зв. «безпекового тріумвірату», до якого, окрім власне безпеки, відноситься територія (як фактор територіальної цілісності, непорушності кордонів та міжнародно-правової недоторканості (суверенітету) незалежної держави) та населення (як соціально-правова, демократична одиниця, що підлягає захисту відповідно міжнародного права та специфічного гуманітарно-воєнного права) концептуалізує «оболонкову теорію» міжнародного впорядкування, але не враховує ситуативних «безпекових викликів» (як, наприклад, повномасштабне вторгнення РФ до України від 24.02.2022 р.). За таких умов, тенденції загальносвітової нестабільності та незахищеності екстраполюються не лише на країни як політичних гравців, але й на етнос (громадян) країни-об'єкта агресії. За логікою світового співтовариства, теорії безпеки населення повинні спрямовуватися нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

З іншого боку, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод – нормативний акт «міжнародного демократизму», а поняття демократії, як і поняття безпеки – константа філософська, що набуває конкретного забарвлення залежно від політико-правового устрою держави: так, США називають «колискою демократії» через прецедентну судову систему; гнучку Конституцію, до якої дозволено вносити поправки; свободу слова, політичні, судові та громадські дебати для відстоювання персональної позиції. На нашу думку, процес «захисту людських прав та свобод» повинен розпочинатися на рівні інституційно-державного забезпечення, і набувати сегментарного (побічного) продовження шляхом імплементовано-контекстної інкорпорації положень згаданих статей даної Конвенції до національного правового поля. Ситуація із реалізацією трактатів Конвенції про захист цивільного населення під час війни є дещо складнішою: вона забезпечує міжнародний порядок захисту базових прав громадян під час збройних конфліктів та збройної агресії, тому її положення мають бути «нормами прямої дії» (подібно Основним законам – Конституціям держав) та підлягати оперативному

застосуванню. У дійсності, механізм доведення «воєнної злочинності» та порушення норм даної Конвенції країною-агресором найчастіше залишається бюрократично-утрудненим: таким чином, деєфективізованим виявляється як процес захисту громадян від наслідків війни, так і виплата репарацій державою-агресором постраждалій стороні. Вищезначений філософський аналіз демонструє, що безпекова проблема має подвійну, демократично-людиноцентристську та «безпосередньо-безпекову» проблематику.

В свою чергу, розуміння означеної статико-теоретичної конгломерації безпеки як міжнародно-правової надбудови конклюдивно окреслено Ж. Бодріаром [3]. Він вважає безпеку штучним симулякром, «міжнародним вірусом» та спекулятивним джерелом дестабілізації світової спільноти. На додаток, у його праці наголошено на «ілюзорності безпеки» – себто використання її ідей (теоретико-ідеальних наративів) як інструментів популізм-переконань. Своєрідний «катарсис безпеки», водночас, створює прецедент «війни всіх проти всіх», означеної Т. Гоббсом, у якій стираються межі «реально-політичного» та «уявно-політичного», втрачається довіра до міжнародного права та його загальновідомого принципу «*pacta sunt servanda*» («договори підлягають виконанню» або «договори повинні виконуватися»). Як наслідок, будь-який «гравець» отримує опцію порушення міжнародних зобов'язань та договорів у односторонньому порядку. Механізми притягнення такого «гравця» до міжнародно-правової відповідальності, водночас, відзначені неабияким рівнем процедурно-юридичної утрудненості.

На наше переконання, позиції Ж. Бодріара щодо «безпеки» як неефективної константи є достатньо утопічними. У дійсності, безпека як термін часто диверсифіковується політичними гравцями, проте саме секьюритизація – спосіб уникнення боєзіткнень, превенції порушення суверенних прав держав на самовизначення, досягнення загальноглобального миру. На нашу думку, безпека є не «ілюзорною», як вважає автор, а «чутливою» філософсько-політологічною константою, що потребує належного та послідовного теоретичного, нормативного та політико-інструментального забезпечення.

Усе-таки, три вищезгадані базові концепції безпеки (К. Дойч, М. Фуко, Ж. Бодріар) дають змогу сформувати наступну індивідуальну генерально-наукову позицію. По-перше, із урахуванням доктринальних недосконалостей, найбільшого рівня дослідницької всевимірності набуває апропріація М. Фуко. Остання концентрується на «відносно динамічному» секьюритизаційному конструкті, за яким цілісність території та благо населення, виступаючи складовими безпеки, спрямовуються та координуються безпосередньо державно-владними органами. Відповідно, така позиція передбачає пряму відповідальність владно-урядового апарату за сталість розвитку як проєкцію його внутрішньо- та зовнішньобезпекової політики. На відміну від К. Дойча («безпека – рівномірна світова інтеграція») та Ж. Бодріара («безпека – штучно-нігілістична надбудова»), позиція М. Фуко відзначається найвищим рівнем філософсько-предметної прецедентності. Відтак, ми пропонуємо розуміти безпеку як «гнучку константу», котрій притаманне атрибутивне ототожнення як з приватно-громадськими, так і з публічно-громадськими інтересами, серед яких – благо, засноване на глобалізації (тісному контакті із цивілізованим світом), поєднаній із секьюритизацією політико-економічних кордонів.

Загальнобезпекові теорії безпеки, як правило, наділені конклюдивно-остаточним, непорушним стигматом т. зв. «ідеалізму», від чого страждає застосовно-предметне цензування останніх. На наш погляд, аналогом окреслених концепцій слугують напрацювання «Копенгагенської школи» (Б. Бузан, О. Вівер, Дж. Вільде) [4]. Ключова ідеологія тут – «безпека людини», а не «безпека держави». Таким чином, внутрішні та міжнародні державно-владні інтенції як Актора (від «*act* – діяти») мають спрямовуватися на забезпечення прав, свобод та інтересів (як природних, так і позитивних – «юридико-правових», набутих) людини і громадянина. Саме громадянин, як легітиматор міжнародно-правових процесів, визначає спрямування (напрямок) загальнополітичних процесів. Першість людської безпеки, відтак, є відповіддю на інституційно-політичні та діджиталізаційно-інформаційні перетворення «світового універсуму». Додатково, безпеково-секьюритизаційна теорія «Копенгагенської школи» концентрується на «індивідуальній екзистенційності персоналії», внаслідок чого пропонується розглядати безпеку не

лише як політичне, але й як соціальне явище. Автори наполягають на «взаємодії безпеки в рамках соціуму – між людьми, а далі, за аналогічним нормуванням – між державами на міжконтинентальному (як приклад – ЄС-США), та міжнародно-правовому (приклад: виконання державами-членами ООН положень міжнародних Конвенцій; виконання державами двосторонніх та багатосторонніх договорів – наприклад, процес реалізації Україною положень Угоди про асоціацію з ЄС (27 країн-членів політико-економічного Союзу) від 21.03.2014 р. є прикладом позитивної екстраполяції безпекової доктрини на міжнародно-правову публічну практику).

Маємо відмітити доктринальність терміну «безпека людини» із застосуванням державами дипломатичних важелів впливу у міжнародних відносинах. Неконтекстність останніх призводить до збройних конфліктів із порушенням прав, свобод та інтересів особи. В рамках сучасної політологічно-філософської доктрини даний феномен називають «мілітарною безпекою». Означимо її концепти детальніше.

Серед сучасних зарубіжно-теоретичних апропріацій, запропонованих іноземними вченими, зупинимося на посібнику «Міжнародні секьюритизаційні вчення» від П. Хоу, А. Морана, Б. Пілбіма та В. Стоукс (2020 р.) [5]. Безпека тут розглядається як тісний зв'язок її «мілітарних» та «немілітарних» контекстуацій. «Мілітарні» (або військові) виміри секьюритизації укладачі вважають «логічним продовженням послідовної міжнародної політики та наслідком «дипломатичних спроможностей» держав-учасників світової спільноти». Відтак, військові конфлікти, а особливо – військову агресію від суб'єкта міжнародних відносин – доцільно розглядати як фактор дипломатико-політичної дестатустизації та наслідок втрати нею (державою) т. зв. «міжнародної ваги». «Немілітарні» (соціальні) контекстуації логічно розуміти як стан дотримання державно-інституційним апаратом прав, свобод та інтересів людини, національних меншин; забезпечення кібербезпекового простору; генерацію дипломатичної безпеки у контексті культивувати «міжнародних відносин» як науково-навчального та перспективно-регулятивного міжнародно-правового феномену.

Надалі сконцентруємо увагу на юридико-політичному нормуванні безпеки як «критеріального феномену» вітчизняною політологічною доктриною. Так, О. Полтораков [6] пропонує узагальнено-дуальний розгляд безпеки – у її національному та міжнародному вимірах. Національна безпека як приватна категорія, що набуває міжнародного значення з появою «національних інтересів» – інтенційно-дискурсного курсу держави, що проєктується громадською думкою (себто – населенням). Національні інтереси, в свою чергу, конгломеруються міжнародно-безпековим статусом держави. Останній залежить від низки геополітичних факторів: наявність надійних союзників (партнерів) та міжнародної підтримки, а також – присутність міжнародних «ворогів» (вмикається критерій «політико-географічного сусідства»). При цьому, національна безпека превалює над безпекою міжнародною, так, автор згадує позиціонування Т. Рузвельта (тодішнього президента США) від 1904 р., де він ототожнює останню із «воєнно-політичною сталістю держави щодо превенції ворожих атак та своєчасної, блискавичної відповіді на них політичним та військовим шляхом». Відтак, умова «військової боездатності» – критерій статусизації держави на дипломатично-правовому рівні. Автор також переконаний, що термін «національна безпека» представляє собою регуляторно-організуючу надбудова, до складу якої входять політична, економічна, фінансова, інформаційна, продовольча, соціальна та ядерна безпека як її генеральні субскладові (аналогічні теоретико-доктринальні погляди щодо дефініціювання терміну «національна безпека» знаходимо у працях Б. Мельниченко та Н. Фігель [7], також О. Мотайла [8]). У дослідженні О. Полторакова зазначено, що вітчизняний аналіз «безпекового феномену» здебільшого спирається на теоретико-розробницьку думку, залишаючи поза увагою т. зв. «методологію безпеки».

Контекстно-методологічні безпекові напрацювання нам вдалося віднайти у роботі І. Коржа [9]. Своєрідною видається його апропріація щодо погляду на безпеку крізь призму її філософського розуміння: у працях Платона та Арістотеля прослідковується її функціонування у якості «ресурсу загального блага»; Б. Спіноза ототожнює безпеку із «належним повсякденним функціонуванням громадянського суспільства»; Ж.-Ж. Руссо відносив безпеку до «екзистенційного

надбання» держави, визначивши ключовою метою її внутрішньої та міжнародної діяльності її (безпеки) збереження. Можемо погодитися з тим, що дані погляди є секьюритизаційно-методологічними: подальші напрацювання згаданих К. Дойча, М. Фуко та Ж. Бодріяра, згаданої «Копенгагенської школи» та деяких вітчизняних учених лише трансформують наявні безпеково-теоретичні погляди, відштовхуючись від останніх.

У контексті сучасних безпекових трансформацій та порушень міжнародно-правового порядку вбачаємо за доцільне зупинитися на поєднаності явищ «інформаційна війна» та «національна безпека». При дослідженні цих філософсько-політологічних позицій А. Шумка та П. Черник [10] відзначили, що т. зв. «інформаційні операції» (дезінформація в ЗМІ, здійснення кібератак), в умовах інформатизації загальносвітового середовища є інструментарієм політико-територіального впливу на державу із «вразливим безпековим полем» (у якості прикладу наведено комплекс сепаратистсько-інформаційних операцій, проведених РФ у період 2014-2015 рр., що завершився втратою територій – АР Крим та частини Донбасу, і, відповідно, створив передумови до «можливих подальших безпекових занепокоєнь» відносно вітчизняних суверенних територій. Як відомо, дані незаконні дії РФ, у сукупності із «розмірено-обережною» відповіддю від США та ЄС у вигляді санкційної політики, стали не останньочерговою причиною повномасштабного вторгнення РФ до України від 24.02.2022 р. Відтак, недоцільно недооцінювати роль інформаційної безпеки в умовах глобально-воєнних перетворень сучасності – зокрема, за координацію «новинної гігієни» в Україні на часі відповідає Центр протидії дезінформації РНБО, створений 11.03.2021 р.

Актуальні (теперішні) безпеково-новинні складові також досліджувалися вітчизняними розробниками. Зокрема, похідним від попереднього аналізу-теорії «адекватного інфопростору» є наукова рефлексія І. Котерліна [11] щодо ролі інформаційної безпеки як конструкту забезпечення прав, свобод та законних інтересів індивіда (громадянина) в умовах воєнного стану. На його думку, перевагу на полі бою в умовах цифровізації гарантує зв'язок між «військовим забезпеченням, потенціалом та вміннями» та «нівелюванням обставин інформаційної вразливості». Остання термінологічна категорія розкривається автором через впровадження Стратегії інформаційної безпеки від 2021 р., котрою регламентовано аспекти захисту демократичного правового режиму, територіальної цілісності, національного суверенітету крізь призму забезпечення прав та інтересів людини і громадянина. Інструментами т. зв. «інформаційно-гігієнічного захисту» Стратегія – 2021 р. називає інформаційну об'єктивацію, що координується послідовним політичним курсом, відкритістю органів влади (гласна державно-приватна взаємодія), «соціальної» законотворчості, інформаційно-культурній, політико-культурній та політико-правовій стимуляції суспільного розвитку.

В умовах повномасштабного вторгнення РФ до України від 24.02.2022 р. спостерігаємо саме перевірку військово-політичної та військово-інформаційної єдності вітчизняними державно-владними інституціями (так, Генштаб сповіщає про ситуацію на фронті у звітах, РНБО забезпечує «безпекову гігієну» через діяльність Центру протидії дезінформації (ЦПД) як його (РНБО) структурно-підроздільної одиниці). Відповідно, громадяни України, довіряючи лише перевіреним та офіційним джерелам інформації (органи державної влади, місцеві державні адміністрації, обласні військові адміністрації, ЗМІ, перевірені Telegram-канали (як інформаційні видання), здатні отримати оперативну, достовірну, повну інформацію щодо військової ситуації на воєнному фронті, та щодо дипломатично-правових тенденцій на міжнародному фронті для України.

Розгляд актуальних питань безпекового розуміння в Україні в умовах воєнного стану логічно доповнюється працею Д. Коробцової [12]. Авторка переконана, що фінансово-економічна безпека (особливо в умовах просторової та військової нестабільності) – ключовий інструмент протистояння викликам та генератор виробничо-споживчого потенціалу країни.

Висновки. Детальний аналіз безпеки як сучасної доктринальної та ціннісно-критеріальної секьюритизаційної константи дозволив дійти наступних умовиводів.

По-перше, основоположне теоретико-доктринальне розуміння безпеки розкривається через праці К. Дойча, М. Фуко та Ж. Бодріяра. Перший автор розуміє безпеку як загальне політичне

благо, другий – як безпеково-територіальне та безпеково-соціальне утворення, третій – як штучний симулякр, що нерідко є предметом філософсько-політологічних спекуляцій.

Кожна із даних концепцій має позитивні та негативні контекстуації: дотримання загальної політичної стабільності не є можливим внаслідок «чутливості норм міжнародного права» та відсутності ефективних механізмів превенції порушень останніх; розгляд безпеки крізь призму схоронності території та комфорту населення є радше теоретичною ідеологією, аніж предметно-практичною візією; безпека як штучне утворення – утопічна апропріація, що нівелює позитивні та генерує спекулятивні риси останньої як міжнародно-секьюритизаційного утворення.

По-друге, зарубіжне та вітчизняне теоретичне розуміння безпеки дещо різняться. Так, британська доктрина (П. Хоу, А. Моран, Б. Пілбім, В. Стоукс) розглядає безпеку як «мілітарне» (у кореляції із політичним) секьюритизаційне врядування та її «немілітарне» доповнення у вигляді соціальних, кібербезпекових та демократичних стандартів урядування. Вітчизняна доктринальна думка розглядає безпеку як сучасне трансформаційне утворення та інструмент забезпечення національної безпеки (О. Полтораков); джерело забезпечення інформаційної (І. Котерлін) та фінансової стабільності (Д. Коробцова) в умовах воєнного стану тощо.

Отже, аналіз безпеки як сучасної доктринальної та ціннісно-критеріальної константи має позитивні та негативні контекстуації в залежності від концепції, через яку вона розглядається. Це означає, що не існує універсального підходу до безпеки, і кожна концепція має свої переваги та недоліки. Для досягнення безпеки необхідна системна робота по запобіганню та управлінню ризиками, налагодженню міжнародного співробітництва та діалогу, забезпеченням правопорядку, розвитку технологій та інфраструктури. Важливими складовими безпеки є також громадська довіра та підтримка влади, забезпечення демократичних стандартів урядування, розуміння та дотримання міжнародних норм та законів. Враховуючи різні підходи до цієї константи, ми вважаємо, що для досягнення мети безпеки необхідна інтегрована стратегія, яка охоплює різні аспекти життя людини та суспільства, включаючи політичний, соціальний, мілітарний, кібербезпековий та економічний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Deutsch K. Political community at the international level: problems of definition and measurement: Princeton University, NJ, 1953. 71 p.
2. Foucault, M. Security, Territory, Population. Lectures at the college de France, 1977–78. Éditions du Seuil/Gallimard, 2004. 452 p.
3. Бодріяр, Ж. Символічний обмін і смерть. Львів: Кальварія, 2004. 293 с.
4. Buzan, B., Weaver, O., Wilde, J. Security: A New Framework for Analysis: Lynne Rienner Publishers, 1998. 240 p.
5. Hough, P., Moran, A., Pilbeam, B., Stokes, W. International Security Studies: Theory and Practice. Routledge, 2020. 540 p.
6. Полтораков, О. Реконцептуалізація поняття «безпека» в сучасному політико-політологічному дискурсі. Політичний менеджмент. 2009. № 5. С. 19-28.
7. Мельниченко, Б., Фігель, Н. Основні підходи до розуміння поняття «національна безпека». Вісник НУ «Львівська політехніка». 2021. № 2(30). С. 68-72.
8. Мотайло, О. Основні концептуальні підходи до сутності поняття «національна безпека». Право та державне управління. 2019. № 4. С. 288-293.
9. Корж, І. Безпека : методологічні підходи до поняття. Національний юридичний журнал : теорія та практика. 2019. № 7. С. 68-72.
10. Шумка, А., Черник, П. Теоретичні аспекти інформаційних війн та національна безпека. Грані. 2015. № 9 (125). С. 10-16.
11. Котерлін, І. Інформаційна безпека в умовах воєнного стану у аспекті забезпечення інформаційних прав та свобод. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 1. С. 150-155.
12. Коробцова, Д. Правове забезпечення фінансової безпеки держави в умовах воєнного стану. ЕНУ «Аналітично-порівняльне правознавство». . 2022 № 2. С. 141-146.

REFERENCES

1. Deutsch, K. (1953). Political community at the international level: problems of definition and measurement. Princeton University, NJ. 71 p.
2. Foucault, M. (2004). Security, Territory, Population. Lectures at the college de France, 1977–78. Éditions du Seuil/Gallimard. 452 p.
3. Bodriar, Zh. (2004). Simvolichnyi obmin i smert'. [Symbolic Exchange and Death]. Lviv: Kalvariya. 293 s. [In Ukrainian].
4. Buzan, B., Weaver, O., & Wilde, J. (1998). Security: A new framework for analysis. Lynne Rienner Publishers. 240 p.
5. Hough, P., Moran, A., Pilbeam, B., & Stokes, W. (2020). International Security Studies: Theory and Practice. Routledge. 540 p.
6. Poltorakov, O. (2009). Rekontseptualizatsiya poniattia "bezpeka" v suchasnomu polityko-politolohichnomu dyskursi. [Reconceptualization of the concept of "security" in modern politics and political science discourses]. Politychnyi menedzhment, (5), 19-28 s. [In Ukrainian].
7. Melnychenko, B., Fihel, N. (2021). Osnovny pidkhopu do rozuminnia poniattia "natsionalna bezpeka". [Basic approaches to understanding the concept of national security]. Visnyk NU "Lvivska politekhnika", (2(30)), 68-72 s. [In Ukrainian].
8. Motailo, O. (2019). Osnovni kontseptualni pidkhody do sutnosti poniattia "natsionalna bezpeka". [Basic conceptual approaches to the essence of the concept of "national security"]. Pravo ta derzhavne upravlinnia, (4), 288-293 s. [In Ukrainian].
9. Korzh, I. (2019). Bezpeka: metodolohichni pidkhody do poniattia. [Safety: methodological approaches to the concept]. Natsionalnyi yurydychnyi zhurnal: teoriia ta praktyka, (7), 68-72 s. [In Ukrainian].
10. Shumka, A., Chernyk, P. (2015). Teoretychni aspekty informatsiinykh viin ta natsionalna bezpeka. [Theoretical aspects of information war and national security]. Hrani, (9(125)), 10-16 s. [In Ukrainian].
11. Koterlin, I. (2022). Informatsiina bezpeka v umovakh voiennoho stanu u aspekti zabezpechennia informatsiinykh prav ta svobod. [Information security in martial law in terms of ensuring information rights and freedom]. Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii, (1), 150-155 s. [In Ukrainian].
12. Korobtsova, D. (2022). Pravove zabezpechennia finansovoi bezpeky derzhavy v umovakh voiennoho stanu. [Legal provision of financial security of the state in martial law]. ENU "Analytychno-porivnialne pravoznavstvo", (2), 141-146 s. [In Ukrainian].

Nahliukov Ihor Oleksandrovych

Postgraduate student at the Department of Philosophical and Political Sciences
Cherkasy State Technological University
Shevchenko Boulevard, 460, Cherkasy, Ukraine
orcid.org/0009-0002-7002-9303

**THE CONCEPT OF SECURITY: DOCTRINAL INTERPRETATION,
VALUE-CRITERION FEATURES, AND CONTEMPORARY UNDERSTANDING**

The article identifies theoretical, philosophical, and scientific-discursive invariances in the interpretation of the term "security" in philosophical-political and spatial senses. The theoretical-securitization appropriations of K. Deutsch, M. Foucault, and J. Baudrillard are studied. Foreign scientific theories and domestic understanding of security interpretation are considered. The article provides a retrospective-prospective view of security as a political and social constant; views on the securitization phenomenon are conceptualized during the period up to 2021 inclusive and the period from 2022 to the present (full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of Ukraine). The main political, economic, and information security values are explained as international and national constructs in conditions of war. The article contains author's views on the theoretical-political transformation of the term "security" in the context of hybrid (2014-2022) and full-scale (since February 24, 2022) aggression of the Russian Federation against Ukraine.

*Comparative, analytical, phenomenological, systematic, synthesis, and generalization **methods** were used in the research.*

The study **aims** to analyze and examine the positive, negative, and controversial aspects of the concept of "security" from the perspective of the author's own vision as well as existing scientific (domestic and foreign) views.

Research results. The article analyzes the conceptual understanding of security as a value-criterion securitization constant, including through the works of prominent researchers such as K. Deutsch, M. Foucault, and J. Baudrillard. It is noted that each concept has its positive and negative aspects, which reflect its theoretical and practical justification. The study also points out the difference between foreign and domestic security doctrines. In particular, the British doctrine views security as a military and social formation, while the domestic doctrine understands it as a tool for ensuring national security and stability in various areas of activity. In summary, we may assume that there is no universal approach to security, and understanding this constant depends on the concept through which it is considered. However, analyzing these concepts can help reveal the positive and negative aspects of security, which can become the basis for developing effective security strategies and policies in various areas of activity.

Key words: security, securitization, politico-social security, economic security, information security, security dimensions.

УДК 7.01+141

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.11>**Пальчинська Мар'яна Вікторівна**

доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри психології, педагогіки та лінгводидактики
Державного університету інтелектуальних технологій і зв'язку
вул. Кузнечна, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-5860-9546

ЦИФРОВЕ МИСТЕЦТВО ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті досліджено цифрове мистецтво як результат конвергенції цифрових технологій та існуючих художніх практик, що розпочалась із середини минулого століття. Унаслідок цієї конвергенції відбулись значні зміни як у механізмах творчості, так і в процесі формування нових напрямів та жанрів мистецтва. Цифрове мистецтво є удосконаленою версією класичного мистецтва з посиленою інтерактивною складовою.

Крім цього, змін зазнав й характер сприйняття аудиторією віртуального мистецького твору – від пасивного споглядання колекцій віртуальних музеїв та галерей, до активної участі глядача в процесі творення. Новий ракурс, який пропонує цифрове мистецтво у висвітленні явищ соціального буття та внутрішнього світу особистості полягає гуманізації технологій, упорі на інтерактивності, філософському дослідженні реального та віртуального мистецтва.

У якості головної відмітної риси цифрового мистецтва зазначимо гнучкість та пластичність, які передбачає певну ступінь свободи дій та творчості. Прикладами є мультисенсорні проекти, які включають кілька варіантів розвитку подій залежно від вибору споживача цієї категорії культурних продуктів. Визначаючи цифрове мистецтво у якості художньої практики, яка дозволяє користувачеві за допомогою інтерфейсу поринути у зображення та взаємодіяти з ним, визначаємо естетико-технологічну логіку цього процесу, яка дозволяє художньому самовираженню за допомогою інтеграції з технологією. Цифрове мистецтво пропонує нову модель осмислення гуманістичних цінностей у сучасній техно-інформаційній цивілізації. Мета даної статті аналіз цифрового мистецтва як невід'ємної складової сучасної культури, яке виникає в умовах становлення інформаційного суспільства та масштабного впровадження інфокомунікаційних технологій.

Ключові слова: техно-інформаційна цивілізація, інфокомунікаційні технології, віртуальний простір, цифрове мистецтво, сучасне суспільство, соціальне буття, особистість.

Актуальність обраної теми полягає у масштабному впровадженні інформаційно-комунікаційних технологій та комп'ютерних мереж, що продукують віртуальний простір. На початку технологічної конвергенції цих технологій у сферу культури та мистецтва було переважно пов'язано із розміщенням оцифрованих витворів мистецтва у віртуальному просторі задля залучення інтернет-користувачів у культурний простір сучасного суспільства.

Мета статті полягає у аналізі цифрового мистецтва як невід'ємної складової сучасної культури, яке виникає в умовах становлення інформаційного суспільства та масштабного впровадження інфокомунікаційних технологій.

Викладення основного матеріалу. Аналізуючи трансформаційні процеси, які притаманні сучасному суспільству та культурі як його невід'ємної складової, зазначимо, що такі глобальні трансформаційні процеси, які інформатизація, технізація та віртуалізація суттєво вплинули на світосприйняття людини.

Кожний соціокультурний процес має певні завдання, спрямованість та логіку реалізації. Вищезазначені трансформаційні процеси не можуть функціонувати вільно чи незалежно; кожен процес впливає на суспільні складові й піддається їх впливу: «Незважаючи на цей взаємозв'язок, у кожному суспільстві або на кожній стадії цивілізаційного розвитку

зазвичай виділяється низка факторів, що сприяє соціальним змінам і впливає на їхній напрямок» [16, с. 27]. Але жодні соціокультурні зміни не можуть статися без впливу на функціонування ключових складових суспільства, яким є культура як спосіб відтворення певної системи цінностей та культурних продуктів.

Це дозволяє виділити ще один ракурс у соціально-філософських уявленнях про онтологічні засади буття: «домінантні цінності та інтереси конструюються у позачасовому ландшафті комп'ютерних мереж та електронних засобів комунікації, всі вирази з усіх часів та всіх просторів поєднуються в одному гіпертексті. Ця віртуальність є наша реальність внаслідок того, що саме в цьому полі символічних систем ми конструємо категорії та викликаємо образи, що формують поведінку» [6, с. 34].

Взаємопроникнення віртуального простору та простору соціального притаманні світовідчуттю сучасної людини, для якої інформація стає невід'ємним атрибутом у системі соціальної взаємодії. Глобальна віртуалізація суспільства не є випадковим процесом і не залишає незайнятими інші аспекти соціального буття. Мережевий світ глибоко торкається структури сучасного суспільства і змушує його жити по-новому: «Ця лінія мислення про інформаційне суспільство будується навколо поняття простору, хоч і не повністю відірваного від його економічного та соціального аспектів. Вплив інформації на організацію простору та часу є центром дискурсу» [14, с. 25].

Сучасна техно-інформаційна цивілізація зазнала суттєвого впливу на життєдіяльність ключових елементів суспільства, зокрема на культуру та мистецтво, оскільки змістовно змінюється система ціннісних орієнтацій, що визначає форми соціокультурної взаємодії особистості. Це створює свого роду поведінкову дихотомію, оскільки включає сукупність норм і правил, що відтворюються виключно у віртуальному просторі, і водночас іншу сукупність, реалізовану за умов реального соціального буття. Ця дихотомія є проявом культурної трансформації соціальних патернів, яку М. Гайдеггер характеризував це як алогічність, як «втечу від мислення» [13, с. 316].

Концепція інформаційного суспільства в контексті дослідження культури та мистецтва тісно пов'язана із інформаційною середою сучасного суспільства: «надмірне проникнення інформації створили проблеми інтерпретації, оскільки з'являється дедалі більше інформації, дедалі менше сенсу» [14, с. 26].

Незважаючи на амбівалентність проявів техно-інформаційної революції на культуру та мистецтво, вона відкрила новий спектр можливостей для репрезентації мистецтва у віртуальному просторі. В останні роки стає все більш очевидним, що ця взаємодія призвела не лише до надання нових інструментів для відтворення аналогів мистецтва, які існують у соціальному просторі суспільства, а й до переходу на новий рівень художньої діяльності та способів осмислення соціального буття та внутрішнього світу особистості.

Звертаючись до самого концепту мистецтва зазначимо, що це форма людського світосприйняття, відображення світу у певних образах. Низка дослідників стверджує, що всі людські суспільства демонструють певні свідчення художньої діяльності. Відповідно до цього, мета філософії полягає у вивченні концепцій, які спрямовані на аналіз сутності мистецтва та його проявів у результатах культурної діяльності. До сутності мистецтва відносяться також уявлення, висловлювання, художні форми та естетика.

Найбільш ранні відомі теорії мистецтва у західній філософії було запропоновано Платоном та його учнем Аристотелем. У своїй «Республіці» Платон представив проект ідеального устрою держави та викладаючи свою утопію, він стверджував, що поети, особливо драматурги, мають бути оголошені поза законом. Аристотель, навпаки, не думав, що це варто того, щоб бути втіленим у практику, оскільки мистецтво, зокрема трагедія, що викликає жалість та страх у глядачах, але, згідно його думки, вона робить це з метою катарсису, а драма стимулювала емоційні реакції. З погляду давньогрецьких філософів, живопис мав головною метою відтворення – копіювання – не тільки людей, а й предметів та подій. Найголовнішою ознакою мистецтва була будь-яка практика, яка вимагала майстерності.

У наш час, після виникнення абстрактного живопису, ці концепції щодо визначення сутності мистецтва, потребують уточнення. Таким чином, теорія про те, що мистецтво є лише відтворенням, здається нам неспроможною як загальна теорія мистецтва, оскільки вона не може бути повністю вичерпною: «Дійсно, вплив теорії наслідування в мистецтві все ще можна знайти в двадцятому столітті: лише покоління назад можна було почути, як люди говорять про абстрактний живопис, що це не мистецтво, тому що він ні на що не схожий» [5, с. 23].

До кінця дев'ятнадцятого і початку ХХ століття образотворче мистецтво починає відхилятися від мети наслідування навколишнього середовища. Образотворче мистецтво відходить від мети копіювання того, відтворення речей, оскільки найбільш точно це може зробити фотографія. У якості приклада можемо навести німецьких художників-експресіоністів, які перестали намагатися точно передати вигляд речей і натомість спотворювали їх для виразних ефектів, кубісти, і мінімалісти ще далі відійшли від природи, поки нарешті, створюючи картини, референти яких, якщо такі є, були повністю невпізнаними, стала домінуючою традицією.

Ці напрями сучасного мистецтва спростували імітаційну теорію мистецтва як загальну філософську концепцію щодо сутності мистецтва, тому що вони показують, що щось може бути витвір мистецтва, що не є імітацією. Більше того, ці приклади також змушують нас по-новому подивитись на традицію образотворчого мистецтва. Теорія імітації стверджувала, що сутність мистецтва у відтворенні, однак мистецтво ХХ століття показало, що ця теорія хибна. Однак, за низки обставин, теорія відтворення щодо визначення мети мистецтва, також залишилася у аналізі сутності мистецтва. Прихильники цієї теорії до сих пір стверджують, що вона добре висвітлює сутність мистецтва, оскільки переважна більшість найвидатніших прикладів живопису, драми, опери, танцю, скульптури тощо були саме відтворювальними.

Новий погляд на сутність мистецтва прийшов із становленням інформаційного суспільства та такими глобальними процесами, як комп'ютеризація та віртуалізація. Сучасне суспільство характеризується швидким розвитком технологій та інформаційних ресурсів. Ми констатуємо, що остання інформаційна революція призвела до безпрецедентного доступу до інформації та її інтерпретації. Швидкі зміни підсумовані в дослідженнях різноманітних аспектів соціального буття терміном «постмодернізм», мабуть, заключають у собі той виклик існуючим соціальним нормам та цінностям, який лежав в основі «коперніканської революції», коли вперше було остаточно встановлено, що Земля обертається довкола сонця. Цей погляд на бурхливу інформатизацію як на основу радикальної інтелектуальної зміни, було відображено у роботі французького філософа Жана-Франсуа Ліотара «Стан Постмодерну» [15], у якій він розглядає інформаційну революцію як аспект зміни «нарративного знання», яке проявляється у новій техно-інформаційній цивілізації.

Ці зміни, безумовно, проявляється у трансформаціях у нашому сприйнятті як історії, так і мистецтва. Апелюючи до думки французького художника і філософа Ерве Фішера, стосовно того, що ««клінічна» концепція історичного прогресу була завершена, і ця зміна торкнулася як нашого розуміння часу, так і таких видів діяльності, які від нього залежали, зокрема мистецтва» [9], переходимо до твердження щодо проголошення т. зв. «смерті мистецтва», який був лозунгом авангардистської стратегії принаймні на початку ХХ століття. Такі висловлювання ми зустрічаємо серед культурних аналітиків ХХІ століття, які наголошують, що ми зараз перебуваємо у світі, в якому події більше не розгортаються монументально і передбачувано, і в якому жодна із старих цінностей не може вважатися як сама по собі зрозуміла: «Покажіть бінарний код цифрового світу, штрих-коди інформаційного та споживчого суспільства, діаграми фінансового світу та його алгоритми, що заповнили весь калейдоскоп людської діяльності. Повернення до живопису потрібне, щоб витримати потік байтів, що розчиняється, стоп-кадрами. Подібно до первісної людини, я малюю ікони цифрової епохи, що зароджується» [9, с. 15]. У цій цитаті бачимо інтерпретацію цифрового мистецтва як інструменту розуміння світосприйняття людини, що живе у світі інформаційних технологій та занурена у віртуальний простір, який продукує цифрову культуру.

Цифрова культура – складне багатовекторне явище, яке потребує постійного аналізу у силу своєї надшвидкої динаміки. У сучасному суспільстві цифрові тренди, які все більш тісно

взаємодіють із світом культури та мистецтва, торкаються різних аспектів конвергенції культур, медіа та інформаційних технологій, а також впливають на появу нових форм художнього світосприйняття та вираження їх у продуктах культури. Нові можливості, створені інформаційно-комунікаційними технологіями – глобальний зв'язок та зростання мереж – кидають виклик нашим традиційним способам розуміння культури, поширюючи цифрову культуру: «Отже, культуру сьогодні слід розуміти як відкритий і динамічний процес, заснований на інтерактивному спілкуванні, і ми не можемо сприймати його як закриту систему, яка становить культурну мозаїку з іншими схожими чи різними культурними системами» [7, с. 110]. Завдяки використанню технологій ці взаємозв'язки набувають нового виміру, змінюючи наше ставлення до знання та суспільства знань, інтенсифікуючи потік товарів та послуг культурного призначення, а також викликаючи нове розуміння культурної творчості.

У контексті дослідження питань, що пов'язані із впливом інформаційно-комунікаційних технологій на всі аспекти соціального буття, цю тему числі на культуру і мистецтво, робимо акцент на тому, що культура як цілісна модель людського знання, переконань та поведінки залежить від здатності людини вчитися та передавати знання наступним поколінням. Виходячи із цього бачимо, що важливе місце у сучасній техно-інформаційній цивілізації посідає засіб передачі знань, цінностей та правил, які узгоджені та є домінуючими у суспільстві: «Мистецтво та наука можуть впливати на поведінку групи, оскільки знання може впливати на звичні переконання і ступінь цього впливу залежить від доступних систем зв'язку, що людство використовує та змісту певних форм спілкування» [10, с. 10].

Центральне значення інформації для культури видно в характеристиках інформація, яку Бенклер описує як неконкуруючий товар, маючи на увазі «її споживання одна людина не робить її менш доступною для споживання іншою» і той факт, що вона є одночасно входом і виходом у своєму власному виробничому процесі. Ці характеристики призводять нас до розуміння культури та інформації як суспільних благ» [4, с. 36].

Відповідно до іншого дослідницького ракурсу на сутність культури в контексті становлення інформаційного суспільства, сама сутність культури доповнюється також інформаційною складовою: «Інформація є частиною культурної тканини суспільства. Серед важливих питань цього виміру є обмін знаннями та захист культурних цінностей, культурна ідентичність, інформаційний зміст культурних продуктів» [12, с. 124]. Таким образом, інструменти, за допомогою яких здійснюється інфокомунікаційний обмін та робота з інформацією, також визначає культурні перспективи у функціонуванні культури як соціального інституту та мистецтва як її невід'ємного елемента.

Якщо ми більш уважно подивимося на цифрове середовище, в якому ми живемо сьогодні, ми побачимо, що воно огортає нас – цифрові технології є у всіх сферах нашого життя. Сьогодні ми використовуємо цифрові технології у мистецтві, хоча навіть декілька десятирічч тому ми навіть не уявляли цієї конвергенції – технологій та мистецтва: «процес естетизації віртуальної реальності набирає обертів, а зростаюча потужність комп'ютерів дозволяє створювати все більш реалістичні віртуальні світи, які стирають межу між реальним та віртуальним. Сама віртуальна реальність сьогодні стає новим естетичним та художнім феноменом, новою реальністю для аудіовізуальних мистецтв, яка потребує від митців нових підходів і професійного освоєння цього потужного інструменту впливу на глядачів» [2, с. 120].

Цифрове мистецтво – це якась дискретна практика, відокремлена з інших форм мистецтва. Це скоріше підхід, який може включати всі способи асоціації як з іншими мистецькими практиками, так і з появою нових культурних запитів суспільства в епоху комп'ютеризації та віртуалізації.

У якості наукового поняття «віртуальне» або «цифрове мистецтво» було введено дослідником історії мистецтва та технологій і Френком Попером у його роботі «Від технологічного до віртуального мистецтва» [17]. Попер простежує розвиток іммерсивного інтерактивного мистецтва нових медіа від його історичних попередників до сьогоденного цифрового, мультимедійного та мережевого мистецтва, а також показує, що «сучасне віртуальне мистецтво є подальшим удосконаленням технологічного мистецтва кінця ХХ століття, і навіть відхід

від нього» [цит. по 3, с. 52]. Він також стверджує, що цілі цифрового мистецтва пов'язані з естетичними потребами не лише певних верств суспільства, а й основних людських потреб та спонукають у епоху технологічних перетворень.

Досліджуючи природу цифрового мистецтва та визначаючи очікувані потреби користувачів даної категорії культурних продуктів, можемо зробити припущення про те, що твори цифрового мистецтва скоріше призначені для нетривалого споживання, на відміну від творів класичного мистецтва, оскільки цифрові культурні артефакти виставлятимуться у галереї, де час на сервері може бути обмежений. Динамічну роботу віртуального творця важко, а під час попросту неможливо заархівувати, оскільки он інтерактивна за своєю природою та потребує взаємодії із користувачами комп'ютерних мереж.

Цифрові зображення відкривають нову точку входу в дебати навколо проблема культурної цінності та унікальності витворів цифрового мистецтва. Однак інтерпретація тут залежить від того, як саме ми класифікуємо культурний продукт, що розглядається: як витвір мистецтва або від того, чи доречно застосувати до нього це поняття у його загальноприйнятій інтерпретації. Цифрове мистецтво за своєю природою нескінченно відтворюється, немає оригіналу цифрового культурного продукту, тому що кожна версія має рівний статус через абсолютну ідентичність. Зрозуміло, що в той час як сучасні художники використовують цифрові технології у своїх роботах, виробництво т. зв. «чистого» цифрового мистецтва залишається в меншості. Саме нестача унікальності, яка є одним із важливіших критеріїв визнання у світі класичного мистецтва, орієнтованого на індивідуальність, є підґрунтям розгортання цієї дискусії щодо культурної цінності витворів цифрового мистецтва. Скоріше, це трансформація образу, перехід від континууму до набору дискретних одиниць, що під час відображення знову та знову виконується відповідно до набору закодованих вказівок.

Завершуючи розгляд даної теми зазначимо, що віртуальний простір надає можливості як для відтворення існуючих художніх практик у цифровому виді, наприклад у вигляді створення віртуальних галерей, музеїв та вистав, так і для створення культурних продуктів, які не мають аналогів у соціальному просторі суспільства. Особливостями витворів цифрового мистецтва є насамперед орієнтація на користувачів глобальної комп'ютерної мережі, менш жорстка регламентація правил щодо унікальності та канонів створення культурних продуктів, що домінує у культурних традиціях конкретного суспільства, внаслідок чого відбувається певна модифікація традиційного розуміння соціокультурного концепту мистецтва.

Висновки. Аналізуючи соціокультурні перетворення, яким підпорядковується сучасне суспільство та його базові соціальні інститути, зокрема культура, під впливом масштабного впровадження інформаційно-комунікаційних технологій та таких глобальних процесів, як інформатизація, комп'ютеризація та віртуалізації, насамперед слід акцентувати увагу на тенденціях, пов'язаних із конвергенцією різних культурних традицій, амбівалентністю впливу на світосприйняття особистості, а також на виникненні культурних процесів та явищ, які притаманні виключно простору віртуальному. У якості приклада можемо навести появу віртуальних субкультур й контркультур, виникнення цифрового мистецтва та ін.

Цифрові мультимедіа є доступним способом представити деякі функції, що притаманні абстрактному мистецтву, які неможливо втілити у класичному мистецтві. Саме тому сучасне цифрове мистецтво можна вважати новою та вдосконаленою технологічною версією мистецтва класичного. Таким чином, цифрове мистецтво являє собою новий з погляду гуманізації технологій підхід до розуміння культурних потреб та запитів особистості, яка живе в техно-інформаційній цивілізації, акценту на інтерактивність, філософське осмислення реального та віртуального, мультисенсорного світогляду. Художники, які практикують цифрове мистецтво, відрізняють себе від класичних художніх практик багато в чому через техно-естетичне творче вираження певного світогляду.

Більшість прихильників цифрового мистецтва – окремі особистості або групи, яких з різних причин не влаштовують існуючі форми задоволення культурних потреб. При подальшому

вивченні цифрового мистецтва як соціального явища можливим є виявлення особливостей динаміки цієї групи, а також форми культурного світосприйняття у віртуальному просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мірошникова А. Життя українського мистецтва в межах віртуального простору. *Образотворче мистецтво*. 2008. № 1. с. 123-125.
2. Моженко М., Прядко О. Віртуальна реальність: від технології до мистецтва. *Мистецтвознавчі записки*. 2018. № 34. с.112-122. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-2180.34.2018.191129>
3. Чібалашвілі А., Тимофієнко Б. Актуальні концепти віртуального мистецтва. *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2022. №18(2). С. 50–54. DOI: [https://doi.org/10.31500/1992-5514.18\(2\).2022.269780](https://doi.org/10.31500/1992-5514.18(2).2022.269780)
4. Benkler Y. *The Wealth of Networks: how social production transforms markets and freedom*. New Haven, London : Yale University Press, 2006, 527 p.
5. Carroll, N. *Philosophy of art. A contemporary introduction*. London and New York : Taylor & Francis e-Library, 1999. 286 с.
6. Castells M. *The Information Age: Economy Society and Culture*. Vol. 1 *The Rise of the Network Society*. Massachusetts : Blackwell, 1996. 597 p.
7. Dascal M. Digital Culture: Pragmatic and Philosophical Challenges. *Diogenes*. 2006. Vol 53 (3). Pp. 23-39.
8. *Digital Culture: The Changing Dynamics* / Edited by Aleksandra Uzelac and Biserka Cvjetičanin. Zagreb : Institute for International Relations, 2008. 205 p.
9. Fischer H. (2006). *The Digital Shock*. McGill and Queen's University Press,
10. Foresta D., Mergier A., Serexhe, B. *The new space of communication, the interface with culture and artistic activities*. Strasbourg : the Council of Europe, 1995. 324 p.
11. Gere Ch. *Digital Culture*. London : Reaktion Books, 2002. 224 p.
12. Hamelink C. *Human Rights for the Information Society* / In Girard B., Ó Siochrú S. (eds). *Communicating in the Information Society*. Geneva : UNRISD (United Nations Research Institute for Social Development), 2003. pp. 121-163.
13. Heidegger, M. *Being and Time*. Blackwell Publishers Ltd, 1962. 589 p.
14. Hiranya K. N. *The Information Society. Space and Culture*. 2017. Vol.4. pp.19-28. DOI: <http://dx.doi.org/10.20896/saci.v4i3.248>
15. Lyotard J. F. *The Postmodern Condition*. Manchester : University Press, 1979. 135 p.
16. Marody M., Giza-Poleszczuk, A. *Transformations of Social Bonds The Outline of the Theory of Social Change*. Peter Lang. 2018. 365 p.
17. Popper F. *From Technological to Virtual Art*. *The MIT Press*, 2006. 504 p.
18. Sherring A. Divergent conservation: cultural sector opportunities and challenges relating to the development of time-based art conservation in Australasia. *AICCM Bulletin*. 2020. Vol. 41(1). pp. 69-82. DOI:10.1080/10344233.2020.1809907

REFERENCES

1. Miroshnykova, A. (2008). *Zhyttia ukrainskoho mystetstva v mezhakh virtualnogo prostoru* [The life of Ukrainian art within the virtual space]. *Obrazotvorche mystetstvo*. № 1. s. 123-125. [in Ukrainian].
2. Mozhenko, M., Priadko, O. (2018). *Virtualna realnist: vid tekhnolohii DO mystetstva* [Virtual reality: from technology to art]. *Mystetstvoznachni zapysky*. № 34. s.112-122. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-2180.34.2018.191129> [in Ukrainian].
3. Chibalashvili, A., Tymofienko, B. (2022). *Aktualni kontsepty virtualnogo mystetstva Aktualni kontsepty virtualnogo mystetstva* [Relevant concepts of virtual art. Art culture.]. *Khudozhnia kultura. Aktualni problemy*. №18(2). S. 50–54. [in Ukrainian].
4. Benkler, Y. (2006). *The Wealth of Networks: how social production transforms markets and freedom*. New Haven, London, Yale University Press, 527 p. [in English].
5. Carroll, N. (1999). *Philosophy of art. A contemporary introduction*. London and New York. Taylor & Francis e-Library, 286 с. [in English].
6. Castells, M. (1996). *The Information Age: Economy Society and Culture*. Vol. 1 *The Rise of the Network Society*. Massachusetts, Blackwell, 597 p. [in English].

7. Dascal, M. (2006). Digital Culture: Pragmatic and Philosophical Challenges. *Diogenes*. Vol 53 (3). pp. 23-39. [in English].
8. Digital Culture: The Changing Dynamics / Edited by Aleksandra Uzelac and Biserka Cvjetičanin. (2008). Zagreb, Institute for International Relations. 205 p. [in English].
9. Fischer, H. (2006). *The Digital Shock*. McGill and Queen's University Press,
10. Foresta, D., Mergier, A., Serexhe, B. (1995). The new space of communication, the interface with culture and artistic activities. Strasbourg, the Council of Europe. 324 p. [in English].
11. Gere, Ch. (2002). *Digital Culture*. London, Reaktion Books. 224 p. [in English].
12. Hamelink, C. (2003). Human Rights for the Information Society / In Girard B., Ó Siochrú S. (eds). *Communicating in the Information Society*. Geneva, UNRISD (United Nations Research Institute for Social Development). pp. 121-163. [in English].
13. Heidegger, M. (1962). *Being and Time*. Blackwell Publishers Ltd, 1962. 589 p. [in English].
14. Hiranya K. N. (2017). *The Information Society. Space and Culture*. Vol.4. pp.19-28. DOI: <http://dx.doi.org/10.20896/saci.v4i3.248> [in English].
15. Lyotard, J. F. (1979). *The Postmodern Condition*. Manchester University Press. 135 p. [in English].
16. Marody, M., Giza-Poleszczuk, A. (2018). *Transformations of Social Bonds The Outline of the Theory of Social Change*. Peter Lang. 365 c. [in English].
17. Popper, F. (2006). *From Technological to Virtual Art*. The MIT Press. 504 p. [in English].
18. Sherring A. (2020). Divergent conservation: cultural sector opportunities and challenges relating to the development of time-based art conservation in Australasia. *AICCM Bulletin*. Vol. 41(1). pp. 69-82. DOI:10.1080/10344233.2020.1809907 [in English].

Palchynska Mariana Viktorivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of Department Psychology, Pedagogy and Linguodidactic
State University Intelligence Technologies and Telecommunications
1, Kuznechna str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5860-9546

DIGITAL ART AS A COMPONENT OF MODERN CULTURE IN INFORMATION SOCIETY

The article explores digital art as a result of the convergence of digital technologies and existing artistic practices that began in the middle of the last century. As a result of this convergence, there have been significant changes both in the mechanisms of creativity and in the process of formation of new directions and genres of art. Digital art is an improved version of classical art with an enhanced interactive component.

In addition, the nature of the audience's perception of a virtual work of art has also undergone changes. – from passive contemplation of the collections of virtual museums and galleries, to the active participation of the viewer in the process of creating digital art products. A new perspective that offers digital art in highlighting the phenomena of social life and the inner world of the individual is the humanization of technology, emphasis on interactivity, philosophical study of real and virtual art.

As the main distinguishing feature of digital art, we note flexibility and plasticity, which implies a certain degree of freedom of action and creativity. The examples are multi-sensory projects, which include several options for the development of events depending on the choice of the consumer of this category of cultural products. Defining digital art as an artistic practice that allows the user to immerse themselves in and interact with an image through an interface, determine the aesthetic and technological logic of this process, allowing artistic expression through integration with technology.

Digital art provides a new model for understanding humanistic values in the modern techno-information civilization. The purpose of this article is the analysis of digital art as an integral part of modern culture, which arises in the conditions of formation of information society and large -scale introduction of infocommunication technologies.

Key words: *techno-information civilization, infocommunication technologies, virtual space, digital art, modern society, social being, personality.*

UDC 177.9 + 34 + 32

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.12>**Stovpets Oleksandr Vasylovych**

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor at the Criminal and Administrative Law Department,
Professor of Philosophy Department
Odessa National Maritime University
34, Mechnykova str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8001-4223

Kulichenko Volodymyr Viktorovych

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Head of the Philosophy Department
Odessa National Maritime University
34, Mechnykova str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3761-6330

Stovpets Vasyl Grygorovych

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Professor at the Criminal and Administrative Law Department,
Director of the Educational Service Centre
Odessa National Maritime University
34, Mechnykova str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2354-2852

**CONCEPTUAL POTENTIAL OF PHILOSOPHICAL AND STATE-LAW
DISCOURSES OF UNIVERSAL JUSTICE**

In the article, we explore the potential of philosophical and state-law discourses on the concept of universal justice. Evaluating justice as a moral category and a value, simultaneously we emphasize its priority place in the critical assessment and legitimization of legal institutions. The law is good because it is fair, not fair because it is good. People do not just expect fair behavior from others, we demand it from each other. For this reason, fair behavior is recognized as the most socially important and most valuable (from the legal point of view) among all virtues. Justice is also used as a criterion in the distribution of benefits, which allows us to distinguish such facets of justice as "distributive" and "equalizing". The purpose of justice is traditionally considered to be the maintenance and reproduction of equilibrium, or equal measure. It is applicable both for critical assessment of human behavior and for criticism of the rules themselves and the practice of their application, i.e. for assessment of existing institutions. The essence of the so-called formal justice is the consistent, impartial, objective application of rules. The implementation of the principles of formal justice makes social institutions largely fair due to their legitimization through public consciousness. However, there is no complete identity between formal justice and justice as such. At the same time, a common and unconditional point of all modern conceptions of justice is the idea of universal human rights. Justice is seen as a moral criterion that is used in analyzing the essence of the state as a means of domination. Within the framework of the problem of justice, the question of the grounds and principles of legitimization of the state in its relations with citizens is resolved. A condition for sufficient legitimization is a social contract as a model of mutually beneficial voluntary obligation. The connection of political justice with social institutions determines the applied aspect of the theory of justice, which is expressed in the analysis of the relationship between justice and the effectiveness of institutions.

Key words: concept of justice, morality, law, ethics, efficiency, legitimation, universalism, social contract.

Actuality. The relevance of the research problem is connected with a human nature, currently being tested by heavy challenges of the modern era, with its processes of rivalry and partnership, globalization and deglobalization. Contemporary global ideological collision between democracies and autocracies is a factor, which especially calls for an intercultural discourse of justice and the development of principles of universal justice. The content of universal justice includes: a) the requirement of equality: to act equally in the same conditions, which is formulated as the requirement of impartiality, and the prohibition of arbitrariness and discrimination; b) the idea of the interconnection between the deed and the retribution for it, i.e. the principle of proportionality; c) the requirement of balance between loss and gain – the justice of exchange. Universal justice is characterized primarily by the recognition of such legal values as life, property, and freedom, which are embodied in the recognition of human rights. The existence of universal moments of justice can be justified from the standpoint of political and legal anthropology. Humanity is a certain moral community based on anthropological facts common to all people. On the one hand, in conditions of limited material resources, the freedom of action of people leads them to competition and conflict. On the other hand, the presence of reason and the ability to negotiate creates the possibility of uniting people on the basis of consensus.

According to the two dimensions of social life – personal and institutional – there are two concepts of justice: 1) justice as a characteristic trait of the individual, which Plato also included among the four main human virtues along with prudence, courage and wisdom (subjective justice), and 2) justice related to social institutions (objective justice), primarily political justice, which belongs to the sphere of law, state and politics.

The problem of the correlation between personal and institutional (political) justice is one of the most important problems of modern social philosophy and legal theory. To the legal consciousness, which focuses exclusively on positive law, this problem seems far-fetched. The established legal order seems to be completely indifferent to any personal virtues, and where there is a lack of internal sentiments and feelings, coercive sanctions and external authority will do their job. But in fact, the law of a civilized legal system is the principle of correspondence between the external status of justice and the internal status of virtue.

Degree of scientific development of the problem. Various aspects of justice as a universal principle and a complex social phenomenon have repeatedly been the subject of scientific research. The recognized classics of the philosophy of law did not ignore this issue, including H. Hart [1], J. Rawls [2], H. Kelsen, L. Fuller, O. Höffe, and some others. Also, the phenomenon of justice has become the object of our own philosophical research [3; 4; 5; 6]. However, in this study, we will focus on the still insufficiently developed aspects of the problem of justice.

Main purpose of research – to explore the potential of philosophical and state-legal discourses on the concept of universal justice, and to make an appropriate representation of main conceptual possibilities within the framework of justice.

Presentation of the main material

None of the modern legal philosophers, including legal positivists, deny the close connection between law and justice. At the same time, while natural law theories interpret this relationship quite broadly, legal positivism recognizes this relationship only to a minimum extent, focusing on facts that cannot be ignored. In this respect, positivism is a "minimalist theory of law" while the theory of natural law is a "maximalist theory". The positivist conception of justice by H. Hart [1] has the same "minimalist" character and could be called the conception of justice as "certainty", unlike the conception of justice as "fairness" by J. Rawls [2].

Justice applies to the distribution of benefits or burdens (distributive justice), as well as to compensation in the process of exchange, including compensation for damages (equalizing justice). The principle of the former is "to each his due, to each his own", the principle of the latter: "to each an equal share", i.e. no party should have any losses or advantages.

A general principle that can be identified in analyzing different embodiments of justice is that, in relation to each other, people are entitled to some relative state of equality or inequality according to which burdens or benefits are distributed. There is a general agreement that "institutions are

just and fair when no arbitrary distinctions are made between people with respect to basic rights and obligations and when rules determine the proper balance between competing claims to the benefits of social life" [2, p. 39]. The purpose of justice is traditionally considered to be the maintenance and reproduction of equilibrium, or equal measure. It is applicable both for critical assessment of human behavior and for criticism of the rules themselves and their application, i.e. for evaluation of institutions.

The structure of justice is divided into two parts: permanent (indisputable), or formal justice, and variable (debatable), or real justice. The principle of formal justice – "to treat similar cases in the same way and different cases in a different way" – requires that each case be judged from the same perspective. The second part presents different conceptions of justice that provide different explanations for which cases should be considered the same and which should not. For example, depending on the real concept of justice (the criterion of similarity or dissimilarity), we can distribute according to need, work, or merit, while still agreeing with the principle of formal justice (i.e. applying the same criterion consistently).

Regardless of whether we approve or disapprove of the real concept of justice on which a political and legal institution is based, we can and should consider the legal system from the point of view of formal justice. The essence of formal justice is the consistent (i.e. impartial, objective) application of rules. In many ways, the exercise of formal justice makes an institution largely fair. However, there is no complete identity between formal justice and justice in general. Formal justice requires a certain criterion of "sameness" and "unequal" of cases. And here, significant differences in moral and political views can lead to differences in interpretations of the grounds for considering which cases are the same and which are not. At the same time, significant differences in moral and political views may lead to disagreement about which properties of people should be considered relevant for criticizing the law as unjust. At the same time, the common and unconditional point of all modern conceptions of justice is the idea of human rights, i.e. the presumption of equal treatment of people, and the rejection of privileges related to national or religious characteristics.

Modern theories of justice can be divided into substantive, formal and procedural. *Substantive theories of justice* are a type of contractual theories, which are based on the views of Kant. Among modern contractual theories, the most significant are those of J. Rawls, R. Nozick and O. Höffe. These theories focus mainly on the question of "what", i.e. what is justice and what is its criterion. *Formal (analytical) theories* ask the question of "how" by studying the logical structures and language forms that serve to express justice (H. Hart). *Procedural theories* seek to express the "what" through the "how". The most significant here are the concepts of J. Habermas and A. Kaufmann. In all these theories of justice, it is not about personal but political justice.

In substantive theories, justice is seen as a moral criterion that applies to the state as a mode of domination. Within the framework of the problem of justice, the question of the conditions and principles of state legitimization is addressed. The condition for legitimization is a contract as a model of mutually beneficial voluntary obligation. This is not a historical contract, but a metaphor of a "social contract".

The most influential theory of justice is that of John Rawls, which deals with reflections on the best moral foundations of a democratic society. Rawls envisages a hypothetical "basic structure of society" within which free and rationally acting individuals (justice agents) jointly choose a system of basic principles that govern the distribution of society's resources. In formulating the principles of fair coexistence of citizens, Rawls proposed an intersubjective interpretation of the Kantian concept of autonomy: we act autonomously if we obey exactly those laws that could be applied by all participants in the situation, on the basis of the public application of their reason [7, p. 263].

The first principle (the principle of equal freedoms), being essentially a modification of the Kantian fundamental principle of law, justifies the priority of maximum individual freedom over other social values: "every individual should have an equal right to the most general system of equal fundamental freedoms, compatible with similar systems of freedoms for all other people" [2, p. 284]. The second principle justifies the possibility of social and economic inequalities a) by the fact that they "lead to

the greatest benefit for those who are least successful, in accordance with the principle of equitable savings" (the principle of differentiation), and b) "make some positions open to all, in conditions of fair equality of opportunity" (the principle of equal opportunities) [2, p. 296].

The principles of justice imply a strict hierarchy: the principle of equal freedoms takes precedence over all other principles, since fundamental human rights and freedoms cannot be subject to political bargaining, and the principle of equal opportunities takes precedence over the principle of differentiation. Thus, both principles simultaneously justify a liberal and social state governed by the rule of law with a democratic political and economic system. Being deontological, Rawls's theory is opposed to teleological theories that assert the primacy of the good over justice.

Robert Nozick's theory of justice is called the "claims theory" and is liberal in nature, i.e. he defends classical liberalism and considers the welfare state illegitimate. The requirements of justice in the field of property are expressed in three points: 1) the one who acquired property by honest means, has the right to it; 2) the one who receives it in accordance with the principle of fair transfer of property from the person to whom the property belongs by right, also has the right to it; 3) only those persons who acquired it according to the above-mentioned, first and second rules, have the right to property [8, p. 202].

Otfried Höffe, understanding justice as the highest principle of common human life and the basis for the realization of human social essence, draws attention to three elements of the semantics of the concept of "justice": a) justice has the nature of a moral obligation; b) it is closest to duties that are recognized voluntarily and are above simple coercion; c) its measure is distributive benefit – what is just is useful to every person [9, p. 121]. His theory of justice expresses the idea of justice as exchange.

The main principle of this theory is the principle of equivalence of gains and losses. Exchange is interpreted not as a narrowly economic concept, but as a democratic form of cooperation. Reconstructing the natural state, that is, the coexistence of people free from domination, and from any social restrictions on their freedom, it considers this state, free from the state and law, as a state of inevitable conflicts. This situation can only be overcome through a mutual renunciation of the use of violence. Such an exchange meets the simplest criterion of justice – it is distributive, i.e. beneficial to everyone. Mutual refusal is a condition for the possibility of free action. This argument justifies human rights as the rights that people as subjects of law confer on each other. It also legitimizes the state as a "sword of justice" and considers ways to connect power with justice through "moral and political discourses" [9, p. 128].

What is the best criterion of justice proposed by this or that theory? Ideas about human nature and the basic political goal of society largely determine the *choice of the concept* of justice. If any concept of justice at the institutional level expresses the measure of the ratio of freedom and equality, then the semantic basis for such a decision is the image of a human being in his or her most fundamental qualities. The act of recognition as the most fundamental legal sense has grounds to be seen in the image of a human being as a being both capable of self-improvement, i.e. worthy, and an autonomous being, i.e. intelligent and capable of self-limitation. J. Finnis emphasized that for true legislation, an individual is valuable as a person possessing the qualities of human dignity and positive responsibility [10, p. 84]. Therefore, the most acceptable principle of justice will be the one that provides the best conditions for self-realization and autonomy of the individual.

Since in matters of justice it is impossible to achieve convictions that would be shared by absolutely everyone, it is necessary to be satisfied with at least those shared by the majority. For this purpose, there are special institutional methods that seek to achieve a result where conscience and legal sense acquire permanent characteristics. For this purpose, in particular, the representative system with its state-legal rules of the game, the appropriate distribution of roles and the preservation of role distance may be methodologically useful. This relationship also justifies the question of how to make the prevailing notions of justice understandable and applicable in a particular situation.

The methodological basis for this analysis can be the concept of the nature of human action by E. Agazzi [11], who, as a specific feature that distinguishes humans from all living beings, emphasizes

that every human action must be accompanied by an idea of what it *should be*. Depending on the degree of "duty", two types of behavior are distinguished: 1) goal-oriented and 2) aimed at achieving perfection (value). Human actions performed for the sake of a deliberate goal are performed according to certain rules. They are oriented toward a certain result and therefore appear in a constructive aspect. The rules that govern these actions are internally hypothetical and are expressed in the form of a requirement: "If you want to achieve the goal, do this and that."

Another dimension of human action arises when it is oriented toward "perfection" or "ideal models" as a goal. Here, perfection is pursued for its own sake, not for the sake of a hypothetical goal, and the principle is: "You must achieve the goal." Such actions are governed not by rules but by norms. Unlike rules, norms are not conditionally but categorically imperative. They are not constructive, but simply prescriptive. "Norms are not a tool for achieving a hypothetical goal, but recommend certain behavior because they are considered unconditionally good, that is, valuable in and for themselves" [11, p. 34].

The existence of norms depends on the recognition of values. The goal and value aspects of human activity are closely intertwined. All human actions are oriented toward a certain goal, i.e. they are intentional, and we also can say, all human actions are evaluated in terms of the degree of perfection of actions aimed at fulfilling this goal, i.e. they have value. The requirement that a goal be realized is a requirement of *efficiency*. The highest expression of effectiveness is to perform an action in the best way possible. The requirement that a person's action be carried out in accordance with existing values, regardless of the hypothetical condition, is the requirement of morality, which in the normative institutional sphere is expressed in the requirement of justice.

In classical political and legal philosophy, this problem was posed and solved in terms of the relationship between ethics and politics. While Aristotle viewed ethics and politics as a unity, "praxis", considering the goal of politics to be a good life, Machiavelli separated them. He proceeded from the fact that in politics, the result justifies the means, which are intended for manipulation and are immoral. For Machiavelli, politics is manipulation, "poetry". Its goal is political power aimed at maintaining might and stability. The means used to achieve this goal are judged by the criterion of *efficiency*, not by independent moral standards.

In the late nineteenth and early twentieth centuries, the connection between these two forms of assessment of human activity was revealed in the formulation and resolution of the traditional philosophical question of the correlation between the *effectiveness* and *validity* of law and its institutions. According to Hans Kelsen, validity (according to another translation, "significance") and effectiveness (or "efficiency") are two specific forms of existence of a legal rule. The validity of a rule consists in its obligation, i.e. in authorizing, prescribing or prohibiting certain behavior, which is expressed by the phrase: "something must /or must not/ be or happen". The effectiveness of a norm refers to the sphere of being. It is expressed in the fact that the norm is actually applied and observed, and that people actually act in accordance with this norm. Kelsen saw the connection between reality and the effectiveness of a norm in the fact, that a certain minimum of effectiveness is a condition for its validity. "A norm that is never applied or observed by anyone, that is not effective in any way, even in the slightest degree, is not considered a *valid* legal norm" [12, p. 245]. H. Kelsen expresses that the priority of effectiveness over the validity of a legal norm is a reflection of his positivist position, which did not allow going beyond the positive law and did not take into account a more universal criterion – justice.

The conceptual basis for the modern interpretation of the relationship between justice and efficiency is the idea of different types of social obligation, and the corresponding normative and critical concepts. O. Höffe [9, p. 108], for instance, identifies the following three levels of obligation and evaluation:

1. Mandatory, which is instrumental in nature. It is limited to technical and strategic issues, and concerns the assessment of only tools, ways and means, not goals and objectives. When evaluating something as "good", it means "good in relation to something". The main form of evaluation at this level is efficiency.

2. Mandatory, which is pragmatic in nature, i.e. focused on well-being (good). Here, goals and objectives are subject to evaluation. At this level, "good" means "good for anyone". There is also an individual pragmatic evaluation, which means the good of an individual, and a social pragmatic evaluation, which refers to the good of a group. The extreme positions here are egoism and utilitarianism.

3. Obligations of a moral and ethical nature. It goes beyond the technical and pragmatic dimension, and refers not to means and ends (aims), but to values. *Justice* refers to *this* higher normative level, or to the sphere of duty.

Thus, legal and state phenomena (actions and their subjects, laws and rules, institutions) can be assessed as positive and negative: a) in the technical sense (effective – ineffective), b) in the pragmatic sense (useful – harmful), c) in the moral sense (just – unjust).

The effectiveness of legal institutions expresses the correlation between the goals of these institutions and the result of their action. The goals of these institutions can be understood as extra-legal goals, such as economic, political, and ideological goals. In this case, institutions and law as a whole are understood only as tools for realization of some higher goals. However, in accordance with the new realities of today, it should not be a goal external to law, but an inherent goal, which is to harmonize social interests on the basis of the law-forming interest. In this way, the maximum possible overall degree of freedom is ensured for the development of the relevant sphere of public life.

In terms of correlation between justice and efficiency of political and legal institutions, the principles that are the minimum conditions for the effectiveness of the modern legal system are of particular importance. According to the American legal philosopher L. Fuller, these principles are as follows: 1) generality of rules; 2) openness, accessibility of the law to those to whom it applies; 3) predictability of legal action, general prohibition of retroactive effect of the law; 4) clarity and comprehensibility of the law; 5) absence of contradictions; 6) absence of unrealizable requirements; 7) constancy in time, stability, absence of frequent changes; 8) correspondence between official actions and the declared rule [13, p. 76]. These principles are nothing more than "procedural natural law", or the principles of "rule of leges" as one aspect of the idea of "rule of law", which is recognized as an important regulatory ideal for Western legal systems.

It should be emphasized that in relation to law, efficiency is understood somewhat differently than in relation to economic or political activity. For law, efficiency is not related to any substantive result. Therefore, these principles make sense only where a person is recognized as a rational and goal-oriented subject, i.e. in a democratic rather than totalitarian society [14, p. 129]. This creates favorable conditions for purposeful creative activity, since the latter is possible only in the context of a social order based on the observance of clear and proclaimed rules by society, i.e. under the rule of law.

The most important applied aspect of the problem of justice is also the question of whether it belongs to universal values or not, whether the principles of justice are universal, or whether the question of them should be resolved within each culture individually. Since justice is the essence of any right, the basic legal value, the question of the relationship between the universal and the culturally specific in its content – in relation to law – can be specified as the question of the relationship between international and national law.

In the classical philosophy of law, the principle of the priority of international law over domestic law was most consistently defended by Kant. This principle was justified by him from the standpoint of universalist (universal humanitarian) ethics of justice, which emphasizes the rights and duties of all. The Kantian idea of a world civil order, or "eternal peace" within a confederation of legal-oriented states, was based on the same grounds. However, different views and concepts of justice can be compatible with respect for the rule of law, though at the same time, "the rule of law" does not always guarantee the undisputable fairness of laws.

Conclusions. Justice appears as a moral criterion that is applied to the state as a mechanism of domination. Within the framework of the problem of justice, the question about the conditions and principles of legitimization of the state is resolved. The main condition for

legitimization is fair contract, as a model of mutually beneficial voluntary obligation. This is not a formal agreement, but a metaphor for a social contract, in its understanding in classical liberal thought.

A social system is only viable in the long run when effective means of achieving social goals are compatible with the requirements of justice. In the absence of a measure and social consensus about what is fair and what is unjust, it is more difficult for individuals to coordinate their plans to achieve mutual benefit. Mistrust and resentment erode the feeling of respect for one another, then suspicion and hostility tempt people to act in ways that should be avoided. Unjust political and legal institutions cannot ensure harmony, and lose their legitimacy.

Thus, among all the goals of the axiosphere of social dialogue, justice is a priority; it is an unconditional value that cannot be sacrificed for considerations of efficiency or level of organization. The notion of justice as the highest virtue in the categories of state-organized society appears as a categorical imperative. Due to the fact that justice is a measure of the moral dignity of power, it is a prerequisite for the moral recognition of power by its subjects, respect and trust in it, which implies efficiency and legitimacy.

From the standpoint of the classical liberal philosophy of law, the concern for justice should be unconditionally put at the forefront of all government actions. Any other goals and objectives are secondary, subordinate to it. The government can only hope that its observance of justice will objectively serve as a means to economic, social and cultural progress, but it should never consider and practice justice as a mere means to these ends. Justice can only contribute to progress if it is placed *above* any progressive aspirations, and is pursued by the government as its first moral obligation.

The development of *criteria of justice* that are shared by all members of society is the result of long and frank discussions, which should contribute to the constitutional (real, not declarative) consolidation of these principles. The problem of correlation between the priorities of the rule of law and the social state naturally arises. Thus, the ultimate goal of political and legal institutions is to ensure their *fairness*, and the effectiveness of their functioning is a means to achieve this goal. It is justice, and not some external goals, that constitutes a condition for the effectiveness of political and legal institutions. Any major social reform should be preceded by measures to ensure legal justice as a prerequisite for its success. Only in this case, it will meet the approval and support of citizens. The connection of political justice with social institutions determines the applied aspect of the theory of universal justice.

BIBLIOGRAPHY

1. Hart H.L.A. *The concept of Law*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 333 p.
2. Rawls J. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2020. 624 p.
3. Стовпець О.В. Філософсько-правові аспекти імплементації проекту змін до Закону України «Про захист суспільної моралі». Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія права. 2012. № 3(13). С. 52–63.
4. Стовпець О.В. Переосмислення морально-етичних та інформаційних аспектів життя соціуму у філософському дослідженні інституту інтелектуальної власності. Схід: Аналітично-інформаційний журнал. 2016. № 6(146). С. 120–127. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6\(146\).91801](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6(146).91801)
5. Стовпець О. Філософсько-світоглядні особливості синітської цивілізації та їхня системоутворююча роль у комплексі суспільних відносин сучасного Китаю. Міждисциплінарні дослідження складних систем. 2020. Вип. 17. С. 59–72. DOI: <https://doi.org/10.31392/iscs.2020.17.059>
6. Borinshtein Y., Stovpets O., Kukshynova O., Kisse A., Kucherenko N. Phenomena of freedom and justice in the interpretations of T. Hobbes and J. Locke. *Amazonia Investiga*. 2021. Issue 10(42). P. 255–263. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.24>
7. Ситниченко Л.А. Методологічні зрушення в сучасній соціальній філософії. Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. Київ: Український Центр духовної культури, 2001. С. 260–294.
8. Nozick R. *Anarchy, State and Utopia*. Cambridge, MA, 1974. 423 p.

9. Höffe O. *Political Justice Foundations for a Critical Philosophy of Law and the State*. New York: John Wiley & Sons, 2018. 368 p.
10. Finnis J. *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Clarendon Press, 1980. 425 p.
11. Agazzi E. The traditions of European critical rationalism. *Proceedings of the International Conference of Varese, 28-29 September 2015*. Milano: Mimesis, 2020. 215 p.
12. Kelsen H. *Pure theory of law*. Clark, N.J.: Lawbook Exchange, 2005. 356 p.
13. Fuller L.L. *The morality of law*. Delanco, New Jersey: Legla Classics Library, 2006. 262 p.
14. Bernstorff J., Dunlap T. *The public international law theory of Hans Kelsen: believing in universal law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 324 p.

REFERENCES

1. Hart H.L.A. (2012). *The concept of Law*. Oxford: Oxford University Press, 333 p.
2. Rawls J. (2020). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 624 p.
3. Stovpets O.V. (2012). Legal-philosophic aspects of the implementation of amendments to the Law of Ukraine "On Protection of Public Morality". *Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav Mudriy. Series: Philosophy of law*, № 3(13), pp. 52–63.
4. Stovpets O.V. (2016). Reconsidering of the ethical and informational dimensions of social life within a philosophic enquiry for intellectual property institution. *Skhid*, № 6(146), pp. 120–127. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6\(146\).91801](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6(146).91801)
5. Stovpets O. (2020). Sinitic civilization's worldview features and their system-forming role in the complex of social relations in modern China. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems*, Vol. 17, pp. 59–72. DOI: <https://doi.org/10.31392/iscs.2020.17.059>
6. Borinshtein Y., Stovpets O., Kukshynova O., Kisse A., Kucherenko N. (2021). Phenomena of freedom and justice in the interpretations of T. Hobbes and J. Locke. *Amazonia Investiga*, Issue 10(42), pp. 255–263. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.24>
7. Sytnychenko L.A. (2001). Methodological shifts in modern social philosophy. Worldview and methodological innovations in Western European philosophy. Kyiv: Ukrayins'kyu tsentr dukhovnoyi kul'tury, pp. 260–294.
8. Nozick R. (1974). *Anarchy, State and Uthopia*. Cambridge, MA, 423 p.
9. Höffe O. (2018). *Political Justice Foundations for a Critical Philosophy of Law and the State*. New York: John Wiley & Sons, 368 p.
10. Finnis J. (1980). *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Clarendon Press, 425 p.
11. Agazzi E. (2020). The traditions of European critical rationalism. *Proceedings of the International Conference of Varese, 28-29 September 2015*. Milano: Mimesis, 215 p.
12. Kelsen H. (2005). *Pure theory of law*. Clark, N.J.: Lawbook Exchange, 356 p.
13. Fuller L.L. (2006). *The morality of law*. Delanco, New Jersey: Legla Classics Library, 262 p.
14. Bernstorff J., Dunlap T. (2010). *The public international law theory of Hans Kelsen: believing in universal law*. Cambridge: Cambridge University Press, 324 p.

Стовпець Олександр Васильович

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри кримінального і адміністративного права,
професор кафедри філософії
Одеського національного морського університету
вул. Мечникова, 34, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-8001-4223

Куліченко Володимир Вікторович

кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії
Одеського національного морського університету
вул. Мечникова, 34, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-3761-6330

Стовпець Василь Григорович
кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри кримінального і адміністративного права,
директор Центру освітніх послуг
Одеського національного морського університету
вул. Мечникова, 34, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-2354-2852

КОНЦЕПТУАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ФІЛОСОФСЬКОГО ТА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСІВ УНІВЕРСАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

У статті досліджується потенціал філософського та державно-правового дискурсів щодо концепту універсальної справедливості. Справедливість є моральною категорією і цінністю, і при цьому вона займає пріоритетне місце у критичній оцінці й легітимації правових інститутів. Закон є хорошим тому, що справедливий, а не справедливий тому, що хороший. Справедливої поведінки ми не просто очікуємо від інших, а вимагаємо один від одного. В силу цього справедлива поведінка визнається найбільш соціально-значущою і найбільш цінною (з погляду права) з усіх чеснот. Справедливість застосовується і в якості критерію у питаннях розподілу благ, що дозволяє виокремлювати такі грані справедливості, як «розподіляюча» та «урівнююча». Призначенням справедливості традиційно вважається підтримання та відтворення рівноваги, або рівної міри. Вона застосовна як для критичної оцінки поведінки людини, так і для критики самих цих правил та практики їх застосування, тобто для оцінки діючих інститутів. Сутність т.зв. формальної справедливості полягає в послідовному, неупередженому, об'єктивному застосуванні правил. Реалізація принципів формальної справедливості робить соціальні інститути значною мірою справедливими завдяки їхній легітимації через суспільну свідомість. Однак повної тотожності між формальною справедливістю і справедливістю як такою не настає. У той же час загальним і безумовним моментом всіх сучасних концепцій справедливості є ідея універсальних прав людини. Справедливість розглядається в якості морального критерію, який застосовується в аналізі сутності держави як способу панування. У рамках проблеми справедливості вирішується питання про підстави і принципи легітимації держави у відносинах із громадянами. Умовою достатньої легітимації виступає суспільний договір як зразок взаємовигідного добровільного обоюдного обов'язку. Зв'язок політичної справедливості з соціальними інститутами обумовлює прикладний аспект теорії справедливості, який виражається в аналізі співвідношення справедливості та ефективності цих інститутів.

Ключові слова: *концепт справедливості, мораль, право, етика, ефективність, легітимація, універсалізм, суспільний договір.*

УДК: 004+316.324.8:141.7+159.923.2:32.019.51
DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.13>

Шмиголь Михайло Федорович

кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету
вул. Преображенська, 8, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-1268-2582

Юшкевич Юлія Сергіївна

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету
вул. Преображенська, 8, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-8295-0346

ПРОПАГАНДА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

***Актуальність дослідження.** З огляду на те, що сьогоденний світ характеризується швидким розвитком технологій, активне використання соціальних мереж та інших медіа-ресурсів створює можливість для маніпулювання суспільними думками та формування негативних стереотипів, проблема пропаганди стає архіактуальною. Філософський аналіз проблеми пропаганди може допомогти виявити її корені в суспільному та політичному контекстах, механізми її дії та наслідки для людини та суспільства в цілому; визначити етичні та політичні принципи, що допоможуть керувати її використанням; розробити стратегію протидії пропаганді, зокрема, шляхом виявлення елементів, які мають конститутивне значення для здійснення ефективної контрпропаганди; побудувати більш раціональну, обґрунтовану та принципову систему комунікації, що заснована на довірі та відкритості.*

***Метою статті є дослідження** епістемологічного аспекту проблеми пропаганди в умовах розвитку інформаційного суспільства. **Методологічна основа дослідження** зумовлена поставленою метою і завданнями роботи та характеризується застосуванням теоретичних принципів діалектичного поєднання аналізу і синтезу, історичного та логічного підходів, порівняння та аналогії, а також гіпотетико-дедуктивного, компаративістського, структурно-функціонального та герменевтичного методів. **Результати дослідження.** Було зроблено висновок, що пропаганду важко ідентифікувати через її неоднозначні, глибоко структуровані епістемологічні зв'язки та здатність до «самомаскування». Підкреслюється, що пропаганда, яку зазвичай визначають за допомогою дуже поверхневої термінології має набагато більшу епістемологічну амплітуду, ніж така неґрунтовна концептуалізація. Наголошується, що пропагандистський процес являє собою складну систему практик для обману, що процвітає через плутанину та перевантаження інформацією; спирається на лицемірне використання фактів та істини; видає себе за інформацію та розуміння; підпорядковує істину меншим модальностям уваги, достовірності та корисності; в якості необхідної передумови ефективності, потребує наявності схильності до довірливості, яка виступає аксіологічним ядром цього процесу; має у своєму розпорядженні значну кількість пара-епістемічних прийомів. Акцентовується, що проблема пропаганди передусім і неодмінно повинна бути частиною саме філософського дискурсу, так як має епістемологічний, аксіологічний та морально-етичний виміри.*

***Ключові слова:** довірливість, епістемічні цінності, епістемологічний статус, інформація, інформаційне суспільство, істина, мислення, переконання, правдивість, пропаганда, факт.*

Вступ. Пропаганда, як ми її знаємо, активно почала застосовуватись з Першою світовою війною. Раніше навіть сам цей термін використовувався не дуже часто, тому можна стверджувати, що пропаганда насправді є явищем ХХ століття. Але з огляду на те, що сьогоденний світ

характеризується швидким розвитком технологій, активне використання соціальних мереж та інших медіа-ресурсів створює можливість для маніпулювання суспільними думками та формування негативних стереотипів, проблема пропаганди стає ще більш актуальною.

Пропаганда як процес поширення ідей, інформації або поглядів з метою впливу на думки та поведінку людей може бути використана для досягнення різних цілей, таких як маніпулювання за допомогою фальшивої інформації, перекручення фактів або зміни змісту повідомлень; поширення ненависті та розділення людей, що може стимулювати нацистські, расистські та інші настрої ненависті; створення штучної загрози та гіпертрофованого сприйняття реальних загроз для здійснення психологічного тиску на людей, що може викликати паніку та істерію, а також призвести до неадекватної реакції на деякі проблеми. Пропаганда може ставити під загрозу свободу думки та слова, стимулювати односторонні погляди та перешкоджати критичному мисленню, а також мати великий вплив на політику та державні рішення, стимулювати розпалювання конфліктів та війни.

Філософський аналіз проблеми пропаганди може допомогти виявити її корені в суспільному та політичному контекстах, механізми її дії та наслідки для людини та суспільства в цілому; визначити етичні та політичні принципи, що допоможуть керувати її використанням; розробити стратегію протидії пропаганді, зокрема, шляхом виявлення елементів, які мають конститутивне значення для здійснення ефективної контрпропаганди; побудувати більш раціональну, обґрунтовану та принципову систему комунікації, що заснована на довірі та відкритості.

У сучасному науковому дискурсі проблему пропаганди, зокрема питання пов'язані з впливом різних типів пропаганди на масову свідомість, її роллю у формуванні світогляду людини та культури суспільства, застосуванням пропаганди як інструменту політичної маніпуляції та її місцем у розвитку демократії, значенням пропаганди в умовах ведення інформаційної війни, реалізацією пропагандистських практик в рекламі та соціальних мережах, розглянуто в працях як іноземних (Б. Берельсон, Е. Бернейс, Дж. Гербнер, Дж. Дьюї, М. Кастельс, Г. Лассвел, У. Ліппманн, Л. Ньюман Е.Б. Сінклер), так і українських дослідників (Г. Вітюк, О. Герасименко, Ю. Данько, Д. Павлов, І. Смазнова, О. Холох). Епістемологічним аспектам проблеми пропаганди приділяли увагу у своїх дослідженнях Ж. Елюль, С. Каннінгем, О. Комар, Т. Моран тощо. Але в той же час, на нашу думку, залишається відкритим питання сутності та ролі інформації і фактів в пропагандистському процесі, відсутня більш розгорнута картина складної взаємодії між пропагандою та істиною, пропагандою та правдою, недостатньо досліджено проблему ментальних передумов успішності пропагандистської діяльності та наслідків її впливу на розум.

Мета та завдання. Метою даної статті є дослідження епістемологічного аспекту проблеми пропаганди в умовах розвитку інформаційного суспільства. Найголовнішими завданнями виступають: актуалізація епістемологічного аспекту проблеми пропаганди; визначення сутності та ролі інформації (фактів) в пропагандистському процесі; виявлення специфіки взаємодії між пропагандою та істиною, а також пропагандою та правдою; вивчення ментальних передумов успішності пропагандистської діяльності; розгляд наслідків впливу пропаганди на розумові здібності людини.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження зумовлена поставленою метою і завданнями роботи та характеризується застосуванням теоретичних принципів діалектичного поєднання аналізу і синтезу, історичного та логічного підходів, порівняння та аналогії, а також гіпотетико-дедуктивного, компаративістського, структурно-функціонального та герменевтичного методів.

Результати. Перші дослідники соціальних наук у галузях психології, соціології та політології провели численні серії досліджень проблеми пропаганди в яких домінували переважно мова і методи психології.

Необхідно наголосити, що пропаганда дійсно є складним психологічним явищем, оскільки використовує різні психологічні методи та техніки маніпулювання думками та почуттями, зокрема сильні емоційні аргументи, щоб викликати певні емоції, такі як страх, обурення, роздратування або підозру, що може допомогти впливати на поведінку

та відношення до певної ідеї або групи людей; чинник «стадного» інстинкту, що обумовлює виникнення, під впливом механізмів групової динаміки, ілюзії того, що більшість підтримує певну позицію, і тим самим використовувати підпорядкованість людей, щоб домогтися своєї мети; авторитетні джерела, щоб підтвердити свої гасла – висловлювання відомих політиків, науковців або знаменитостей, щоб створити відчуття небезпідставності своїх тверджень; психологічні бар'єри, що завадять появі сумніву щодо певної ідеології або міркувань – звуження діапазону думок або використання мовних пасток, щоб переконати у правильності певної позиції.

Повертаючись до питання методології дослідження цієї проблеми, слід акцентувати, що одним із способів відмовитися від ґрунтовної концепції пропаганди є поступова її мінімізація, а невдовзі й ігнорування. Одним із способів яким це було зроблено є «наукова реакція» – зосередження на експериментальних та оглядових дослідженнях ефектів переконання, що виключали реформістські та гуманістичні соціальні проблеми, які спочатку спонукали до наукових досліджень. Такого роду наукова операціоналізація, що використовувала переважно емпіричні методи дослідження пропаганди, змогла відвернути увагу від ширшого контексту цієї проблеми – по суті, заперечуючи саме її існування як складного соціального явища та її корисність як інтерпретаційної ідеї.

Більш того, в середині ХХ сторіччя, коли потреба мобілізації громадської думки та забезпечення соціального консенсусу зростала в військовому, урядовому та корпоративному секторах, засоби масової інформації та засоби масової комунікації стали розглядатися як доброякісні інструменти демократії. Таким чином, попередній стиль аналізу ідеї пропаганди вченими-гуманістами та письменниками, такими як Джон Дьюї, Уолтер Ліппманн та Ептон Білл Сінклер, які завжди вважали пропаганду антидемократичною, сам по собі став підозрілим, оскільки тепер її сприймали як перешкоду суспільній єдності та конформності через кредо впливового спілкування.

Неприхована перевага методів і мови психології продовжувала проявлятися як домінуюча дослідницька перспектива і в наступні десятиліття. Навіть намагання обґрунтувати динаміку пропаганди мовою домінуючої в той час комунікаційної моделі в результаті все ще значною мірою зводилося до застосування термінології емпірично-біхевіористського підходу. Такого роду дослідження – структуровані з точки зору ефекту переконання, номенклатури психології та спрощеного комунікаційного поділу – залишили дослідникам лише поверхове уявлення про пропаганду [2].

Більш ґрунтовним, на нашу думку, є філософський підхід, який значно покращує розуміння концепту «пропаганда» завдяки розкриттю його епістемологічного статусу.

Слід зазначити, що використання терміну «пропаганда» вже є заявою про неякісну інформацію, що передається, отримується та сприймається на віру завдяки наявності маніпулятивного впливу. Інформацію та пропаганду, як зазначає Жак Елюль, не можна відокремити одну від одної, неможливо провести чітке розмежування між ними. По-перше, інформація являє собою необхідну передумову пропаганди, яка не означає абсолютно нічого, якщо інформація не була задіяна задалегідь. Адже саме інформація створює проблеми, які пропаганда використовуватиме і для яких вона стверджуватиме, що пропонує рішення. Дійсно, пропаганда існує лише тоді, коли сукупність дій стає в очах тих, хто формує думку, проблемою [3, р. 71-72]. По-друге, більша частина інформації, що поширюється сьогодні – результати досліджень, факти, статистика, пояснення й аналізи – позбавляє особистих суджень і здатності сформулювати власну думку ще більш надійно, ніж найекстравагантніша пропаганда... надмірні дані не сприяють обізнаності читача або слухача; вони його топлять... І оскільки раціональна пропаганда таким чином створює ірраціональну ситуацію, вона залишається над усією пропагандою – тобто внутрішнім контролем над людиною [4, р. 87]. По-третє, велика сила пропаганди полягає в тому, щоб надати сучасній людині всеохоплюючі, прості пояснення та масові, доктринальні причини без яких вона не змогла би жити з новинами [4, р. 146]. Отже, разом епістемологічні недоліки і моральні слабкості багатьох

ізолюваних індивідів складають соціальну патологію, яка дозволяє та запрошує до заспокоїливих послуг того, що ми називаємо «пропагандою».

Ще однією необхідною складовою успішної пропагандистської діяльності є довіра. При цьому розповсюджена думка про те, що пропаганда здатна автоматично переконувати та змінювати ставлення, при її цілеспрямованому застосуванні, не є неправильною, але встеж таки не відповідає дійсності. Перш за все, повинні бути сприятливі умови всередині аудиторії – ґрунт на якому зросте насіння брехні – звичка до довірливості, готовність до вмовлянь і відсутність критичної проникливості.

Таким чином, на практиці пропаганда та її агенти віддають перевагу меншим епістемічним цінностям достовірності та довіри, ніж, скажімо, знанням та розумінню. Істина, у кращому випадку, є лише стратегією, інструментом, але вона не має особливої цінності, окрім своєї користі. Такі добродіє як чесність та правдивість також мають значення для пропагандиста лише в контексті макіавеллістського ставлення, якщо вони сприяють довірі та спонукають до згоди [2].

Зараз варто зупинитися на розгляді наслідків негативного впливу пропаганди на розум людини, якими виступають відмова від застосування загальнологічних методів пізнання, критичного мислення та рефлексії як такої. Використовуючи критерії практик мислення, символічних систем і звернень, на думку Теренса Морана, можна розрізнити справжню комунікацію та пропаганду, яку він називає «псевдокомунікацією». У справжньому спілкуванні, пише він, мислення має тенденцію бути індивідуальним і критичним, а заклики раціональними, з наголосом на чіткому зв'язку між повідомленням і підтверджуючими даними. Навпаки, у пропаганді мислення є колективним, некритичним, і відправник здійснює контроль як над потоком інформації, так і над аналізом; і заклики тепер переважно емоційні, а не раціональні. Таким чином, пропаганда проявляється не тільки у змісті певних переконань чи викривлених поглядів, а більш радикально у погіршенні діяльності розуму та у відмові від спілкування [6, р. 187-189].

В контексті, вище викладеного, слід звернутись до розгляду одного з найефективніших механізмів пропаганди – застосуванню «референтної аргументації». Мова йде про твердження, що спрямовують роздуми в певному напрямку. Це дескриптори або образи, що самі по собі виступають як аргументи та запрошують нас завершити напередвизначену лінію виведення. Вони ефективні, тому що підштовхують до того, щоб погодитись з запропонованою аргументацією та зробити виходячи з цього висновок, притому несвідомо. Людина, яку намагаються переконати, бере активну участь у власному самопереконанні без відчуття нав'язування. Таким чином, як переконання, викликане ентимемами, «референтна аргументація» практично непомітна, зручна та надзвичайно ефективна. Але, як зазначає Жіль Готьє, цей різновид «самореферентції» не сприяє виникненню рефлексії, а постулює та обґрунтовує саму себе. Крім того, на його думку, цього достатньо, щоб визначити «референтну аргументацію», як неетичну за своєю суттю [5, р. 103].

До речі, існує ще одна філософська точка дотику, яку варто принаймні згадати, а саме морально-етична оцінка діяльності всіх задіяних у пропагандистському процесі, будь то пропагандист або той, хто потрапив під вплив пропаганди. На думку Олени Комар, «найефективнішими пропагандистськими тезами, які відтворюються у комунікації з українцями, є ті, які засновані на епістемології постправди і агностицизму, а саме «не все так однозначно» і «ніхто не знає усієї правди», які дозволяють зняти з себе особисту моральну відповідальність за неправильні переконання. Іншими епістемічними засобами є аргумент «і ти теж», аналогія, випереджувальне підтвердження, редукція до персонального досвіду, аргумент зовнішнього злого впливу, заперечення реальності через апеляцію до фейкових новин». Але слід пам'ятати, що «ми загалом відповідальні за кожне переконання, незалежно від наслідків його прийняття: «вірити будь-чому без достатніх доказів є неправильним завжди, скрізь і для всіх». Цю тезу можна назвати епістемічним моральним імперативом, який зобов'язує приймати переконання лише на достатніх підставах» [1, с. 87].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що пропаганду важко ідентифікувати через її неоднозначні, глибоко структуровані епістемологічні зв'язки. Вона здатна «самомаскуватися» – знаходити цілком природну реалізацію в інформаційному середовищі. Пропаганда, яку зазвичай визначають за допомогою дуже поверхневої термінології має набагато більшу епістемологічну амплітуду, ніж така негрунтовна концептуалізація. Пропагандистський процес являє собою складну систему практик для обману, що процвітає через плутанину та перевантаження інформацією; спирається на лицемірне використання фактів та істини; видає себе за інформацію та розуміння; підпорядковує істину меншим модальностям уваги, достовірності та корисності; в якості необхідної передумови ефективності, потребує наявності схильності до довірливості, яка виступає аксіологічним ядром цього процесу; має у своєму розпорядженні значну кількість пара-епістемічних прийомів. Отже, проблема пропаганди передусім і неодмінно повинна бути частиною саме філософського дискурсу, так як має епістемологічний, аксіологічний та морально-етичний виміри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Комар О. Soft power і пропаганда у російсько-українській війні: епістемологічний аналіз. *Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 30. С. 82-88. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.11>
2. Cunningham S.B. Philosophizing propaganda. *Argumentation and its applications: the conference of the Ontario society for the study of argumentation (OSSA)*, University of Windsor, 17-19 May 2021. Windsor, 2021. URL: <https://scholar.uwindsor.ca/ossaarchive/OSSA4/papersandcommentaries/20>
3. Ellul J. Information and propaganda. *Diogenes*. 1957. Vol. 5, Iss. 18. Pp. 61-77. DOI: <https://doi.org/10.1177/039219215700501805>
4. Ellul J. Propaganda: the formation of men's attitudes. New York: Vintage books (Random House), 1973. 320 p. URL: https://www.csmedia1.com/newcovpres.com/-jacques_ellul_propaganda-bookzz-org.pdf
5. Gauthier G. Referential argumentation and its ethical considerations in televised political advertising: the case of the 1993 Canadian federal election campaign. *Argumentation and Advocacy*. 1994. Vol. 31, Iss. 2. Pp. 96-110. DOI: <https://doi.org/10.1080/00028533.1994.11951603>
6. Moran T.P. Propaganda as pseudocommunication. *Et cetera*. 1979. Vol. 36, No. 2. pp. 181-197. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.737.4889&rep=rep1&type=pdf>

REFERENCES

1. Komar, O. (2022) Soft power і propahanda u rosiisko-ukrainskii viini: epistemolohichniy analiz [Soft power and propaganda in the Russian-Ukrainian war: an epistemological analysis]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, Vol. 30, 82-88. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.11> [in Ukrainian].
2. Cunningham, S.B. (2021) Philosophizing propaganda. *Argumentation and its applications: the conference of the Ontario society for the study of argumentation (OSSA)*, University of Windsor, 17-19 May 2021, Windsor. URL: <https://scholar.uwindsor.ca/ossaarchive/OSSA4/papersandcommentaries/20> [in English].
3. Ellul, J. (1957) Information and propaganda. *Diogenes*, Vol. 5, Iss. 18, 61-77. DOI: <https://doi.org/10.1177/039219215700501805> [in English].
4. Ellul, J. (1973) Propaganda: the formation of men's attitudes. New York: Vintage books (Random House). 320 p. URL: https://www.csmedia1.com/newcovpres.com/-jacques_ellul_propaganda-bookzz-org.pdf [in English].
5. Gauthier, G. (1994) Referential argumentation and its ethical considerations in televised political advertising: the case of the 1993 Canadian federal election campaign. *Argumentation and Advocacy*, Vol. 31, Iss. 2, 96-110. DOI: <https://doi.org/10.1080/00028533.1994.11951603> [in English].
6. Moran, T.P. (1979) Propaganda as pseudocommunication. *Et cetera*, Vol. 36, No. 2, 181-197. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.737.4889&rep=rep1&type=pdf> [in English].

Shmyhol Mykhailo Fedorovich

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Philosophy, History and Political Science
Odessa National University of Economics
8, Preobrazhenska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1268-2582

Yushkevych Yuliia Serhiivna

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Philosophy, History and Political Science
Odessa National University of Economics
8, Preobrazhenska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-8295-0346

**PROPAGANDA IN THE INFORMATION SOCIETY:
A PHILOSOPHICAL ANALYSIS**

The relevance of the problem. *Based on the fact that today's world is characterized by the rapid development of technology, the active use of social networks and other media resources creates an opportunity to manipulate public thoughts and form negative stereotypes, the problem of propaganda becomes even more relevant. A philosophical analysis of the problem of propaganda can help reveal its roots in the social and political contexts, the mechanisms of its action and the consequences for the individual and society as a whole; define the ethical and political principles that will help guide its use; develop a strategy for countering propaganda, in particular by identifying elements that are constitutive for the implementation of effective counter-propaganda; to build a more rational, reasonable and principled communication system based on trust and openness. The purpose of the article is to study the epistemological aspect of the problem of propaganda in the context of the development of the information society. The methodological basis of the study is determined by the set goal and objectives of the work and is characterized by the application of theoretical principles of the dialectical combination of analysis and synthesis, historical and logical approaches, comparison and analogy, as well as hypothetical-deductive, comparative, structural-functional and hermeneutic methods. Research results. It was concluded that propaganda is difficult to identify due to its ambiguous, deeply structured epistemological connections and ability to "self-mask". It is emphasized that propaganda, usually defined using very superficial terminology, has a much greater epistemological amplitude than such unfounded conceptualization. It is noted that the propaganda process is a complex system of practices for deception that thrives on confusion and information overload; relies on hypocritical use of facts and truth; impersonates information and understanding; subordinates truth to lesser modalities of attention, certainty, and usefulness; as a necessary prerequisite for efficiency, requiring the presence of a tendency to gullibility, which is the axiological core of this process; has a significant number of para-epistemic devices. It is emphasized that the problem of propaganda, first of all, and must certainly be part of the philosophical discourse, as it has an epistemological, axiological and moral dimension.*

Key words: belief, credulity, epistemic values, epistemological status, fact, information, information society, propaganda, thinking, truth, truthfulness.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

УДК 316.64:94]:32

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.14>**Борейко Юрій Григорович**

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
просп. Волі, 13, Луцьк, Україна
orcid.org/0000-0002-0786-8764

Федотова Тетяна Володимирівна

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та клінічної психології
Волинського національного університету імені Лесі Українки
просп. Волі, 13, Луцьк, Україна
orcid.org/0000-0003-1975-9925

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК СИМВОЛІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МИНУЛОГО

У статті аналізується феномен історичної пам'яті як символічна репрезентація минулого, що полягає у здатності відображати історичні та сучасні події, соціокультурний досвід, поняття, ідеї за допомогою знакових засобів і символів. Питання, пов'язані з феноменом історичної пам'яті та проблемою інтерпретації минулого, набувають особливої актуальності в умовах російсько-української війни. Визначено, що сучасний дискурс історичної пам'яті, провідна роль у якому належить представникам історичної науки, характеризується різними методологічними підходами та взаємовпливом теоретичних засад багатьох наукових традицій.

Встановлено, що історична пам'ять – форма колективної пам'яті, що містить сукупність процесів і наслідків сприйняття, збереження, відтворення та забування соціокультурного досвіду певної спільноти. Історична пам'ять не є тотожною міфологічній або історичній свідомості, що передусім виступають формами відображення дійсності. Натомість зміст історичної пам'яті зберігається і репрезентується у формі наративів – історичних міфів, а також архетипів, символів, цінностей, стереотипів. Ретрансляція історичної пам'яті відбувається в перформативній формі у вигляді комеморативних практик, місць пам'яті, звичаїв, традицій тощо. Серед суспільних сфер, що впливають на формування історичної пам'яті найбільш вагоме значення мають історична освіта, політика пам'яті, меморіальна культура, ресигніфікація традицій, історичних постатей, подій.

Протистояння засобам пропагандистського впливу, що використовують недостовірну інформацію про події національної історії з метою виправдання російської агресії, забезпечується, зокрема, шляхом об'єктивного осмислення історичних процесів та фактів. Суперечливі наративи, що нав'язували альтернативні моделі бачення минулого, отже – розуміння історичної пам'яті, в умовах війни з об'єктивних причин усуваються з суспільного дискурсу, в якому формується спільне уявлення про колективну пам'ять.

Ключові слова: історична пам'ять, символічна репрезентація, соціокультурний досвід, історична подія, меморіальні практики.

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни актуалізуються питання, пов'язані з проблемою інтерпретації минулого і використання сконструйованих міфів, недостовірної інформації про історичні події з метою виправдання російської агресії. Серед методів і форм, що використовуються для успішного протистояння засобам пропагандистського

впливу в інформаційному просторі України, важливу роль відіграє об'єктивне осмислення реальних історичних фактів та подій. З огляду на це особливої актуальності набуває проблема історичної пам'яті як символічної репрезентації минулого, що полягає у здатності відображати історичні та сучасні події, досвід, поняття за допомогою символів і знакових засобів.

Водночас трансформаційні процеси українського суспільства супроводжуються боротьбою певних соціальних груп за право дискурсивного формування ідеологічних переконань, установок, ціннісних орієнтацій, моделей поведінки, що зумовлює необхідність реконструювання минулого та пристосування його до потреб поточного моменту. Затяжний перехідний період, що характеризувався коливаннями щодо вибору вектора цивілізаційного розвитку та місця країни в міжнародному співтоваристві, зумовив труднощі у формуванні цілісного концепту історичної пам'яті.

Аналіз досліджень і публікацій. У рамках «студій пам'яті» тривалий час ведуться дискусії про можливість створення загальної теорії репрезентації історичного минулого. М. Гальб-вакс, зокрема, виокремлює індивідуальну пам'ять, що має спонтанний характер, і колективну пам'ять, яка пов'язана з символами і публічними нарративами [15].

Дослідники вбачають у пам'яті спрямований на сюжети минулого соціокультурний феномен, що має мінливий характер і залежить від багатьох чинників [7, с. 49]. Концепт історичної пам'яті розглядається як сукупність на масовому і колективному рівнях когнітивного, образного й емоційного аспектів уявлень про соціальне минуле.

За оцінкою вчених, історична пам'ять виявляється у здатності розуму накопичувати досвід міжлюдських взаємин, на основі якого формуються уявлення про історію та місце в ній людини [4, с. 855]. Науковці з'ясовують роль історичної пам'яті у процесах інструменталізації історії [8], розглядають історичну пам'ять як основу розвитку історичної свідомості [5]. Історичну пам'ять дослідники обґрунтовують як міфологізовану форму колективних уявлень про минуле, що функціонує переважно у вигляді низки стереотипних дискурсів, симулякрів, символів та «місць пам'яті» [6, с. 134].

Об'єктивний аналіз феномену історичної пам'яті спонукає до аналізу всіх точок зору та методологічних настанов. Водночас у працях науковців недостатня увага акцентується на символічній складовій історичної пам'яті у процесах відтворення культурно-історичного досвіду спільноти. Тому мета статті полягає в осмисленні здатності історичної пам'яті репрезентувати події, факти, поняття минулого за допомогою символічних засобів.

Виклад основного матеріалу. Як продукт певної культурної формації колективна пам'ять ретранслює уявлення про минуле у конкретний період, коли домінує бачення необхідності використання певної моделі минулого. Ці уявлення містять інформацію як про реальні, так і про вигадані події. Якщо пам'ять про події зберігається, вони неминуче набувають певних оцінок, конотацій, що можуть відрізнитися від офіційних версій. Вибірковий характер колективної пам'яті зумовлює збереження одних подій у пам'яті, тоді як спогади про інші повністю стираються.

На основі підходу англійського соціолога П. Коннертона до забування як властивого колективній пам'яті процесу [13], можна узагальнити особливості соціального забування і пригадування. Однією з причин забування є втрата значущості інформації, зокрема, внаслідок формування нової ідентичності. Забування зумовлюється зовнішньою і внутрішньою установками, що передбачають витіснення травматичного досвіду, репресивне стирання, свідоме замовчування спогадів, які не відповідають загальноприйнятим поглядам. Забуванню сприяє поява й інтенсивний обіг нової інформації завдяки комунікації, внаслідок чого відбувається оновлення соціальної пам'яті.

В нових суспільних умовах стимулюється зворотній процес – запам'ятовування, що передбачає фіксацію інформації у пам'ятках, топонімах, знаках тощо. Ці практики потребують установок на тривале збереження, періодичне відтворення, трансляцію наступним поколінням, осмислення інформації, виявлення асоціативних зв'язків. Процеси соціального запам'ятовування залежать, зокрема, від значущості інформації для спільноти, суспільного інтересу до проблеми.

Отже, взаємодія процесів забуття і відновлення історичної пам'яті як вагомий фактор конструювання ідентичності залежить від актуальної ідейної парадигми. Тобто, зазнаючи персоналізації через оцінку діяльності історичних осіб, історична пам'ять зберігає знання про те, що становить особливу цінність для свідомості та поведінки людини у конкретний період. Традиції, установки, які не вписуються у встановлені критерії ідентичності, підпадають під дію механізмів забуття. Відтак історична пам'ять – соціокультурний феномен, на основі якого формується соціальна ідентифікація особистості та спільноти. Історична пам'ять включає особистісний образ власного досвіду і пласти культурних уявлень епохи та соціального середовища [4, с. 855].

Протиставляючи поняття комунікативної і культурної пам'яті, Я. Ассман розумів останню як символічну форму трансляції та артикуляції смислів, що виходять за рамки досвіду окремих індивідів чи груп. Культурна пам'ять зберігає події з абсолютного, міфологічного минулого і характеризується високим рівнем формалізації, символічним характером кодування за допомогою слів, образів, дій тощо, механізмом передачі через ритуальну комунікацію [1, с. 59]. За оцінкою вченого, культурна пам'ять формує простір, що включає інші форми пам'яті – мнемонічну (навики, моделі поведінки), предметну (позиціонування індивіда відносно предметів середовища), комунікативна (мова як засіб зв'язку з оточенням).

Очевидно, що розуміння соціальної природи феномену історичної пам'яті потребує врахування особливого значення системи символів, за посередництвом яких формуються певна модель світу, характер поведінки та орієнтації в історичному і соціальному просторі. За допомогою символів, на основі яких продукуються нові поняття, свідомість людини сприймає, зокрема міфи, за посередництвом яких відбувається поєднання індивіда з реальністю. Не випадково науковці розглядають історичну пам'ять як образ минулого, міф, колективне переживання [11, с. 34].

Вчені вбачають в історичній пам'яті результат цілеспрямованого конструювання шляхом використання певних засобів. Тривалість процесів історичної пам'яті залежить від ступеню її інтеграції у традицію та міри відповідності поточним запитам суспільства. У цьому контексті історична пам'ять розуміється як сконструйований за допомогою засобів історичної політики відносно стійкий набір колективних уявлень про минуле, що функціонують у стандартизованих суспільних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних та комеморативних практиках [6, с. 135].

Історична пам'ять має здатність утримувати у свідомості знання про основні історичні події до моменту перетворення його на різні форми світоглядного сприйняття історичного досвіду. Саме цим пояснюється проблема осмислення і переживання історії, коли одні й ті ж події мають різні, подекуди навіть протилежні оцінки [10, с. 17].

У сучасних дослідженнях історична подія трактується як зміна соціальних умов у результаті дій суб'єктів чи соціальних груп. Під умовами розуміються соціальні інститути і речові чинники, що склалися внаслідок перетворень і є значущими для суспільства. Важливими рисами історичної події виступають відносна самостійність, цілісність та значущість для історичного процесу. За оцінкою вчених, подію можна вважати історичною з огляду на спричинені нею наслідки та здатність бути провісником наступних подій. Незначна подія може стати значущою, оскільки є симптомом більш важливих тенденцій або явищ [14, р. 257].

Якщо цілісність події виявляється через вплив її наслідків на соціальну реальність, то щодо встановлення критеріїв значущості історичних подій у науковців немає спільної думки. Справедливим в цьому плані є підхід, згідно з яким об'єктивний аспект значущості події, який не нівелюється особливостями інтерпретацій, слід вбачати у стійкому збереженні наслідків події в історичному процесі [3].

Протиборство за інтерпретацію минулого в публічній сфері часто супроводжується трактуванням історичних подій за допомогою вибіркового вибору понять, комбінацій висловлювань, суперництвом концептів заангажованих інтерпретаторів. За посередництвом наративів, які містять певні цінності, оцінки, настанови, конструюються сценарії поведінки та сприйняття дійсності,

що мають визначальний вплив на формування суспільного дискурсу [2]. Інтерпретація події передбачає розкриття її внутрішнього і зовнішнього змісту, що аналізуються у взаємозв'язку. Зовнішня оболонка пов'язана з фізичними процесами, а внутрішня фіксується категоріями думки [12]. З'ясування внутрішнього змісту передбачає співвіднесення події із соціально-історичним контекстом.

Як форма колективної пам'яті історична пам'ять кристалізується, зокрема, у місцях пам'яті, що утримують зв'язок з минулим, долають розрив минулого із сьогоденням. Місця пам'яті позначають локуси, символічні об'єкти, з якими індивід чи спільнота пов'язують спогади, цінності, досвід. Французький історик П. Нора розумів місце пам'яті, з одного боку, як топографію історичних подій, з іншого – як матеріальні (артефакти) і нематеріальні (промови, ритуали тощо) об'єкти, наділені символічним змістом та покликані актуалізувати образи минулого [9, с. 40].

Термін «місця пам'яті» умовно можна співвіднести навіть з людьми, що зберігають інформацію про історичну подію, явище або ідею, тому місця пам'яті не варто пов'язувати лише з географічними локаціями. До артефактів належать предмети, будівлі, документи, фотографії, рукописи, книги, твори мистецтва, пісні тощо. Місця пам'яті, що виконують символічну роль і забезпечують створення у суспільстві уявлень про себе та свою історію, виконують функцію збереження пам'яті спільноти про певну подію. Причому вагоме значення має не стільки походження й історична основа місць пам'яті, скільки форми їх відображення у людській свідомості.

В Україні протягом тривалого часу процес критичного переосмислення історії відбувався на тлі впровадження різних моделей бачення минулого. Очевидно, що російсько-українська війна зумовлює усунення елементів дискурсу, які не сприяють формуванню спільної історичної пам'яті.

Висновки. Сучасний дискурс пам'яті значною мірою зумовлений тенденціями розвитку гуманітарного знання, предметне поле якого включає розмаїття методологічних парадигм. Історична пам'ять є формою колективної пам'яті соціокультурних спільнот, що включає сукупність процесів і результатів сприйняття, збереження, відтворення та забування набутого культурно-історичного досвіду. Функціонування історичної пам'яті як символічної репрезентації минулого обумовлене низкою особливостей і нормативних принципів. Окреслення змісту історичної пам'яті, що полягає в історичному досвіді певної спільноти, відбувається завдяки історичним атрибутам. Психологічні механізми зумовлюють процеси відтворення і забування, політичні принципи визначають ідеологічну складову історичної пам'яті. Соціальні норми регулюють поведінку індивіда, сприяючи його ідентифікації, інтеграції, структурують суспільні уявлення через окреслення соціальних рамок пам'яті. Культурно-історичні закономірності забезпечують форми збереження, репрезентації і трансляції соціокультурного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ассман Я. *Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*; пер. с нем. М. М. Сокольской. М.: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
2. Борейко Ю. Г. Інтерпретація культурної події в умовах соціальних змін: український вимір. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2020. № 1. С. 3–7.
3. Єременко О. М. Вчення про подію у філософії А. Н. Уайтхеда. *Вісник Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. 2010. Вип. 4. С. 60–69.
4. Запшкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2007. № 15. С. 855–862.
5. Зерній Ю. Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1 (6). С. 32–39.
6. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137.

7. Киридон А. «Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті. *Історичні і політологічні дослідження. Спец. випуск*. 2018. С. 45–53.
8. Нагорна Л. П. *Історична пам'ять: реорії, дискурси, рефлексії*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
9. Нора П. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти. *Франция – память*. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. С. 17–50.
10. *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь*. За заг. ред. В. М. Яблонського. К.: НІСД, 2019. 144 с.
11. Яковенко Н. *Вступ до історії*. К.: Критика, 2007. 376 с.
12. Collingwood R. G. *The Idea of History*. Oxford: Oxford University Press, 1994. 576 p.
13. Connerton P. Seven Types of Forgetting. *Memory Studies*. 2008. Vol. 1. № 1. P. 59–71.
14. Dray W. H. On Importance in History. H. E. Kiefer, M. K. Munitz (eds). *Mind, Science, and History*. Albany: State Univ. of New York Press, 1970. P. 251–269.
15. Halbwachs M. *On Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992. 254 p.

REFERENCES

1. Assman Ya. (2004). Kulturnaya pamyat: pismo, pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vysokih kulturah drevnosti; per. s nem. M. M. Sokolskoj. M.: Yazyki slavyanskoj kultury [in Russian].
2. Boreiko Yu. (2020). Interpretatsiia kulturnoi podii v umovakh sotsialnykh zmin: ukrainskyi vymir [Interpretation of a cultural event in the context of social change: Ukrainian dimension]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*. № 1. S. 3–7 [in Ukrainian].
3. Yeremenko O. M. (2010). Vchennia pro podiiu u filosofii A. N. Uaitkheda [The doctrine of the event in the philosophy of A.N. Whitehead]. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii im. Yaroslava Mudroho. Seriia «Filosofia, filosofia prava, politolohiia, sotsiolohiia»*. №.4. S. 60–69 [in Ukrainian].
4. Zashkilniak, L. (2007). Istorychna pam'iat ta istoriografiiia yak doslidnytske pole dlia intelektualnoi istorii [Historical memory and historiography as a research field for intellectual history]. *Ukraina: Kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. № 15. S. 855–862 [in Ukrainian].
5. Zernii Yu. (2008). Heneza ta suchasnyi zmist poniattia istorychnoi pamiati [Genesis and modern content of the concept of historical memory]. *Stratehichni priorytety*. № 1 (6). S. 32–39 [in Ukrainian].
6. Kasianov H. V. (2016). Istorychna pam'iat ta istorychna polityka: do pytannia pro terminolohiiu y henealohiiu poniat [Historical memory and historical policy: to the question of terminology and genealogy of concepts]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 118–137 [in Ukrainian].
7. Kyrydon A. (2018). «Istorychna pam'iat» u prostori polityky pam'iaty [«Historical memory» in the space of memory policy]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia. Spets. Vypusk*. S. 45–53 [in Ukrainian].
8. Nahorna L. P. (2012). Istorychna pam'iat: reorii, dyskursy, refleksii [Historical memory: rheories, discourses, reflections]. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України [in Ukrainian].
9. Nora P. (1999). Mezhdru pamyatyu i istoriej. Problematika mest pamyati [Between memory and history. The problem of places of memory]. *Franciya – pamyat*. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta. S. 17–50 [in Russian].
10. Polityka istorychnoi pam'iaty v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy: analit. Dopovid [The Policy of Historical Memory in the Context of Ukraine's National Security: Analytical Report]. Za zah. red. V. M. Yablonskoho. К.: NISD [in Ukrainian].
11. Yakovenko N. (2007). Vstup do istorii [Introduction to the history]. К.: Krytyka [in Ukrainian].
12. Collingwood R. G. (1994). The Idea of History. Oxford: Oxford University Press [in English].
13. Connerton P. (2008). Seven Types of Forgetting. *Memory Studies*. Vol. 1. № 1. P. 59–71 [in English].
14. Dray W. H. (1970). On Importance in History. H. E. Kiefer, M. K. Munitz (eds). *Mind, Science, and History*. Albany: State Univ. of New York Press. P. 251–269 [in English].
15. Halbwachs M. (1992). On Collective Memory. Chicago: The University of Chicago Press [in English].

Boreiko Yurii Hryhorovych

Doctor of Philosophical Sciences,
Professor at the Department of Political Science and Public Administration
Lesya Ukrainka Volyn National University
13, Voli Ave., Lutsk, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0786-8764

Fedotova Tetiana Volodymyrivna

Candidate of Psychology, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of General and Clinical Psychology
Lesya Ukrainka Volyn National University
13, Voli Ave., Lutsk, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1975-9925

HISTORICAL MEMORY AS A SYMBOLIC REPRESENTATION OF THE PAST

The article analyzes the phenomenon of historical memory as a symbolic representation of the past, which involves the ability to reflect historical and contemporary events, socio-cultural experiences, concepts, and ideas through sign systems and symbols. Issues related to the phenomenon of historical memory and the problem of interpreting the past become particularly relevant in the context of the Russian-Ukrainian war. It is determined that the modern discourse of historical memory, the leading role of which belongs to representatives of historical science, is characterized by different methodological approaches and the interplay of theoretical foundations of many scientific traditions.

It is established that historical memory is a form of collective memory that contains a set of processes and consequences of perception, preservation, reproduction, and forgetting of the socio-cultural experience of a certain community. Historical memory is not identical to mythological or historical consciousness, which primarily serve as forms of reflecting reality. Instead, the content of historical memory is preserved and represented in the form of narratives – historical myths, as well as archetypes, symbols, values, and stereotypes. The retransmission of historical memory occurs in performative form in the form of commemorative practices, places of memory, customs, traditions, etc. Among the social spheres that influence the formation of historical memory, historical education, memory policy, memorial culture, resignification of traditions, historical figures, and events have the most significant importance.

Resistance to propaganda tools that use unreliable information about events in national history to justify Russian aggression is ensured, in particular, by objectively understanding historical processes and facts. Contradictory narratives that impose alternative models of understanding the past, and therefore historical memory, are eliminated from the public discourse for objective reasons in conditions of war, where a common understanding of collective memory is formed.

Key words: *historical memory, symbolic representation, sociocultural experience, historical event, memorial practices.*

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

УДК 100 +153.35 +158.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.15>**Каранфілова Олена Володимирівна**

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, політології, психології та права
Одеської державної академії будівництва та архітектури
вул. Дідріхсона, 4, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-5823-7006

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У світлі складних умов, у яких опинилася Україна з початку 2023 року, стає зрозуміло, що сучасна українська система освіти не завжди відповідає викликам як особистості, так і суспільства. Тому сьогодні здійснюється системна трансформація для забезпечення нової якості освіти на кожному рівні: від дошкільної до вищої.

Сучасні реформи освітньої галузі покликані припинити замкнутість і стагнацію досліджень, створити попит на якісну підготовку наукових кадрів і винахідництва в галузі фундаментальних і прикладних наук, зменшити розрив між дослідженнями та практикою, інтегрувати українську вищу освіту і науку в європейський дослідницький простір.

Кожен із цих напрямів виконує завдання для досягнення спільної мети: перетворити українську освіту на інноваційне середовище, де студенти опановуватимуть ключові навички, необхідні кожній сучасній людині для досягнення успіху в житті, а науковці матимуть можливість та ресурси безпосередньо проводити дослідження та сприяти соціально-економічному та інноваційному розвитку країни.

Нинішня реформа української освіти є важливою частиною процесів оновлення системи освіти, які розвиваються в європейських країнах за останні двадцять років. Ці процеси відображають визнання важливості знань як рушійної сили добробуту та соціального прогресу. Зміни, зумовлені цими реформами, стосуються запровадження нових освітніх стандартів, перегляду та оновлення освітніх програм, належного забезпечення навчально-методичними посібниками, підручниками та методиками.

Спрямованість освітніх програм на набуття ключових компетентностей та створення дієвих механізмів реалізації цих компетентностей є одним із шляхів оновлення змісту освіти, його адаптації до сучасних вимог та інтеграції у світовий та європейський освітній простір. Про це свідчить досвід багатьох європейських країн, шкільні програми яких протягом останніх років були адаптовані відповідно до компетентнісного підходу до освітнього процесу. При цьому набуття ключових компетентностей враховується при оцінюванні успішності учнів. Такі ключові компетентності мають бути покладені в основу стратегії реформування освіти в Україні.

Ключові слова: *освіта, трансформація, компетентності освіти, освітні технології.*

Вступ. Вочевидь, що в край складних умовах сьогодення, Українська система освіти, як і все українське суспільство, стає перед серйозними випробуваннями та викликами. З цієї причини сьогодні здійснюється системна трансформація для забезпечення нової якості освіти на кожному щаблі: від дошкільної до вищої освіти. Але цей процес ускладнений важкими сучасними соціально-політичними реаліями, в яких опинилась Україна. Але, незважаючи на складні умови війни, в яких живе наше суспільство, реформи освіти були та залишаються пріоритетним напрямом у стратегії соціального розвитку нашої держави.

Сучасні реформи сектору освіти покликані зупинити ізоляцію та стагнацію досліджень, створити попит на якісну підготовку наукових кадрів та винаходи в галузі фундаментальних та прикладних наук, скоротити розрив між дослідженнями та практикою, швидко інтегрувати українську вищу освіту та науку у Європейський дослідницький простір.

Кожен з цих напрямів виконує завдання для досягнення спільної мети: перетворити українську освіту на інноваційне середовище, де учні освоюватимуть ключові навички, необхідні кожній сучасній людині для досягнення успіху в житті, а вчені матимуть можливості та ресурси для безпосереднього проведення досліджень, та внеску у соціально-економічний та інноваційний розвиток країни.

Давно відомо, що сильну державу та конкурентоспроможну економіку можна досягти згуртованою спільнотою творчо мислячих, відповідальних, активних та ініціативних людей. Освітні установи є місцем, де ці якості мають виховуватись. Зміст професійної (професійно-технічної), довузівської та вищої освіти має регулярно оновлюватись у контексті потреб ринку праці. Особливого значення набувають питання мобільності, конкурентоспроможності та кваліфікаційного рівня працівників [1].

Метою даної статті є дослідження шляхів вирішення проблем модернізації системи освіти на сучасному етапі. Для вирішення поставленої мети нами були поставлені наступні завдання:

Результати дослідження. Сьогодні домінуючою установкою української освіти стає процес збільшення людських знань, як одного з найдинамічніших ресурсів, здатного забезпечити формування та функціонування інноваційного середовища та рушійною силою розвитку суспільства. Однією з головних прикладних дидактик вищої школи, дослідники М. Тараджук, О. Бляшевська вважають інтелектуально-креативні технології, які забезпечують пріоритет суб'єктно-сміслового навчання, діагностику особистісного розвитку учнів [4, с. 12].

Сектор освіти та науки, в надзвичайно складних умовах сьогодні має стати здатним запропонувати інструменти для досягнення та підтримки соціальної рівності та згуртованості, економічного розвитку та конкурентоспроможності України. Існує багато викликів у реформуванні сучасної освіти України. Деякі з найбільш важливих з них:

1. Низький рівень освіти: Україна поки має досить низький рівень освіти серед країн Європи. Недостатня якість освіти і недостатня кількість випускників, які мають необхідні навички та знання, є серйозними проблемами.

2. Фінансування: Система освіти України потребує значних інвестицій у засоби навчання, матеріали та зарплати викладачів. Не зважаючи на складні економічні умови, в яких опинилась країна внаслідок воєнних дій, необхідно всіляко підтримувати розвиток усіх галузей освіти, тому що якісна освіта – гарант якісного майбутнього країни.

3. Розбалансована структура: Система освіти України потребує реформування структури, щоб забезпечити більш інтегровану та гнучку систему навчання. Потрібно також забезпечити належну кількість місць у вищих навчальних закладах та підвищити якість підготовки викладачів.

Нинішня реформа української освіти є важливою частиною оновлювальних процесів системи освіти, що склалися в європейських країнах за останні двадцять років. Ці процеси відображають визнання значущості знання як рушійної сили забезпечення добробуту та соціального прогресу. Зміни, спричинені цими реформами, стосуються запровадження нових освітніх стандартів, перегляд та оновлення навчальних програм, та адекватного забезпечення навчально-методичними посібниками, підручниками, методиками. Цілеспрямоване здобуття знань, навичок і ставлень учня та їх перетворення в компетенції, сприяє культурному розвитку особистості, технологічному розвитку і здатність реагувати на виклики сучасного життя.

Європейські країни давно почали глибоку дискусію як озброїти людину необхідними навичками та знаннями, щоб забезпечити її гармонічну взаємодію з технологічним суспільством. Ось чому так важливо зрозуміти концепцію компетентності в суспільстві, заснованому на знаннях. В той же час, важливо знати, яким саме компетентностям слід навчати і якими можуть бути результати навчання.

Нині середня освіта в Україні покликана забезпечити учням базові знання та вміння. Очікується, що учень засвоїть багато фактичного матеріалу в курс шкільного навчання. Але сучасній школі не вдається навчити дітей творити рішення, використовувати інформаційно-комунікаційні технології, вирішувати конфлікти, критично, орієнтуватися на ринку праці тощо. Нинішній зміст освіти не повною мірою відповідає запитам суспільства та ринку праці, а також не має на меті придбання життєво необхідних компетенцій. На важливості ціннісної компоненти у системі професійної підготовки наголошують науковці К. Банах, К. Халас, В. Дрозка, К. Ольбріхт, Й. Шемпруч, відзначаючи її визначальну роль у формуванні та становленні особистості майбутнього вчителя. Так, зокрема, важливе місце у процесі формування професійних компетенцій майбутніх вчителів відіграють не лише здібності, навички та вміння, а й мотивація, педагогічні установки, інтерес, потреби, що безпосередньо розвиваються та формуються під впливом ціннісно-мотиваційної сфери особистості. А тому процес формування ключових компетенцій майбутніх вчителів неможливо уявити без звернення до природи цінностей, механізмів і технологій перетворення суспільних цінностей в особистісні [3, с. 21].

Тому спрямованість навчальних програм на набуття ключових компетентностей та створення ефективних механізмів реалізації цих компетенцій є одним із шляхів для оновлення змісту освіти, його адаптації до сучасних вимог та інтеграції в світовий та європейський освітній простір. Про це свідчить досвід багатьох європейських країн, шкільні програми яких були адаптовані протягом останніх кількох років відповідно до компетентнісного підходу до освітнього процесу. При цьому враховується набуття ключових компетенцій врахування в оцінюванні успішності учнів. Саме такі ключові компетенції повинні бути основою для стратегії реформування освіти в Україні

Сьогодні цифрові програми та нові освітні технології допомагають студентам знаходити роботу, прискорювати навчання, розуміти складні концепції, сприяти їхнім дослідженням, складати іспити, керувати своїми курсами, отримувати онлайн-ступені та багато іншого. Це також допомагає батькам, які залишаються вдома, робити кар'єру, хворим учням навчатися зі своїх ліжок, а учням з фізичними чи розумовими вадами користуватися тими самими освітніми можливостями, що й їхні однолітки.

Інші технології допомагають викладачам персоналізувати свої лекції, викладати з дому, проводити дослідження, покращувати свої педагогічні навички та співпрацювати із учнями в режимі реального часу в різних школах і на географічній відстані.

Нарешті, передові технології допомагають закладам залучати й утримувати студентів і якісний персонал; виграти гранти та фінансування; впроваджувати інновації тощо.

У реаліях сьогодення дуже актуальним є питання цифрової трансформації вищої освіти. Що це таке? Вища освіта відноситься до університетів, дослідницьких центрів і коледжів. Цифрова трансформація стосується будь-яких технологій, які допомагають їм стати більш продуктивними, ефективними та ефективними. Це досягається шляхом усунення бар'єрів для освіти, пов'язаних із простором і часом, і розширенням доступу студента до якісного навчання.

Цифрові ресурси включають веб-сайти, електронні книги, соціальні мережі та онлайн-спільноти, вебінари, подкасти та мікроблоги, штучний інтелект, віртуальну реальність, доповнену реальність і хмарні обчислення. Крім того, є онлайн-програми та школи, програмне забезпечення для керування навчанням і великі дані для аналізу, розуміння та прогнозів. Останні тенденції включають ігри та гейміфікацію, електронне навчання, навчання за допомогою відео, технологію блокчейн для зберігання студентських записів і захоплююче навчання з віртуальною та штучною реальністю. З точки зору студентів, ця передова технологія покращує їхнє навчання та сприяє запам'ятовуванню когнітивних здібностей.

На нашу думку, найбільш оптимальною у цьому сенсі виступає модель, запропонована Т. В. Ткач. Дослідник виділяє такі ієрархічні рівні системи освіти:

– «вибір філософських, соціальних, політичних, управлінських та інших позицій, на основі яких визначаються стратегія, модель і тактика проектування освіти;

- побудова методологічних, психологічних, фізіологічних, дидактичних і методологічних засад сучасної освіти;
- розробка освітніх концепцій різного рівня (загальної концепції школи, концепцій структури, змісту, технологій, контролю освіти, концепції освітніх галузей і предметів, підготовки кадрів тощо);
- розробка освітніх програм усіх рівнів, навчальних посібників, засобів навчання й контролю, методичних посібників і рекомендацій» [5, с. 220].

Таким чином, дана модель є базою для освітнього процесу як такого. Вона є загальною та універсальною для всіх без винятку учасників багаторівневого та ієрархічно складного освітнього процесу. Ця його схема, фундамент.

Слід зазначити, що запровадження принципів творчої реалізації та самореалізації, креативності у найширшому значенні цього слова передбачає також деякі індивідуальні компоненти, які враховують особистісну психосферну організацію кожного індивідуального учасника процесу творення. У концепції Т. В. Ткач індивідуально-особистісні компоненти також враховано. Ними виступають

- «учнівська компонента в освіті – урахування індивідуальних особливостей, особистих цілей і рівня розвитку учня під час його освіти, а також планування й коригування навчання;
- індивідуальна освітня траєкторія учнів, яка визначається на основі їх особистісних і соціально зумовлених факторів навколишнього світу, враховуючи освітні норми;
- Продуктивна освітня діяльність учня, яка дає змогу фіксувати, усвідомлювати й оцінювати його особисті освітні здобутки» [5, с. 220].

Висновки. Наприкінці зазначимо – на нашу думку, модернізація української освіти може бути досягнута через реалізацію наступних заходів:

1. Оновлення навчальних програм: Необхідно переглянути навчальні програми та внести до них зміни, щоб вони відповідали сучасним вимогам. Наприклад, залучати нові технології, цифрові засоби навчання, інтерактивні методи навчання та ін.

2. Розвиток цифрової освіти: Уряд повинен забезпечити наявність необхідної інфраструктури для здійснення онлайн-навчання, а також розробити програми підготовки викладачів до роботи з цифровими технологіями.

3. Підвищення якості підготовки викладачів: Необхідно забезпечити підвищення кваліфікації викладачів та внести зміни до системи їх підготовки, зокрема залучати до взаємодії із провідними вишами Європи.

4. Впровадження відкритих освітніх ресурсів: Україна повинна активно використовувати відкриті освітні ресурси та електронні бібліотеки, щоб забезпечити доступ до якісної освіти для всіх громадян.

5. Розвиток інноваційних педагогічних підходів: Необхідно створити умови для впровадження інноваційних педагогічних підходів, таких як проектна діяльність, групова робота, проблемне навчання тощо.

6. Підтримка діалогу між учасниками освітнього процесу: Для успішної модернізації освіти необхідно залучити до діалогу всіх учасників освітнього процесу. Діалогічний підхід в освіті, перш за все, передбачає толерантне ставлення до особистості, особливий спосіб взаємовідносин, визнання за особистістю права вільного самовизначення.

На нашу думку, послідовна реалізація усіх перерахованих стратегій має допомогти подолати ті виклики, які стають перед сучасною системою освіти та вивести її на європейський конкурентоспроможний рівень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Організоване суспільство : Проблеми суспільної самоорганізації та інституалізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : Досвід соціально-філософського аналізу : У 2-х кн. Кн. 1. Від мрії до дії ; [наук. ред. Володимир Савельєв]. Вид. 3-тє, випр. та доп. Київ : Знання України, 2018. 659 с.

2. Аксіосфера освіти: історичні тенденції та пріоритети сьогодення = Axiosphere of education : historical trends and priorities of the present : колективна монографія / М-во освіти і науки України, Нац. акад. пед. наук України ; за ред. В.О. Балуха ; [відп. за вип. В. О. Балух]. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2018. 219 с.
3. Імплементация європейських стандартів в українські освітні дослідження. *Матеріали II Міжнарод. наук. конф. укр. асоціації дослідників освіти*, 15 черв. 2018 р. / Укр. асоц. дослідників освіти, Нац. акад. пед. наук України ; [відп. за вип. Загоруйко Л. О. ; редкол.: Щудло Світлана та ін.]. Київ : [Трек-ЛТД], 2018. 169 с.
4. Тарадюк Н., Бляшевська А. Інтелектуальні технології: рефлексивно-креативний аспект. Луцьк : Твердиня, 2009. 168 с.
5. Ткач Т. В. Освітній простір особистості. К. : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка, 2008. 272 с.
6. Хрипко С., Пасько К. Ціннісні акценти духовно-креативних тенденцій освітньої культури в сучасній Україні. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 260 с.

REFERENCES

1. Andrushenko V. (2018). Organizovane suspilstvo: problem suspilnoi organizacii ta institutualizacii v Ukraini na rubeshi stolit [Organized society: Problems of social self-organization and institutionalization during the period of radical transformations in Ukraine at the turn of the century]. Kuiv : Znanna Ukrainu, 659 p. [In Ukrainian].
2. Axiosfera osvitu: istorichni tendencii ta prioritetu sгодenna [Axiosphere of education : historical trends and priorities of the present] : monography. Chernivzi, 2018. 219 p. [In Ukrainian].
3. Implementacia evropeyskih standartiv v ukrainski osvitni doslidshenna. [Implementation of European standards in Ukrainian educational research]. *Materials II International. of science conf. Ukrainian associations of educational researchers*, 15 of June. 2018. Kuiv, 2018. 169 p. [In Ukrainian].
4. Taraduk N., Blashevskaya A. (2009). Intellectualni tehnologii: reflectivno-creativnyi aspect. [Intelligent technologies: reflective and creative aspect]. Luck : Tverduna, 168 p. [In Ukrainian].
5. Tkach T. V. (2008). Osvitniy prostir osobustosti [Educational space of the individual]. Kuiv. : Institut psuhologii im. G. S. Kostuca. 272 p. [In Ukrainian].
6. Hrupko S., Pasko K. (2011). Cinnisni accentu duhovno-creativnih tendenciy osvitnoi culture v suchasniy Ukraini [Valuable accents of spiritual and creative tendencies of educational culture in modern Ukraine]. Kuiv. 260 p. [In Ukrainian].

Karanfilova Olena Volodymyrivna

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor at the department of philosophy,

politology, psychology and law

Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture

4, Didrikhsona St., Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0002-5823-7006

SOLUTIONS TO THE MODERNIZATION OF EDUCATION SYSTEM PROBLEMS AT THE PRESENT STAGE

In light of the difficult conditions in which Ukraine has found itself since the beginning of 2023, it becomes clear that the modern Ukrainian education system does not always meet either individual or societal challenges. For this reason, a systemic transformation is being carried out today to ensure a new quality of education at every level: from preschool to higher education.

Modern reforms of the education sector are designed to stop the isolation and stagnation of research, to create a demand for high-quality training of scientific personnel and inventions in the field of fundamental and applied sciences, to reduce the gap between research and practice, to integrate Ukrainian higher education and science into the European research space.

Each of these directions performs tasks to achieve a common goal: to turn Ukrainian education into an innovative environment, where students will master the key skills necessary for every modern person to succeed in life, and scientists will have opportunities and resources

to directly conduct research and contribute to social economic and innovative development of the country.

The current reform of Ukrainian education is an important part of the renewal processes of the education system that have developed in European countries over the past twenty years. These processes reflect the recognition of the importance of knowledge as a driving force for welfare and social progress. The changes caused by these reforms relate to the introduction of new educational standards, revision and updating of educational programs, and adequate provision of educational and methodological aids, textbooks, and methods.

The focus of educational programs on the acquisition of key competencies and the creation of effective mechanisms for the implementation of these competencies is one of the ways to update the content of education, its adaptation to modern requirements and integration into the world and European educational space. This is evidenced by the experience of many European countries, whose school programs have been adapted over the past few years in accordance with the competency-based approach to the educational process. At the same time, the acquisition of key competencies is considered in the assessment of students' performance. Such key competences should be the basis for the strategy of reforming education in Ukraine.

Key words: *education, transformation, education competencies, educational technologies.*

УДК 130.123.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.16>**Шпачинський Ігор Леонідович**кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та психологіїМиколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
вул. Арх. Старова, 4-е, Миколаїв, Україна
orcid.org/0000-0002-3946-7164

ЩОДО КРИТЕРІЇВ ОЦІНКИ ПРИ ДИСТАНЦІЙНОМУ НАВЧАННІ

Актуальність проблеми. В наш час вираз «все тече, все змінюється» (іноді з неймовірною швидкістю) можливо вже розглядати як своєрідний «трюїзм». Це стосується практично усіх сфер людської життєдіяльності і чи не найпершим чином системи освіти, яка повинна не тільки адекватно на це реагувати, але й передбачати майбутні тенденції і трансформації. Отже, викладати так, як раніше, «мабуть не вийде». Це, звісно, не означає, що змінювати потрібно фактично все – і форму і зміст викладання – проте «скоригувати децю» все ж таки доведеться. Окреслимо, на нашу думку, найбільш визначальні чинники у цій справі і тут, скоріш за все, ми також не будемо досить оригінальні. В першу чергу, це т. зв. «епоха коронавірусу», за цим війна і, як наслідок, дистанційна форма навчання в освіті. Керівні педагогічні джерела дають нам таке його формулювання, а саме, «під дистанційним навчанням розуміється індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій». Якщо зазначені нами вище чинники у якості «визначальних» можливо віднести скоріше до сфери психолого-педагогічної, то, як бачимо, залишається ще чинник інформаційно-комунікаційний. Справді, сьогодні важко навіть уявити сфери людської життєдіяльності, на яку б не поклав свій відбиток надшвидкісний розвиток останнього, але детальний розбір саме цього аспекту не буде предметом нашої уваги. Нас буде цікавити якраз напрям перший, психолого-педагогічний, хоча, безумовно, у «прив'язці» і до другого. Тож **мета** статті – дослідити психолого-педагогічні чинники процесу дистанційного навчання з обґрунтуванням відповідних критеріїв оцінювання тих, хто навчається, з урахуванням вимог сьогодення. **Методи дослідження:** аксіоматичний, системно-структурний і критичний аналіз педагогічних і філософських джерел, абстрагування. Зазначаються **результати** дослідження, а саме, обґрунтування доцільності проведення занять пропонованим чином і відповідного оцінювання студентів, в результаті чого вони якраз привчаються працювати з періодичними джерелами різного характеру, опрацьовуючи якомога більший обсяг критичної інформації. Також відмічається той факт, що, як наслідок, підвищується їх творчий потенціал по знаходженню шляхів вирішення проблемних ситуацій, якими пересичене сьогодення.

Ключові слова: дистанційне навчання, критерії оцінювання, проблемні ситуації.

Постановка проблеми. Аксіоматичний метод, як відомо, є одним з різновидів методу гіпотетико-дедуктивного, а той, в свою чергу, є одним з найрозповсюдженіших в арсеналі дослідників фактично в усіх сферах наукового пошуку. В основу суджень покладені деякі вихідні положення, які називають аксіомами досліджуваного проблемного поля, а всі інші положення випливають як логічні наслідки із цих аксіом. Тож давайте покладемо і ми певні «вихідні опорні точки» наших подальших роздумів в контексті викладання предмету «Філософія».

В наш час вираз «все тече, все змінюється» (іноді з неймовірною швидкістю) можливо вже розглядати як своєрідний «трюїзм». Це стосується практично усіх сфер людської життєдіяльності і чи не найпершим чином системи освіти, яка повинна не тільки адекватно на це реагувати, але й передбачати майбутні тенденції і трансформації. Отже, викладати так, як раніше, «мабуть не вийде». Це, звісно, не означає, що змінювати потрібно фактично все – і форму

і зміст викладання – проте «скоригувати дещо» все ж таки доведеться. Окреслимо, на нашу думку, найбільш визначальні чинники у цій справі і тут, скоріш за все, ми також не будемо досить оригінальні. В першу чергу, це т. зв. «епоха коронавірусу», за цим війна і, як наслідок, дистанційна форма навчання в освіті. Керівні педагогічні джерела дають нам таке його формулювання, а саме, «під дистанційним навчанням розуміється індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій» [1]. Якщо зазначені нами вище чинники у якості «визначальних» можливо віднести скоріше до сфери психолого-педагогічної, то, як бачимо, залишається ще чинник інформаційно-комунікаційний. Справді, сьогодні важко навіть уявити сфери людської життєдіяльності, на яку б не поклав свій відбиток надшвидкісний розвиток останнього, але детальний розбір саме цього аспекту не буде предметом нашої уваги.

Отже, як **мета** дослідження, нас буде цікавити якраз напрям перший, психолого-педагогічний (хоча, безумовно, у «прив'язці» і до другого), і в першу чергу будемо розглядати обґрунтування відповідних критеріїв оцінювання тих, хто навчається, виходячи, природно, з мети і завдання системи освіти в цілому.

Методи дослідження: аксіоматичний, системно-структурний і критичний аналіз педагогічних і філософських джерел, абстрагування.

Виклад основного матеріалу.

Як відомо, критерії оцінювання в своїй основі спираються на компетентнісні характеристики, що визначені для кожного рівня вищої освіти Національною рамкою кваліфікацій (НРК), які, в свою чергу, узгоджуються з європейськими і національними стандартами та принципами забезпечення якості освіти [2]. А в структуру самої рамки входять знання, уміння/навички, комунікація, відповідальність і автономія [3]. Тепер давайте звернемо увагу на те, яким чином ми (викладачі) контролюємо і визначаємо рівні засвоєння цих характеристик тими, хто навчається. Якщо говорити мовою військової термінології, то ми окреслили стратегію-цілі, а тепер розглянемо тактику-шляхи досягнення цих цілей. Отже, звернемося до методології.

Мабуть не буде великою новиною, що серед усіх нових і «новітніх» методів (метод проєктів, метод кейсів тощо), «найбільшою повагою» все ж користується проблемний метод [4], який бере свій початок ще за часів Сократа. Якраз на нього знову звертають особливу увагу дослідники [5,6], причому саме при дистанційній формі навчання, що цілком зрозуміло і чітко точку зору автор поділяє повністю. Проте щодо якраз оцінювання, то зокрема наголошується, що «основною метою оцінювання в умовах дистанційного навчання є не перевірка знань, а забезпечення зворотного зв'язку викладача зі студентами» [5]. На нашу думку, цього визначення в деякій мірі не зовсім достатньо для розкриття самого «механізму» цього оцінювання. Спробуємо ж проаналізувати тепер сам процес діалогу студент-викладач.

Отже, спираючись на вищевикладені у дескрипторах критерії оцінювання, ми розглянемо такий критерій, як «знання», який, до речі, стоїть там на першому місці. При т. зв. «традиційній» формі, тобто офф-лайн, під час відповіді студент, як правило, закриває усі джерела інформації і повинен продемонструвати на оцінку «відмінно», тобто найвищий рівень її володіння, «концептуальні знання, набуті у процесі навчання та професійної діяльності» [3]. Зазначимо, що в подальшому на підставі цього розробляються критерії результатів навчання, які послідовно відображаються у Стандартах вищої освіти (СВО), Освітньо-професійних програмах (ОПП) та робочих програмах дисциплін. Усі «відхилення» від «правильного, обґрунтованого, осмисленого» викладення матеріалу на оцінку «відмінно» формулюються закладами вищої освіти, зокрема, такими виразами, як «Відповідь містить негрубі помилки», «Відповідь правильна, але має певні неточності», «Відповідь правильна, але недостатньо обґрунтована», з поступовим «нарощуванням» негативу. Це обумовлено тим, що «заклади вищої освіти вільні застосовувати шкалу оцінювання системи ECTS найбільш доцільним, на їхню думку, чином. Проте проявлення незначної гнучкості наполегливо рекомендується, оскільки шкалу оцінювання системи ECTS створено для відображення різних

систем оцінювання, які існують у країнах-членах ЄС та країнах Європейської асоціації вільної торгівлі, та які не можуть самостійно охопити всі можливі варіанти оцінювання та його розподілу» [7]. Отже, так як же викладачу абсолютно адекватно оцінити всі такі варіанти, щоб усунути всі т.зв. «несправедливості»? Ще у 2008 року в Америці, компанія «Proctor U» розробила для цього такий механізм з відповідною назвою, як прокторинг, який сьогодні активно поширюється. При такому варіанті проведення заняття поведінка студента контролюється за допомогою різної кількості відеокамер (за відсутності самого «проктора»-викладача), щоб якраз максимально унеможливити використання всіляких засобів інформації студентом. Чи можливо це зробити в наших сучасних умовах, в Україні, з максимальною ефективністю? Відповідь риторична. Тож виходячи із наведеної нами аргументації, можливо висловити наступне судження, а саме, що у системі оцінювання потрібно «перенести акцент» з першого – «оцінки знання» – на другий параметр дескрипторів, тобто «вміння», і проводити це проблемним методом, починаючи з оцінкою на семінарському занятті і закінчуючи оцінкою на екзамені, використовуючи для цього критерії есе.

Давайте далі обґрунтовувати цю тезу. А які ж саме вміння можливо поставити на чільне місце? Тут мабуть, ми також не будемо надто оригінальними, якщо зазначимо, що це вміння «мислити аналітично», про яке знали і говорили досить давно, але яке «не зовсім несподівано» вийшло у лідери з «top-10 skills» для успішної людини до 2025 року, що проголосив Всесвітній економічний форум в Давосі. Розкриваючи, в свою чергу, зміст цієї навички, підкреслюється, що «ця навичка пов'язана із роботою з інформацією, її обробкою та аналізом. В житті у світі VUCA (з англійської – volatility – нестабільність, uncertainty – невизначеність, complexity – складність та ambiguity – двозначність) є все, крім ясності та передбачуваності. Аналітичне мислення дозволяє розбивати цю «неясність» на частини, об'єктивно оцінювати інформацію, порівнювати дані, робити висновки і діяти, опираючись на них. А це вже якась визначеність» [8]. Звертаємо увагу на такий аспект, як «порівняння даних». Але ж цей аспект є одним із ключових і у критеріях есе. З огляду на їх особливу визначальність для нашого подальшого аналізу наведемо їх повністю:

«1. Відповідність змісту есе заявленій теми. Це дуже тонкий момент, який потребує глибокого розуміння обраної теми. Наприклад, студенту потрібно розкрити тему про вплив віртуальної реальності на студентів ВЗО. Замість розгляду негативного чи позитивного впливу студент зводить роботу до опису самої віртуальної реальності або наводить як аргументи випадки з життя своїх знайомих.

2. Повнота розкриття теми. Оцінюючи роботу з цього критерію, викладач з'ясовує, чи зумів студент висвітлити історію, теорію проблеми, чітко сформулювати всі необхідні терміни; наскільки виявив творчий підхід при викладі своєї позиції, чи наводив оригінальні приклади та метафори.

3. Наявність у роботі позиції її автора. Есе – це не сувора наукова робота, яка буде рясніти відкриттями та висловлюваннями відомих діячів. В есе дуже важливий саме авторський погляд на проблему, вміння висловити своє ставлення до неї, запропонувати несподіване рішення чи засумніватися у існуючому порядку/підтримати альтернативні точки зору.

4. Аргументованість висунутої тези роботи. Хоча есе допускає вільний стиль викладу та розмовну мову, аргументи на доказ обраної позиції мають бути чіткими та по можливості науковими (4-й закон логіки: закон достатніх засад). Викладач може знизити оцінку за роботу, якщо побачить у ній докази, сформульовані лише на побутовому рівні, тоді як студент мав можливість навести з цього питання теоретичні міркування із застосуванням усієї доступної інформації в рамках предмета, що вивчається.

5. Чіткість та логічність викладу. В есе не повинно бути жодного хаосу: стрибків з одного питання на інше, обірваних думок, просторових відступів не по темі чи плутанини в основних елементах роботи.

6. Ерудованість та поінформованість. Студент отримає додаткові бали, якщо покаже свою обізнаність в останніх подіях, що відбуваються у світі, а також блисне широкою ерудованістю, вмінням робити чіткі та обґрунтовані висновки.

7. Обґрунтованість висновків. У висновках має бути підбито підсумок знайдених рішень, даних оцінок, наведених аргументів (тобто можливе практичне застосування). При цьому, якщо висновок дає оцінку проблеми з теоретичних позицій, він оцінюється вище, ніж оцінка, дана на побутовому рівні. За оригінальні міркування у висновках автор есе також отримує додаткові бали.

8. Грамотне оформлення. Робота має бути бездоганна у плані орфографічних, граматичних, стилістичних та інших помилок, і оформлена у суворій відповідності з прийнятими стандартами» [9].

Якраз у третьому пункті, вважаємо доцільним, в контексті акцентованості основної думки нашого дослідження, зробити наголос і доповнити його визначення таким виразом: «...засумніватися у існуючому порядку/підтримати альтернативні точки зору, наявність інформації про які є обов'язковою» /виділено автором/. Актуальним може бути наше зауваження, що за великим рахунком, есе хоч і не є строго науковою роботою, але за своєю структурою та характеристиками написання найбільше може розцінюватися як прообраз наукової статті.

Відтак, особистий досвід проведення занять автором в умовах дистанційного навчання може «надати цілісність» викладеним вище судженням теоретичного характеру.

Ще на самому початку занять, у вступній частині першої лекції студентам оголошується, що на семінарських заняттях вони можуть користуватися усіма наявними джерелами інформації, як то інтернетом, друкованими засобами, конспектами тощо і до них доводиться система оцінювання, наведена вище, з відповідним наголосом на визначальності саме третього критерію параметрів есе про обов'язковість висвітлення альтернативних точок зору. Причому вони повинні не просто їх константувати, а і обґрунтувати, чому саме вони їх або відкидають, або підтримують. Далі наступний момент. Вважаємо, що в цьому випадку за таких умов, під час самостійної роботи студент якраз привчається працювати з першоджерелами, опрацьовуючи якомога більший обсяг критичної інформації – чим більше точок зору, тим предмет дослідження стає більш «об'ємним». Тепер звертаємо увагу на четвертий пункт – наукову аргументованість. Він, як очевидно, безпосередньо пов'язаний саме з другим пунктом. Тобто, студент буде наводити аргументи, спираючись на теорію та історію проблеми. Ось якраз в цьому випадку, при проведенні занять оффлайн, викладач, як правило, вимагав закрити/прибрати всі джерела і наводити аргументи по пам'яті, а при дистанційній формі навпаки, – нехай він користується усім, аби мав змогу, згідно п'ятого і шостого пунктів, чітко обґрунтувати свою позицію, спираючись, в тому числі, на останні розробки в цьому напрямку і окреслюючи перспективи подальших розвідок. (Як не згадати з цього приводу знамените Ейнштейнівське: «Ніколи не запам'ятовуйте те, що ви можете знайти в книзі».) Нарешті останнє. Світ сьогодні практичний і прагматичний. Час ущільнився «до неможливості». Динаміка життя, за думкою деяких, досягла «критичної швидкості». Відтак можемо також зауважити, що в таких умовах особливої ваги набуває і передостанній, сьомий критерій, а саме – можливе практичне застосування «тут і зараз». Звісно, студент може висловити і таку точку зору (знову ж таки – альтернативну), що він/вона не бачить такої можливості ніяк. Це його право. Та все ж таки і тим не менш... Наслідки можуть бути не прямі, а опосередковані і буде добре, якщо студент зможе зробити спробу дати такий висновок без навідного питання викладача. Останній, восьмий критерій, ми опускаємо, оскільки очевидно, що він стосується оцінювання студента у вигляді письмовому.

В результаті, маємо сподівання в доцільності проведення занять зазначеним чином і відповідного оцінювання студентів, в результаті чого вони якраз привчаються працювати з першоджерелами, опрацьовуючи якомога більший обсяг критичної інформації. Також, як наслідок, підвищується їх творчий потенціал по знаходженню шляхів вирішення проблемних ситуацій, якими пересичене сьогоднішнє.

Висновки. І ще деякі, сподіваємось, «корисні» моменти у справі обґрунтування запропонованого нами вище. Так, зокрема, беручи до уваги педагогічний аспект «філософствування» за кордоном, в сучасних вітчизняних філософських розвідках відмічається, що «розуміння

цілей навчання філософії в Україні і США суттєво відрізняється... По-перше, серед даних цілей в Україні домінує здобуття знань, а в США – вмінь. По-друге, в Україні у таких курсах, як «Філософія», «Вступ до філософії» надають перевагу історико-філософському матеріалу, а в США – матеріалу епістемології, логіки, метафізики, етики... Відповідно здобуття студентами філософських знань в українських курсах філософії є першим і основним завданням. В першу чергу студентам надаються знання щодо філософських теорій, вчень, концептів. Саме це контролюється на екзаменах, під час тестів, контрольних робіт. Але, згідно з уявленнями американських теоретиків і практиків отримання студентами знань з філософських теорій... не може бути єдиним результатом навчання філософії. В якості результату мають бути також і вміння, а не лише знання» [10]. Звертаємо увагу, що це було констатовано ще до початку т. зв. «тотального» переходу на дистанційне навчання у зв'язку з пандемією коронавірусу, і наше дослідження, зокрема, підкреслює той факт, що ця пандемія «дала потужний поштовх» до аналогічної зміни пріоритетів і в Україні. Далі у тому ж, наведеному нами вище джерелі відмічається, що «в Україні студенти, які вивчають курс філософії, мають набувати навички з аналізу, інтерпретації та розуміння філософських текстів під час самостійної роботи та на семінарах. Причому надання студентам методик інтерпретації та аналізу не регламентовано та не оголошується в якості окремого завдання» [10]. Сміємо сподіватись, що наше дослідження можливо певною мірою розглядати і в аспекті вирішення цієї проблеми.

Хочемо також звернути увагу на наступне. Все вищезазначене потребує, скоріш за все, суттєвої зміни структури більшості вітчизняних підручників і відповідно навчальних програм. Автор безпосередньо і неодноразово стикався з такою ситуацією, коли студенти висловлювали прохання «більш розлого розібрати» хід думок окремого філософа, проте відповідь викладача була негативною, оскільки «потрібно йти далі, бо ми не встигнемо засвоїти всю програму». В кращому випадку студентам пропонувалося розглянути питання, яке зацікавило, в рамках або філософського гуртка, або навіть самостійно з наступною персональною консультацією педагога. Ми ж, в контексті нашого дослідження, дотримуємося думки, що головне – прищепити «потяг до» – і тоді студент *сам* (виділено автором) буде розширювати «поле своїх пошуків в історичному масштабі».

Вважаємо, необхідно торкнутися ще такого аспекту «корисності» означеного нами проведеного заняття у справі розвитку т. зв. «практичності» філософії, або «філософської освіти в умовах ринкової економіки». Так, зокрема, зазначається, що «на порядку денному в сучасній Україні стоїть повномасштабна акомодация вітчизняної філософської освіти до неусувних реалій ринкової економіки» [11, 302]. Означений факт обґрунтовується в тому числі і самою назвою наукового ступеня на Заході, а саме, «доктор філософії з ...». «Передбачається, що людина засвоїла всі основні знання в своїй галузі, здійснила низку досліджень і піддала набутий емпіричний матеріал «акту філософствування», тобто рушила в напрямку нового, ще не пізаного» [там же, 300]. Так ось, щодо цього додамо, що автор ще з 2010 року періодично пропонував студентам і викладав таку дисципліну за вибором, як «Евристика (філософія творчості)» в ході навчання якої автор використовував деякі елементи розглянутих вище психолого-педагогічних умов процесу навчання. На першому етапі викладач ставив на розгляд для студентів висвітлення протиріч в навчальному матеріалі (на прикладах повсякденного життя в тому числі) і яким чином розв'язується проблема, на другому – вони шукали відповіді самі, а на третьому – вони вже самі знаходять проблему і самі ж обґрунтовують, у чому саме полягає там протиріччя. Як відомо, це найвищий прояв креативності – вміння бачити протиріччя. Як з'ясувалося згодом і на нашу думку, згаданий процес найближчим чином «прокладає паралелі» з таким широко вживаним в сьогоденні на Заході поняттям, як «траблшутінг».

Окремим тезисом відмітимо вплив, який потенційно здійснить, на наш погляд, на всю систему освіти в цілому, а не тільки на викладання філософії, використання систем штучного інтелекту, зокрема таких, як чат-бот ChatGPT, Microsoft Bing, Meta тощо. Маємо надію, що проведене дослідження якимось чином може розглядатись у якості елемента передбачення

шляхів розв'язання потенційного певного кола проблем, пов'язаних і з цим фактом, і які можливо вже зараз побачити у педагогічному процесі з використанням існуючих методів навчання.

На завершення обґрунтування всього вищенаведеного маємо нагоду також привести наступне положення ЮНЕСКО щодо ролі філософії у сьогоденні. З огляду на його особливу визначальність і в контексті нашого дослідження і в загальному абрисі філософських розвідок, ми робимо це і в авторському викладенні і мовою оригіналу.

«Сьогодні, більш ніж будь-коли, філософське вчення покликане надихнути до критичного підходу до всіх знань, які, в протилежному випадку, могли б вважатися само собою зрозумілими, і до всіх догматичних або доктринальних концептуальних систем... Тому що перш за все вона розвиває і заохочує критичне мислення, філософія здійснює свою визвольну дію через освітній процес» [12].

«Today more than ever, philosophical teaching is being called upon to inspire a critical approach to all knowledge that might otherwise be taken for granted, and to all dogmatic or doctrinal conceptual systems.... Because above all it develops and encourages critical thinking, philosophy exerts its liberating action through an educational process» [12].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про затвердження Положення про дистанційне навчання: Наказ МОН від 25 квітня 2013 р. № 466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text> (дата звернення: 7.03.2023).
2. Порівняння дескрипторів рівнів національної рамки кваліфікацій із дескрипторами циклів рамки кваліфікацій європейського простору вищої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nrk/2021/11.10/Zvit.pro.samosertyfikatsiyu.NRK-dodatok.3-10.11.pdf> (дата звернення: 7.03.2023).
3. Національна рамка кваліфікацій. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nrk/2021/11.10/Zvit.pro.samosertyfikatsiyu.NRK-dodatok.1-10.11.pdf> (дата звернення: 7.03.2023).
4. Ihor Karivets. Problem-Based Teaching of Philosophy (on the Example of Lviv National Polytech). URL: <https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/view/342> (дата звернення: 7.03.2023).
5. Вербова Р. Інноваційні методи викладання дисципліни «Філософія» в умовах дистанційного навчання. Збірник наукових праць SCIENTIA. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/article/view/8987> (дата звернення: 7.03.2023).
6. Тихомірова Ф.А. Дистанційне викладання філософії як виклик для класичного університету URL: <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/30928/1/143-147.pdf> (дата звернення: 7.03.2023).
7. Європейська система "полегшеної шкали оцінювання" URL: <http://www.law.nau.edu.ua/uk/educationalprocess/46-8estimate> (дата звернення: 7.03.2023).
8. Майбутнє вимагає. Які ТОП-5 навичок цінуватимуться у 2025? URL: <https://training.epam.ua/News/Items/405?lang=ua> (дата звернення: 7.03.2023).
9. Критерии оценки эссе. URL: <https://www.akademik.help/esse/kriterii-oczenki-esse> (дата звернення: 7.03.2023).
10. Кулик О.В. Цілі навчання філософії в США та Україні.// Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 126. с. 341–346.
11. Філософська освіта в Україні: історія і сучасність: Колективна монографія / за ред. М. Л. Ткачук. К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп». 2011. 419 с.
12. Goucha, M. (Ed.). *Philosophy, a School of Freedom: Teaching Philosophy and Learning to Philosophize : Status and Prospects*. UNESCO Publishing, 2007.

REFERENCES

1. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro dystantsiine navchannia: (2013) [On approval of the Regulation on Distance Learning] Nakaz MON vid 25 kvitnia 2013 r. № 466 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text> [In Ukrainian].
2. Porivniannia deskryptoriv rivniv natsionalnoi ramky kvalifikatsii iz deskryptoramy tsykliiv ramky kvalifikatsii yevropeiskoho prostoru vyshchoi osvity. (2013) [A comparison of the level descriptors of the national qualification`s framework with the course descriptors of the European higher

education qualification`s framework] URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/nrk/2021/11.10/Zvit.pro.samosertyfikatsiyu.NRK-dodatok.3-10.11.pdf> [In Ukrainian].

3. Natsionalna ramka kvalifikatsii. (2013) [The National Qualification framework] URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/nrk/2021/11.10/Zvit.pro.samosertyfikatsiyu.NRK-dodatok.1-10.11.pdf> [In Ukrainian].

4. Ihor Karivets. (2013) Problem-Based Teaching of Philosophy (on the Example of Lviv National Polytech) URL: <https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/view/342> [In Ukrainian].

5. Verbova R. (2013) Innovatsiini metody vykladannia dystsypliny «Filosofia» v umovakh dystantsiinoho navchannia. Zbirnyk naukovykh prats SCIENTIA. [Verbova R. Innovative methods of teaching the discipline "Philosophy" in distance learning conditions. Collection of scientific works SCIENTIA.] URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/scientia/article/view/8987> [In Ukrainian].

6. Tykhomirova F.A. (2013) Dystantsiine vykladannia filosofii yak vyklyk dlia klasychnoho universytetu [Tikhomirova F.A The distance teaching of philosophy as a challenge for the classical university] URL: <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/30928/1/143-147.pdf> [In Ukrainian].

7. Ievropeiska systema "polehshenoї shkaly otsiniuvannia" (2013) [The European System of "easy scales of assessment"] URL:<http://www.law.nau.edu.ua/uk/educationalprocess/46-8estimate> [In Ukrainian].

8. Maibutnie vymahaie. Yaki TOP-5 navychok tsinuvatymutsia u 2025? (2013) [The future demands. What TOP 5 skills will be appreciated in 2025?] URL:<https://training.epam.ua/News/Items/405?lang=ua> [In Ukrainian].

9. Krytery otsenky esse. (2013) [Essay evaluation`s criteria] URL: <https://www.akademik.help/esse/kriterii-oczenki-esse> [In Russian].

10. Kulyk O.V. (2017) Tsili navchannia filosofii v SShA ta Ukraini.// Hileia: naukovyi visnyk. [Kulik O.V. The goals of teaching philosophy in the USA and Ukraine.// Gulea: The scientific bulletin] Vyp. 126. Pp. 341–346 [In Ukrainian].

11. Filsofska osvita v Ukraini: istoriia i suchasnist: Kolektyvna monohrafiia / za red. M. L. Tkachuk. (2011) [The philosophical education in Ukraine: history and modernity: Collective monograph / edited by M. L. Tkachuk] K.: TOV «Ahrar Media Hrup». 419 p. [In Ukrainian].

12. Goucha, M. (Ed.) (2007). Philosophy, a School of Freedom: Teaching Philosophy and Learning to Philosophize : Status and Prospects. UNESCO Publishing. [In USA].

Shpachynskyi Ihor Leonidovych

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professors,
Associate Professors at the Department of Pedagogy and Psychology
V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
4-e, Arch. Starova str., Mykolaiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3946-7164

ON ASSESSMENT CRITERIA FOR DISTANCE LEARNING

Nowadays, the sentence "everything flows, everything changes" (sometimes with incredible speed) can already be considered as a kind of "truism". This applies to almost all spheres of human activity, and first of all to the education system, which must not only adequately respond to this, but also anticipate future trends and transformations. We will outline, in our opinion, the most determining factors in this case. First of all, there are "coronavirus era", war and distance form of learning in education as a result. Leading pedagogical sources give us the following definition of it, namely, "distance learning means an individualized process of acquiring knowledge, abilities, skills and ways of cognitive activity of a person, which takes place mainly through the mediated interaction of distant participants in the educational process in a specialized environment, which functions on the basis of modern psychological-pedagogical and information-communication technologies." We will be interested in the first direction precisely, namely «psychological and pedagogical. Therefore, the purpose of the article is to investigate the psychological and pedagogical factors of the distance learning process with the justification of the appropriate criteria for evaluating those who study. Research methods:

axiomatic, system-structural and critical analysis of pedagogical and philosophical sources, abstraction. The results are indicated the expediency of teaching in the proposed manner and the appropriate assessment of students as a result. They get used to working with primary sources of various types, processing as much critical information as possible. It's noted that their creative potential for problem solving increases as a result.

Key words: *distance learning, assessment criteria, problem situations.*

ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА

УДК 17.022.1 + 174.4 + 338.24

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.17>**Орлова Олена Миколаївна**

кандидат економічних наук,
професор кафедри менеджменту організацій, економіки та підприємництва
Прикарпатського інституту імені Михайла Грушевського
Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
вул. Івасюка, 21, Трускавець, Львівська область, Україна
orcid.org/0000-0002-2145-2319

Повторева Світлана Михайлівна

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціально-гуманітарних наук
Прикарпатського інституту імені Михайла Грушевського
Приватного акціонерного товариства
«Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
вул. Івасюка, 21, Трускавець, Львівська область, Україна
orcid.org/0000-0002-3488-3679

ЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ МІРКУВАНЬ АРИСТОТЕЛЯ ЩОДО МАЙНОВИХ ВІДНОСИН

Актуальність теми. Заклики до включення етичної складової в усі види діяльності сучасного суспільства стають все більш відчутними. Це істотно стосується економічної галузі знань, зокрема, використання грошей, майнових відносин, ведення бізнесу, інвестицій тощо. Ідеї античних мислителів щодо багатства, торгівлі, обміну, вкладення коштів та інших економічних явищ і процесів значною мірою супроводжувалися міркуваннями морального характеру та наголошували на необхідності керуватися етичними принципами. Звернення до економічних положень Аристотеля, які істотно ґрунтуються на засадах його етики, дозволяє більш продумано, адекватно і прогностично, ніж це прийнято нині, будувати відносини у багатьох ділянках сучасної економічної діяльності. **Метою статті** є показати застосування Аристотелем етичного принципу середини стосовно майнових відносин, особливо в галузі користування майном, вкладень коштів (інвестицій), ставлення суб'єктів господарської діяльності до розпорядження багатством. **Методи дослідження:** категоріальний аналіз бінарних опозицій, метод інтерпретації, компаративний підхід. **Результати дослідження.** Проаналізовано позиції Аристотеля щодо користування багатством, вкладень (даяння), ефективності розміщення коштів, поведінки і моральних якостей суб'єктів майнових відносин. Наголошено, що економічні положення Аристотеля істотно містять моральну складову. Показано, як Аристотель використовує категорії етики у міркуваннях щодо користування багатством. Наголошено, що центральним методологічним засобом у працях філософа постає принцип середини, який дозволяє за допомогою етичної оцінки визначити ефективність діяльності суб'єктів майнових відносин. Розкривається зміст категорії «чеснота» у співвідношенні понять марнотратства, скупості, щедрості і розкошування. Здійснено компаративний аналіз відносин інвестування і положень Аристотеля щодо вкладення (даяння) коштів. Обґрунтовується доцільність моральної інтерпретації майнових стосунків сучасних суспільств.

Ключові слова: багатство, інвестиції, майно, марнотратство, принцип середини, скупність, розкошування, щедрість.

Вступ. В Стародавній Греції започатковано майже всі існуючі науки і мистецтва, які потім стали основою швидкого розвитку західного світу. Це стосується й економіки, адже античні ідеї в цій галузі відзначаються реалістичністю, адекватністю тогочасному стану матеріальних засад суспільства, до того ж дивовижною прогностичністю. Серед джерел економічних поглядів античної Греції можна назвати законодавство полісів, твори істориків, ораторів, політиків, поетів і значною мірою філософів. Економічні ідеї містяться у творах «Іліада» й «Одіссея» Гомера, «Роботи і дні» Гесіода, державно-економічних програмах Солона, Пісистрата, Перикла та інших правителів, думках Демокрита, Ксенофонта, Сократа, Платона, Аристотеля та його послідовників. Висловлювання з економічних проблем, хоч і не охоплюють увесь спектр проблематики сучасної галузі економічного знання, відзначаються, однак, доволі важливою для подальшого розвитку економіки спробою теоретично узагальнити емпіричні спостереження господарських відносин та явищ цієї доби. Витоки багатьох сучасних напрямів економічної науки можна прослідкувати саме у міркуваннях мислителів Стародавньої Греції.

В сучасному інтелектуальному дискурсі все більш популярним стає наголошування на необхідності істотного включення етичної складової в усі напрями суспільної діяльності: науку, мистецтво, медицину, освіту, бізнес тощо. Коли ми розглядаємо економічні ідеї античних мислителів, не можна не помітити, що їх розмисли про багатство, гроші, давання, торгівлю, обмін та інші економічні явища значною мірою супроводжуються моральними сентенціями, спробами виробити етичні засади цієї діяльності та сформулювати рекомендації морального характеру щодо економічних відносин тогочасних суспільств.

Творів минулого і сьогодення, присвячених різним аспектам науки і культури античних часів, існує величезна кількість, однак важко знайти в існуючій вітчизняній літературі праці, в яких розглядалися б етичні підстави належного користування майном, осмислювалися наслідки неправильних дій стосовно економічної політики правителів та інших заможних діячів в галузях, пов'язаних з багатством, торгівлею, обміном тощо. Між тим проблема передбачення віддалених результатів економічних реформ і усвідомлення негативних аспектів законотворчої діяльності в цих ділянках є надзвичайно актуальними в наш час. Недоліки економічних дій в різних галузях господарської діяльності істотно пов'язані з моральними факторами, однак суб'єкти такої діяльності дуже зрідка переймаються думками етичного спрямування, зокрема, стосовно вкладення капіталів, інвестування. Виходячи з цього **метою** статті є розгляд моральних міркувань Аристотеля стосовно розпорядження майном, особливостей застосування грецьким мислителем етичного принципу середини стосовно майнових відносин, особливо в галузі користування багатством, вкладень коштів (інвестицій), належного ставлення суб'єктів економічної діяльності до використання коштів. Ці питання докладно висвітлені в працях Аристотеля, засновника багатьох галузей сучасного знання, зокрема етики, політики, психології, права та ін., положення яких постали теоретичною базою розвитку цих наук. Проблематика взаємозв'язку етики і майнових відносин особливо відображена у працях «Нікомахова етика» [1] і «Політика» [2]. Аристотелю приписують також твір під назвою «Економіка» (Οἰκονομικά / Oeconomica), однак немає ґрунтовних доказів щодо авторства цієї праці і перекладів мовами сучасних європейських країн, а також українською мовою. Порівняльний аналіз теоретичних аспектів інвестиційної діяльності, якій присвячено ряд праць сучасних авторів [3; 4; 6; 7 та ін.] з положенням грецького мислителя близької спрямованості також видається актуальним для сучасних господарських відносин.

Методи дослідження. В даній статті в контексті опрацювання творів Аристотеля авторами застосовано ряд підходів і методів, в тому числі з арсеналу сучасної методології, зокрема, принцип історизму, категоріальний аналіз бінарних опозицій, метод інтерпретації, компаративний підхід.

1. Відображення майнових відносин полісів Стародавньої Греції у творах філософів до Аристотеля

Найбільш докладно питання джерел багатства державних утворень Греції в стародавні часи розглядав філософ Ксенофонт [5; 9; 10]. Так, у творі «Домострой» він розмірковує про шляхи

подолання недоліків господарства рабовласницького суспільства. Він обґрунтовував рабство як основу господарської діяльності, однак вважав, що володіння рабами має бути не приватним, а колективним, що сприятиме розв'язанню суперечностей суспільного устрою, підвищенню продуктивності праці рабів. При цьому Ксенофонт пропонував заохочення матеріального і морального характеру задля впливу на рабів щодо їх мотивації до більш продуктивної праці. Щодо грошей, то Ксенофонт надавав їм функції тільки засобу обігу і скарбу, морально засуджував лихварство. Демокрит негативно ставився до матеріального багатства, вважав його примарним. У поняття «багатство» він вкладав не володіння матеріальними благами, а задоволення своєю долею, істотною підставою якого є скромність у споживанні, орієнтація на моральне добро і уникнення ганебних дій.

Економічні погляди Платона містяться більшою мірою в його творах «Держава» і «Закони». Близьким до етичного дискурсу є міркування Платона щодо справедливості у розподілі благ. Наголошуючи на природності поділу людей на багатих і бідних, мислитель проте вважає, що справедливим є отримання кожною людиною своєї частки державного майна відповідно до здібностей. Має бути державна заборона на заняття кількома видами діяльності, кожен мусить займатися тим, що найбільше відповідає здібностям. Інші потреби люди можуть задовольнити завдяки обміну, тобто через торгівлю, ринок і гроші. Хоч Платон визнає необхідність торгівлі, однак дає їй етичну оцінку як справі, що суперечить гідності афінських громадян. Це заняття личить лише іноземцям, варварам. Щодо грошей мислитель надавав їм функції обігу і міри вартості при цьому категорично заперечував роль грошей у якості скарбу і накопичення багатства. Лихварство Платон засуджував як вкрай аморальне заняття. Гроші, на думку мислителя, потрібні для обміну, а тому мають виконувати функції засобу обігу та міри вартості. До функції грошей як скарбу, засобу нагромадження багатства Платон ставився вкрай негативно, заперечував доцільність продажу товарів у кредит. Платон вважав найкращим натуральне господарство, розумів, що розвиток торгівлі й капіталу лихварів сприяє внаслідок товарно-грошових відношень розкладу такого господарства. Мислитель був противником приватної власності, вважав її негативним фактором побудови суспільства, джерелом посилення суспільних суперечностей. «...Ніхто не повинен володіти жодною приватною власністю, якщо в цьому немає крайньої необхідності» [8, с. 204], – читаємо у праці «Держава». Надмірне зосередження землі в руках окремих власників, нагромадження грошового багатства, на його думку, руйнує суспільний лад, псує душу людей. Отже, платонова оцінка цих економічних факторів є етично негативною.

Говорячи про воїнів (стражів) як про шарку суспільства, Платон зауважує: «Як тільки заведеться в них власна земля, будинки, гроші, одразу ж зі стражів стануть вони господарями і землевласниками; із союзників решти громадян зробиляться ворожими їм владиками; ненавидячи самі і викликаючи до себе ненависть, плекаючи злі умисли та їх побоюючись, будуть вони повсякчас жити у більшому страху перед внутрішніми ворогами, ніж перед зовнішніми, а в цьому разі і самі вони, і вся держава поспішатимуть до своєї найскорішої загибелі» [8, с. 205]. Судячи з цього уривку, економічна основа існування держави пов'язується з факторами, які не мають нічого спільного з військовою справою. Для воїнів клопотання про економічні відносини в суспільстві або про власний матеріальний добробут мають відверто негативний в моральному аспекті характер. Мислитель вказує на небезпеку для держави, її громадян таке відхилення спрямувань військових від свого основного заняття.

Говорячи про ставлення Аристотеля до матеріальних засад державного життя, слід звернутися до змісту поняття «економіка», характерному для його творів. Початком застосування терміну «економія» в античному дискурсі є твір Ксенофана з такою ж назвою. Під економікою античний мислитель розуміє ряд способів домоводства і землеробства [10]. Подібно розумів зміст цього поняття й Аристотель, який застосовував у своїх працях термін «економія» і похідний від нього «економіка» (Οἰκονομική / Oeconomica). Він докладно розглянув цілий ряд економічних явищ і процесів суспільства Стародавньої Греції, завдяки чому його вважають початківцем і засновником економічної науки Заходу, адже цілком адекватний зміст даного поняття був чинним протягом століть і подекуди є понині.

Економікою Аристотель називав мистецтво придбання благ, необхідних для життя, ведення домашнього господарства. Це мистецтво передбачає сукупність корисних для державної і сімейної спільноти засобів накопичення майна та їх застосування. Цим і створюється багатство. Як володіння і розпорядження власністю воно подібне до інших мистецтв, адже знаряддя в усякому мистецтві кількісно і за величиною не є безмежним. Володіння має специфіку щодо знаряддя, яка полягає в тому, що багатство «являє собою сукупність знарядь економічних (курсив авт. – О. Орлової і С. Повторєвої) і політичних» [1, с. 389-390].

Після того, як через необхідність обміну з'явилися гроші, одним з видів мистецтва наживати майно постала торгівля. Аристотель вважає, що торгівля виникла значно пізніше за інші знаряддя накопичення майна. Однак поступово від простих способів обміну речами вона перейшла до складніших форм обмінів, які приносили найбільші прибутки. Врешті поширеним стало уявлення, що головним засобом мистецтва наживати майно є гроші і що саме накопичення найбільшої їх кількості і створює багатство. Тобто, за Аристотелем, думка про те, що багатство – це більшою мірою надлишок грошей і що вони є метою мистецтва наживати майно і торгівлі, не є абсолютною істиною. Адже один з видів такого мистецтва приймають за єдиний спосіб, підмінюючи загальне частковим. Мислитель доводить, що гроші можуть втратити будь-яку цінність для людини у разі, якщо вона поміняє ставлення до них або виникнуть обставини, коли за будь-які гроші неможливо купити собі їжу. Тоді, володіючи величезним багатством, купую грошей, вона може померти з голоду. Аристотель порівнює таку людину із царем Мідасом, який, побажавши багато золота, потрапив у пастку. Боги покарали його так, що будь-які страви, що він їх забажав, перетворювалися на золото [1, с. 391-392]. Отже, філософ пропонує не піддаватися самообману, не забувати, що таке справжні цінності, і на підставі обізнаності з історії не робити з грошей культу, оскільки вони нерідко, доволі слушно «здаються людям порожнім звуком і річчю цілком умовною, за суттю нічим, ... втрачають будь-яку гідність і тоді не будуть мати жодної цінності у життєвому обігу» [1, с. 392].

2. Моральна оцінка Аристотелем марнотратства і скупості у майнових відносинах

Розгляд економічних положень Аристотеля щодо користування багатством необхідно пов'язаний з його етикою. Центральне становище в цьому аспекті посідає принцип середини, тобто середнього становища між двома хибними крайнощами. Стосовно користування майном Аристотель застосовує такі поняття моралі, як марнотратство, скупість і щедрість [1, с. 123-124]. У співвідношенні між цими трьома поняттями визначається зміст категорії «чеснота». Саме чесноти постають основою його етики та віднесення вчинків і певних рис людського характеру до морального добра. Якщо йдеться про витрати коштів, то їх визначення як етичних вчинків (чеснот) можливе лише за умови, що вони здійснюються в ім'я прекрасної мети (це загальна властивість чесноти).

Міркуючи про ставлення до майна, якщо його розуміти як те, вартість чого вимірюється грішми, Аристотель як протилежні застосовує моральні категорії марнотратства і скупості. Кожній з них він дає визначення. Вони не належать до чеснот, є хибними крайнощами в системі етики Аристотеля. Чеснотою є середнє між ними. Під марнотратством розуміються дії, що впливають з надлишку майна. Подається портрет марнотратника як нестримного і такого, хто витрачає майно не належним чином, нерідко на розпусту. Бути марнотратником, на думку філософа, означає порочність, знищення свого володіння, загибель з власної провини. В цій ситуації надлишок майна в процесі його знищення перетворюється на нестачу. Скупим філософ називає тих, хто більше, ніж належить, клопочеться про майно [1, с. 121]. Марнотратство розцінюється як відхилення у бік надлишку в діянні, непридбання чогось належного, також нестачі у придбанні, натомість «скупість – це відхилення до нестачі в діянні і надлишку в придбанні» [1, с. 124]. Скупість розцінюється в етичній системі філософа як друга (протилежна до марнотратства) ганебна крайність.

Марнотратство і скупість не постають рівнозначними етичними крайнощами. Аристотель вважає марнотратство ближчим до етичної чесноти. Марнотратник набагато кращий за скупого, адже він зазвичай молодий, обмежений у засобах і здатний з часом перейти до середини,

тобто до чесноти. Він схильний до даюння майна, не посягає на майно інших людей. Однак він дає і не бере не належним чином, не добре – дає, кому не слід, і не бере, звідки належить, з доброго джерела. Проте він ще може набути досвіду, змінитися на краще і наблизитися до середини. Крім того, він таки надає допомогу багатьом, натомість «скупий – нікому, навіть самому собі» [1, с. 125].

Скупість Аристотель вважає вадою невиліковною, тісніше за марнотратство зрощеною з природою людини. Більшість людей належить до скупих, користолюбців; схильних до даюння значно менше. Мислитель виділяє різновиди скупості. Буває скупість як нестача в даюнні і надлишок у придбанні. Не в усіх людей вона виявляється такою подвійною, іноді відхилення зустрічаються окремо – одні придбають забагато, а інші недостатньо дають. Перших називають жадними, скнарами, скаредними, однак їх не тягне до заволодіння чужим добром. Мотиви можуть бути різними – виховання, порядність чи страх. В другому випадку не посягають на чуже з таких міркувань: якщо брати в інших, можна очікувати, що й інші забажають брати в тебе самого. Такі скупі вдовольняються тим, що не дають і не беруть [1, с. 125-126].

Є також скупі, які переходять міру у придбанні, беруть що завгодно і звідки завгодно. До таких Аристотель відносить тих, хто має недостойні, аморальні види діяльності: власників публічних будинків, лихварів та їм подібних. Вони користуються ганебними способами наживи, адже не відчують сорому і заради наживи терплять осуд. До скупих належать гравці в кості, крадії одягу в лазні, розбійники; їх нажива ганебна. Крім цих відверто аморальних осіб існує чимало інших людей, які беруть занадто багато, чого не слід і звідки не слід. До таких належать тирані, які розорюють держави, злодії, що грабують святилища. Їх називають підлими, нечесливими і неправосудними, а не скупими. Отже, і ті, й інші, бажаючи збагачуватися не з гідних джерел, наживаються ганебними способами, а всі набутки такого роду – це надбання скупого.

В контексті міркувань про марнотратство і скупість звернемося до сучасної проблематики користування майном, зокрема питання інвестицій. В українських джерелах є чимало визначень поняття інвестицій. Докладно розглянуте це питання у монографії О. Орлової [7]. Можна навести також визначення з праць інших авторів, наприклад, «два підходи до визначення поняття інвестицій: фінансовий та економічний. Згідно з фінансовим визначенням, інвестиції – це вкладення активів, незалежно від їх видів, у господарську діяльність для отримання доходу. Згідно з економічним визначенням, інвестицій – це видатки на створення, розширення, реконструкцію і технічне переозброєння основного капіталу та на пов'язані з цим зміни оборотного капіталу, оскільки зміни в товарно-матеріальних запасах здебільшого залежать від руху видатків на основний капітал» [3, с. 12-13]. Бачимо, що етична складова цілком відсутня в цих міркуваннях. Однак, на наш погляд, який ми ґрунтуємо з опорою на міркування Аристотеля, вона виявляється дуже важливою в даній сфері діяльності. Марнотратство в аспекті інвестування – це недостатній прорахунок можливих ризиків або неповна поінформованість щодо об'єкта інвестування, або брак відповідальності відносно майбутнього результату. Скупість – це риса, притаманна тим, хто щось має, але хоче мати ще і ще. Скупий може інвестувати лише тоді, коли він сподівається отримати якомога більше і дуже боїться ризиків. Він завжди прагне морально обілити об'єкт інвестування у разі успіху і накласти стягнення в разі збитків. Як бачимо, недооцінка вказаних факторів морального характеру на практиці може призвести до негативних результатів інвестиційної діяльності. Знайомство з пересторогами щодо користування майном, які містяться у працях Аристотеля, було б дуже корисним для діячів, що займаються інвестиціями в наш час.

3. Обґрунтування Аристотелем щедрості як етичної чесноти в користуванні майном

Середнім складником між хибними крайнощами стосовно користування багатством в Аристотеля постає щедрість, яка визначається в системі категорій його етики як чеснота. Загальною властивістю будь-якої чесноти, в тому числі і щедрості, є її зв'язок з поняттям прекрасного чи блага. Чеснота необхідно є виявом прекрасного. Мислитель докладно обґрунтовує етичний статус поняття щедрості як витрати (даюння) в ім'я прекрасної мети. Мотиви щедрого даюння

завжди добродійні; «щедрий буде давати в ім'я прекрасного і правильно: кому належить, скільки і коли належить» [1, с. 122]. Підстави щедрого дарування не мають нічого спільного зі стражданням, з даванням з неохотою, або з даванням не тим, кому не слід і не в ім'я прекрасного. Якщо йдеться просто про давання майна, і таке давання не пов'язане з прекрасним вчинком, то це не можна називати щедрістю. Тобто щедрість як етичну чесноту і в ситуації майнових відношень Аристотель розглядає як похідну від категорії прекрасного (блага). Щедрим не може бути той, хто надає перевагу майну перед прекрасним вчинком. Аристотель докладно міркує про джерела багатства, з яких людина дає іншим. Щедрий не буде брати з поганих джерел, з майна, нажитого негідним шляхом. Він не стане просити, адже тому, хто перебуває на позиціях добра, нелегко приймати благодіяння. Джерелом багатства для давання може бути, наприклад, власне володіння, і в такому випадку, маючи з чого давати, він не стане давати будь-кому, щоб не витратити кошти негідно або намарно, натомість буде турбуватися про те, щоб «мати, що дати тим, кому слід, у потрібний час і заради прекрасної мети» [1, с. 122-123].

Аристотель не пов'язує щедрість тільки з майном, як це часто розуміють. Також давання не вимірюється кількістю коштів чи багатства. Щедрість, в першу чергу, не кількість дарованого майна, а властивість душевного складу людини й етична оцінка вчинку. Щедрішим може виявитися той, хто дає менше за інших, якщо дає з меншого майна. За спостереженнями більш щедрими бувають ті, хто отримали майно за спадщиною, а не самі нажили його, адже вони не відчували нужди, не набули його важкою працею [1, с. 123]. Всі ці обставини слід брати до уваги стосовно етичної оцінки вчинку давання.

Аристотель аналізує також побічні аспекти щедрості. Хоч щедрість і є золотою серединою між крайнощами, тобто етичною чеснотою, вона не завжди є стабільним станом і душевним виявом прекрасної людини і може супроводжуватися збитками для щедрої людини. Щедрість буває й небезпечною для носія цієї чесноти, адже щедрому властиво не приймати себе у розрахунок, «навіть переступати міру в даванні, так що собі самому він лишає менше... Нелегко щедрому бути багатим, тому що він не схильний до надбання і бережливості, а при тому марнотратний і цінує майно не заради нього самого, а заради діяння» [1, с. 123]. До того ж щедрий занадто легко ділиться своїм майном з іншими, недостатньо дбає про свої права. Він не цінує майна належним чином і більше переживає, якщо не витратив щось належне, ніж страждає, якщо витратив на щось недобре [1, с. 124]. Якщо така людина даватиме, кому не слід і коли не слід, то по суті вона не постане щедрою (скоріше, марнотратником); в подібних вчинках щедрості ще немає або вже немає. Якщо людина витратить гроші негідно і позбавиться їх, вона не матиме коштів на потрібне. Цю особу вже не можна оцінювати як щедрого, а її вчинки, за Аристотелем, не відповідаючи принципу золотої середини, не будуть етичними.

Резюмуючи свої міркування щодо етичних підстав користування майном, Аристотель зазначає: «Але оскільки щедрість – це володіння серединою стосовно діяння і надбання майна, щедрий і давати, і витратити буде на те, що слід, і стільки, скільки слід, однаково і в більшому, і в малому, і до того ж із задоволенням; а крім того, він буде брати, звідки слід і скільки слід... Коли ж випадає щедрому витратитися, порушивши потрібне і прекрасне, він буде страждати, однак помірено і як належить, тому що чесноті властиво переживати задоволення і страждання, від чого слід і як слід» [1, с. 123-124].

Міркуючи про щедрість як етичну чесноту у користуванні майном Аристотель застосовує також термін розкошування. У порівнянні цих понять виявляються відмінності між ними. Щедрість стосується лише майна, а розкошування – «не всіх дій, пов'язаних із майном, а лише вчинків, пов'язаних з витратами» [1, с. 127]. Аристотель підкреслює, що належна витрата залежить від величини, яка є відносною, співвідноситься з умовами, особою і предметом. Людина може витратити з гідністю на дрібне, звичне, і в такому випадку її не слід називати такою, яка розкошує. Якщо особа гідно витрачає на великі справи, тоді вона розкошує. Розкошування зазвичай містить щедрість, але щедрість не завжди є розкошуванням [1, с. 127]. Розкошувачий подібний до знавця, він розуміє, як пристойно і гідно витратити значні кошти. Витрати такої людини великі і адекватні. При цьому діло, якому присвячує себе людина, повинне вартувати

витрат, а витрати – діла чи навіть бути надмірними. Той, хто розкошує, здійснює ці витрати задля прекрасної мети, причому із задоволенням і марнотратством, адже точний розрахунок дріб'язковий, тобто несумісний із розкошуванням. Той, хто розкошує, до щедроти у даванні додає величності і розмаху [1, с. 127-128]. Якщо ж на велику справу витрачаються неналежно, недостатньо, то це іменується дріб'язковістю, якщо ж витрати надлишкові, розкошування стає позбавленим смаку розпорошуванням коштів [1, с. 127].

Звертаючись до економічних реалій нашого часу, покажемо, які аспекти вкладень (інвестування) постають найбільш поширеними. В монографії О. Орлової подано доволі широкий спектр інвестиційної діяльності. Головними ознаками для визначення інвестування постають суб'єкт інвестицій (кошти самих інвесторів, отримані з руху коштів проценти), спосіб перетворення вкладень (форми розміщення капіталів, зростання капітального майна та ін.); особливості формування (майнові, грошові, інтелектуальні цінності); вартісні витрати (більшою мірою у грошах); активи; спосіб дії (господарські операції); очікувані результати (прибуток, покращення умов праці робітників, досягнення рівноваги в охороні довкілля, зростання соціальних благ тощо); отримання інвестором конкурентних переваг [7, с. 13-17]. Бачимо, що і в цьому доволі широкому спектрі ознак інвестиційної діяльності не наголошується на етичних складових інвестиційного процесу. Між тим неуспіх вкладень чи негативні результати інвестування, не в останню чергу пов'язані з моральними факторами (недостатністю вкладення коштів через скупість, витрачання їх на негідні цілі, погана репутація інвесторів і отримувачів коштів та ін.), про що свідчать чимало фактів з господарської діяльності в українському і зарубіжному просторі. Аналізуючи зміст міркувань Аристотеля про щедрість і розкошування при користуванні майном в контексті інвестування, можна уникнути багатьох прорахунків в організації сучасної інвестиційної діяльності. Орієнтуючись на сучасне розуміння змісту слова «щедрість», можна стверджувати що вона означає готовність віддати гроші задля підтримки або розвитку перспективної або новітньої ідеї, а також проєктів талановитої людини або групи людей. Тоді прибутком в майбутньому слугуватиме високий результат, визнання з наукової, технічної або ж мистецької точки зору, прибутки і створення можливостей подальшого розвитку в цій галузі. Фінансовий результат інвестування також постане заслуженою швидкою винагородою інвесторам коштів, а також тим, хто їх отримав і належно використав.

Висновки:

1. Положення Аристотеля щодо користування майном, вкладень (давання), якості і ефективності розпорядження багатством, поведінки суб'єктів майнових відносин істотно ґрунтуються на методологічних засадах його етики.

2. Головним підґрунтям міркувань стосовно користування багатством в творах грецького філософа постає етичний принцип середини, який дозволяє за допомогою моральної оцінки визначити ефективність діяльності суб'єктів майнових відносин.

3. Етичною чеснотою за принципом середини у взаємодії між суб'єктами економічних відносин, зокрема вкладення коштів і розпорядження ними Аристотель визначає щедрість. Її зміст виявляється у співвідношенні понять марнотратства та скупості, які є хибними крайностями в майнових відносинах. В контексті інвестування щедрість доцільно інтерпретувати як готовність вкладати гроші задля підтримки або розвитку перспективних проєктів або сприяння діяльності талановитих людей. Це може дати бажаний результат, прибутки в майбутньому, визнання значних досягнень суб'єктів інвестиційної діяльності у сферах науки, техніки, технології, культури.

4. Внаслідок здійснення компаративного аналізу відносин інвестування і положень Аристотеля щодо вкладення (давання) коштів і розпорядження ними наголошено на доцільності моральної інтерпретації майнових стосунків сучасних суспільств. Адже недооцінка етичної складової інвестиційної діяльності, недостатня увага до моральних характеристик її суб'єктів значною мірою спричиняють негативні наслідки цієї діяльності, не дозволяють досягати мети і позитивних результатів багатьох інвестиційних проєктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Никомахова етика / *Аристотель. Сочинения* : в 4 т. М.: Мысль, 1983. Т.4. С. 53-293.
2. Аристотель. Политика / *Аристотель. Сочинения* : в 4 т. М.: Мысль, 1983. Т.4. С. 275-644.
3. Бойко С., Войцеховський В. Структурна перебудова та оптимізація інвестиційних процесів в промисловості / *Соціально-економічні дослідження в перехідний період: щорічник наукових праць*. Львів, 1996. С. 106-114.
4. Етика бізнесу: нові виклики та теми : навч. посібник / С.М. Повторєва та ін. Львів: Новий Світ-2000, 2022. 235 с.
5. Ксенофонт. *Короткі сократичні писання* : «*Вибачення Сократа присяжним*», «*Ойкономікос*» та «*Симпозіум*» / перекл. та з нарисами Р. К. Бартлетта, Т. Пангла, В. Амблера. Ітака: Університетська преса Корнелла, Вид. Agora, 1996.
6. Історія економічних вчень: навч. посібник / За ред. В.В.Кириленка. Тернопіль: Економічна думка, 2007. 233 с.
7. Орлова О.М. Управління інвестиційною діяльністю в регіоні: соціально-економічні аспекти та перспективи. Львів, 2012. 196 с.
8. Платон. *Государство* / *Платон. Сочинения* : в 3 т. М.: Мысль, 1971. Т.3.Ч.1. С. 89-454.
9. Узбек К.М. Фрагменти побудови античної науки, філософії, культури. Донецьк : Східний видавничий дім, 2010. 234 с.
10. Clark P. Xenophon, Oeconomicus: A Social and Historical Commentary. *Bryn Mawr Classical Review*, 1994. URL: <http://hegel.lib.ncsu.edu/stacks/serials/bmcr/bmcr-9503-clark-xenophon>

REFERENCES

1. Aristotel (1983). *Nikomakhova etyka* [Nicomachean ethics]. Aristotel. *Sochyneniya*: v 4 t. M.: Mysl. T.4. S. 53-293.
2. Aristotel (1983). *Polityka* [Policy]. Aristotel. *Sochyneniya*: v 4 t. M.: Mysl. T.4. S. 275-644.
3. Boiko S., Voitsekhovskiy V. (1996). *Strukturna perebudova ta optymizatsiia investytsiinykh protsesiv v promyslovosti* [Structural restructuring and optimization of investment processes in industry]. *Sotsialno-ekonomichni doslidzhennia v perekhidnyi period: shchorichnyk naukovykh prats*. Lviv, 1996. S. 106-114.
4. *Etyka biznesu: novi vyklyky ta temy: navch.* (2022). *Posibnyk* [Business ethics: new challenges and topics: textbook]. S.M. Povtoreva ta in. Lviv: Novyi Svit-2000. 235 s.
5. Ksenofont. (1996). *Kороткі сократичні писання: «Вибачення Сократа присязжним», «Oikonomikos» та «Sympozium»* [Xenophon. Short Socratic writings: «Socrates Apology to the Jury», «Oikonomikos» and «Symposium»]. perekl. ta z narysamy R. K. Bartletta, T. Panhla, V. Amblera. Itaka: Universytetska presa Kornella, Vyd. Agora.
6. Kyrylenka V.V. (2007). *Istoriia ekonomichnykh vchen: navch. posibnyk (2007)* [History of economic teachings: textbook]. Ternopil : Ekonomichna dumka. 233 s.
7. Orlova O.M. (2012). *Upravlinnia investytsiinoiu diialnistiu v rehioni: sotsialno-ekonomichni aspekty ta perspektyvy* [Management of investment activities in the region: socio-economic aspects and prospects]. Lviv. 196 s.
8. Platon. (1971). *Hosudarstvo* [State]. Platon. *Sochyneniya* : v 3 t. M. : Mysl, T.3. Ch.1. S. 89-454.
9. Uzbek K.M. (2010). *Frahmenty pobudovy antychnoi nauky, filosofii, kultury*. [Fragments of the construction of ancient science, philosophy, culture]. Donetsk : Skhidnyi vydavnychiy dim, 2010. 234 s.
10. Clark P. (1994). *Xenophon, Oeconomicus: A Social and Historical Commentary*. *Bryn Mawr Classical Review* URL: <http://hegel.lib.ncsu.edu/stacks/serials/bmcr/bmcr-9503-clark-xenophon>

Orlova Olena Mykolaivna

Candidate of Economic Sciences,
Professor at the Department of Organizational Management, Economics and Entrepreneurship
Precarpathian Mykhailo Hrushevsky Institute of the Private Joint Stock Company
"Higher education institution "The Interregional Academy of Personnel Management"
21, Ivasyuka str., Truskavets, Lviv region, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2145-2319

Povtoreva Svitlana Mykhailivna

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Social and Humanitarian Sciences
Precarpathian Mykhailo Hrushevsky Institute of the Private Joint Stock Company
"Higher education institution "The Interregional Academy of Personnel Management"
21, Ivasyuka str., Truskavets, Lviv region, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3488-3679

ETHICAL UNDERSTANDING OF ARISTOTLE'S OPINIONS REGARDING PROPERTY RELATIONS

Actuality of theme. *Calls for the inclusion of an ethical component in all activities of modern society are becoming more and more noticeable. This significantly concerns the economic field of knowledge, in particular, the use of money, property relations, business conduct, investments, etc. The ideas of ancient thinkers regarding wealth, trade, exchange, investment and other economic phenomena and processes were largely accompanied by considerations of a moral nature and an emphasis on the need to be guided by ethical principles. Turning to Aristotle's economic provisions, which are essentially based on the principles of his ethics, allows us to build relationships in many areas of modern economic activity in a more thoughtful, adequate and prognostic way than is customary today. **The purpose of the article** is to show Aristotle's application of the ethical principle of the middle in relation to property relations, especially in the field of property use, investments, the attitude of economic entities to the disposal of wealth. **Research methods:** categorical analysis of binary oppositions, interpretation method, comparative approach. **Research results.** Aristotle's positions on the use of wealth, investments (giving), efficiency of allocation of funds, behavior and moral qualities of subjects of property relations are analyzed. It is emphasized that Aristotle's economic provisions essentially contain a moral component. It is shown how Aristotle uses the categories of ethics in reasoning about the use of wealth. It is emphasized that the central methodological tool in the works of the philosopher is the principle of the middle, which allows us to determine the efficiency of the activities of the subjects of property relations with the help of ethical assessment. The content of the category «virtue» is revealed in relation to the concepts of extravagance, avarice, generosity and luxury. A comparative analysis of investment relations and Aristotle's provisions on investing (giving) funds was carried out. The expediency of the moral interpretation of property relations in modern societies is substantiated.*

Key words: *wealth, investment, property, extravagance, principle of the middle, avarice, luxury, generosity.*

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 342.731:340

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.18>**Добродум Ольга Вікторівна**

доктор філософських наук,
професор кафедри журналістики та реклами
Державного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-7651-4946

Мартинюк Едуард Іванович

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури
гуманітарного факультету
Національного університету «Одеська політехніка»
проспект Шевченка, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0001-5904-2721

Никитченко Олена Едуардівна

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури
гуманітарного факультету
Національного університету «Одеська політехніка»
проспект Шевченка, 1, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-9403-9795

ПРОБЛЕМАТИКА СВОБОДИ СОВІСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ТА ЇЇ ВІЙСЬКОВИЙ КОНТЕКСТ

***Актуальність проблеми.** Проблематика здійснення свободи совісті в сучасній нам Україні в умовах повномасштабної агресії Росії є досить багатогранною, особливо з огляду на її глобальний вимір, ставлення світової громадськості та прихильників різних релігійних поглядів до подій, пов'язаних з російсько-українською війною, ставлення релігійних спільнот України до необхідності відстоювати свободу держави та ставлення релігійних об'єднань РФ до терористичної діяльності владних органів Росії. Зміна умов здійснення свободи совісті у наш час значною мірою відбувається як наслідок гібридної війни, яка почалася у 2014 році, постковідної ситуації, відсутності можливостей здійснення релігійної свободи на окупованих територіях (переслідування віруючих та значної частини релігійних громад тощо), загроз та заподіяння шкоди правовим відносинам загалом і всієї констеляції прав людини зокрема (вбивства віруючих, руйнування храмів та молитовних приміщень та ін.).*

***Мета статті** – у контексті сучасної російсько-української війни концептуалізувати можливість здійснення свободи совісті у сучасній Україні. **Методи дослідження:** проблемно-хронологічний, системно-структурний та критичний аналіз релігієзнавчих джерел, а також концептуально-дискурсний, системно-хронологічний та проблемно-конфесійний підходи до наукового осмислення явищ та подій релігійного та політичного життя. **Результати.** Дискримінація УПЦ нині шкодить ситуації з релігійною свободою в Україні: прихильником цієї церкви нині бути небезпечно, адже якщо віруючі УПЦ сприяють руському миру, а індивід їх захищає, то здійснюється опосередкований захист цієї ідеї. Настав час припинити росій-*

сько-українську війну, покладаючи основні надії на збройні сили України. Спроба вирішити будь-які питання в ході воєнних дій за допомогою порушення норм законодавства про свободу совісті за своєю суттю є неприйнятними, і саме експертам вирішувати, що є канонічним та неканонічним – легітимність законів має визначати саме людина, яка задовольняє свої релігійні потреби.

Ключові слова: свобода совісті, російсько-українська війна, УПЦ, ПЦУ, ВРЦіРО, канонічність, легітимність.

Вступ. Проблема здійснення свободи совісті в сучасній нам Україні в умовах повномасштабної агресії Росії є досить багатогранною, особливо з огляду на її глобальний вимір, ставлення світової громадськості та прихильників різних релігійних поглядів до подій, пов'язаних з російсько-українською війною, ставлення релігійних спільнот України до необхідності відстоювати свободу держави та ставлення релігійних об'єднань РФ до терористичної діяльності владних органів Росії.

Зміна умов здійснення свободи совісті у наш час значною мірою відбувається як наслідок гібридної війни, яка почалася у 2014 році, постковідної ситуації, відсутності можливостей здійснення релігійної свободи на окупованих територіях (переслідування віруючих та значної частини релігійних громад тощо), загроз та заподіяння шкоди правовим відносинам загалом і всієї констеляції прав людини зокрема (вбивства віруючих, руйнування храмів та молитовних приміщень та ін.).

Мета статті – у контексті сучасної російсько-української війни концептуалізувати можливості здійснення свободи совісті у сучасній Україні.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу статті склали загальновизнані принципи релігієзнавства: світоглядного та методологічного плюралізму, неупередженості та гуманізму, компаративності та незаангажованості, ідеологічного та релігійного різноманіття, толерантності та позаконфесійності, світськості та міжконфесійного діалогу. З конкретно-наукових методів було використано проблемно-хронологічний, системно-структурний та критичний аналіз релігієзнавчих джерел, а також концептуально-дискурсний, системно-хронологічний та проблемно-конфесійний підходи до наукового осмислення явищ та подій релігійної та політичної життя.

Українська релігієзнавча наука останні тридцять років величезну увагу приділяє дослідженню питань, пов'язаних із проблематикою державно-церковних відносин, юридичним забезпеченням свободи совісті, комунікаційними аспектами релігії та політики. Базовими для цього дослідження стали роботи теоретико-методологічного характеру вітчизняних релігієзнавців, серед яких Б. Андрусин, В. Бондаренко, В. Докаш, В. Єленський, С. Здіорук, О. Колодний, О. Саган, Л. Филипович, М. Черенков, О. Шуба та ін. Тематикою впливу релігії на соціально-політичне життя займалися різні дослідники, серед яких О. Аппадурі, З. Бжезинський, Ж. Бодрійяр, О. Гакслі, Є. Гансон, С. Гантінгтон, Ф. Закарія, К. Кааріайнен, Г. Кіссінджер, М. Медоуз, Дж. Несбіт, Д. Норд, О. Палакен, Т. Роззак, О. Тойнбі, Т. Фрідман, Д. Фурман, В. Шнірельман, К. Шульц.

Основна увага заслугоує на ставлення до цієї війни глав релігійних громад та організацій, представники яких беруть участь у ній з її різних сторін. У цьому контексті симптоматичною може здатися позиція Ватикану, який демонструє тотожну та індіферентну любов до росіян та українців, що викликає незадоволення українців як вияв ідентичного ставлення Папи до вбивці та його жертви. Як відомо, Всесвітня рада церков засудила агресію РФ, проте не виключила РПЦ зі свого складу, незважаючи на те, що остання підтримує війну проти України. Вочевидь, майже всі російські релігійні організації підтримали агресію за дуже рідкісними винятками.

Нині ще вкрай складно визначитися із термінами, в які російсько-українська війна закінчиться. Перемога нашого народу не повинна бути нівельованою порушеннями у справі відправлення прав та свобод людини, у тому числі свободи совісті. Останні наукові дослідження

щодо УПЦ показали, що держава не має наміру надалі миритися з цією невизначеністю, були потрібні переконливіші свідчення лояльності цієї організації, про що свідчать події, пов'язані з відмовою проведення богослужінь священникам та ченцям УПЦ в Успенському та Трапезному соборі Києво-Печерської Лаври. Варто також говорити про те, як надалі використовувати ці храми в Києво-Печерській Лаврі.

Досвід надання для їхнього використання ПЦУ на Різдвяні свята й надалі свідчить про можливість надалі їхньої оренди цією релігійною організацією, що, проте, викликає протест мешканців цього монастиря Києво-Печерської Лаври, з одного боку, і з іншого боку, керівник ПЦУ митрополит Епіфаній каже про те, що серед насельників Лаври багато охочих перейти до ПЦУ. Здійснюється постановка питання про перегляд питання оренди УПЦ території та приміщень Почаївської Лаври, ймовірно, передачі її УГКЦ.

Про вичікувальну позицію УПЦ свідчить склад делегації ВРЦіРО до Ватикану, в якій були присутні представники більшості релігій та церков України, які входять до ВРЦіРО та представляють свою організацію на найвищому рівні, але ні митрополит Київський та всієї України Онуфрій, ні начальник зовнішніх церковних зв'язків УПЦ до Ватикану не поїхали. Якщо це спробувати витлумачити, вони не були згодні з метою візиту української делегації ВРЦіРО – подати перед Папою Римським реальний стан справ у війні з Росією, УПЦ в особі свого митрополита не готова безумовно виступати на боці України. Варфоломій підтримує бік України та був на зустрічі з Папою Римським перед тим, засудивши агресію Росії проти нашої країни.

Результати. Зміни в релігійній свідомості відбуваються, не в останню чергу, за допомогою сакралізації війни (з боку Росії вже проголошується сатанізація українців синонімічно з їхньою ібілізацією), можливості вичленування закликів до джихаду (так, президент Республіки Чечня Рамзан Кадиров вже закликає мусульман всього світу поставити Європу, будучи переконаний, що в європейських державах живуть «шайтани та сатаністи», він мріє сам померти в Джихаді, і не проти, щоб його діти також померли у «священній війні», пообіцявши всім мусульманам, які зберуться в полки проти «шайтанів та сатанізму» у європейських державах, повне матеріальне забезпечення) [1]. Роль релігії у справі дегуманізації противника і, відповідно, його демонізації очевидна.

Якщо звернутися до юридичного аспекту цієї проблеми, слід зазначити, що законодавство України з питань свободи совісті є незмінним. До його найбільш актуальних питань можна віднести: зростання значимості капеланської служби, збільшення кількості переходів з УПЦ до ПЦУ, поширення у більшості населення обурення випадками колабораціонізму з боку деяких відданих УПЦ, яка засудила діяльність Патріарха Московського і всієї Русі Кирила за підтримку агресії Росії, не визнала свого розбіжності з Московською Патріархією загалом [2]. Представники органів влади РФ, звинувачуючи нетрадиційні та нові релігійні організації у спотворенні свідомості українського народу, періодично оновлюють їхній перелік.

Внаслідок російської агресії в Україні повністю знищено, пошкоджено або пограбовано російськими військовими щонайменше 494 релігійні споруди, духовні навчальні заклади та святині. Такі оновлені дані про вплив війни на українські релігійні громади Інститут релігійної свободи представивши 31 січня та 1 лютого під час Саміту з міжнародної релігійної свободи, що відбувся у Вашингтоні, США. Найбільше церков, мечетей та синагог зруйновано в Донецькій області (щонайменше 120) та Луганській області (понад 70). Також величезні масштаби руйнувань на Київщині (70), де точилися відчайдушні бої на захист столиці України, та на Харківщині – понад 50 зруйнованих релігійних споруд. Російські повітряні атаки, у тому числі з використанням іранських дронів, торкнулися майже всіх регіонів України і тривають досі. Також Інститут релігійної свободи задокументував чимало фактів захоплення релігійних споруд в Україні та подальшого використання їх як російських військових баз або для прикриття вогневих позицій російських військ. Така тактика російських військових провокує збільшення масштабів руйнування релігійних об'єктів в Україні.

За конфесійною ознакою найбільше від російської агресії постраждало храмів Української Православної Церкви (афілійованої з Московським патріархатом) – щонайменше 143. Великий

масштаб руйнувань молитовних будинків баптистів – 49, а також споруди Церкви адвентистів сьомого дня – 24. Оновлені дані ІРС тепер містять відомості про руйнування Залів Царства Свідків Єгови – загалом 94 релігійні споруди, серед яких 7 – повністю зруйновано, 17 – сильно пошкоджено, 70 – зазнали незначних ушкоджень. Інститут релігійної свободи також задокументував цілеспрямовані атаки російських військових та спецслужб на релігійних діячів та віруючих, передусім на окупованих територіях України [3].

Посилилися тенденції розбіжності позиції УПЦ та держави, серед вірних цієї церкви та особливо чернечих шириться звернення твердо стояти у своїй вірі. Вінницька єпархія УПЦ опублікувала відеокавер на пісню «Батько наш Бандера». Композицію заспівало духовенство Мукачівської єпархії: «Батько наш Онуфрій, УПЦ нам мати. Ми за свою церкву будемо воювати», – такі слова звучатимуть у кавері [4].

Важливим джерелом на цю тему є стаття Олександра Сагана про наслідки прийняття закону про заборону УПЦ [5]. Зазначене відбувається у політико-правовій сфері України, коли порушуються основні норми свободи совісті щодо УПЦ, та відповідно до закону Freedom Act 1998 року в Україні можуть бути накладені санкції. Нині в обстановці очікування настання розправи з УПЦ почуття ще більше загострюються, але тим більше треба дотримуватись норм, що наказані законом. Наразі громадську увагу привертає експертиза Статуту УПЦ, згідно з якою вона не вважає себе частиною РПЦ, проте продовжує такою залишатися [6].

УПЦ в особі свого керівництва офіційно відмовилася від участі у діяльності РПЦ, засудивши агресію проти нашої держави. Можна відзначити, що єдиною основою її самостійності є автономія, оголошена Патріархом Алексієм 2 27 жовтня 1990 року [7]. УПЦ релігієзнавчу експертизу щодо її зв'язку з РПЦ називає «незаконною та проведеною з порушенням законодавства та такою, що виходить за межі предмета свого дослідження». Як заявив голова юридичного відділу УПЦ Олександр Бахов, до керівництва Державної служби України з етнополітики та свободи совісті (ДЕС) було подано заяву про вилучення зі складу комісії упереджених, на думку УПЦ, експертів. Йдеться про Ігоря Козловського, Олександра Сагана, Людмилу Филипович та Юрія Чорноморця [8; 9]. Патріарх Константинопольський та Вселенський Варфоломій загалом засуджує діяльність Кирила та РПЦ; існує навіть думка, що Кирило становить загрозу вселенському, глобальному православ'ю [Див. 10].

Можна також послатися на інтерв'ю РІСУ з Віктором Єленським, головою Державної служби України з етнополітики та свободи совісті, який посідає позицію на стороні ПЦУ. Віктор Єленський зазначає, що Московському Патріархату місця в Україні після війни вже немає, що в Україні структури Московського Патріархату мають бути зруйновані, що «руський мир» став новою релігією росіян, Патріарх РПЦ Кирило оголосив Україні православний джихад і якщо керівництво УПЦ не буде карати кліриків-колаборантів, це буде виклик суспільству, що в Україні буде свій патріархат, і не один, і що заяви спікерів УПЦ про «гоніння» – це плювок на могили справжніх сповідників віри [11].

Слід зазначити, що у європейців світоглядна позиція спочатку налаштована на діалог, але зараз стосовно тортур українців ця позиція може бути уподібнена до прирівнювання жертви і агресора. У цьому значенні Папа Римський європейець. Але все одно мають бути переговори між сторонами, що воюють, і офіційна українська позиція в цьому випадку така: ніякого домовляння з позицією президента РФ Володимира Путіна не буде [12]. СБУ порушила близько тридцяти кримінальних справ проти УПЦ, але цією її діяльністю все одно незадоволені – як ті, хто хоче заборонити діяльність УПЦ, так і ті, хто хоче здобути свободу совісті [13; 14].

Висновки. Загроза Україні може бути з боку країн, які підтримують свободу совісті – наприклад, США, які попереджають про подібні можливості та перспективи та виявляють нелюбов до УПЦ – вони, як Володимир Путін, думають, що вона в чомусь винна і насаджує руський мир та сприяє успішній агресора. Вони займаються об'єктивним зобов'язанням (у колабораціонізмі та коригуванні ворожого вогню), коли приналежність до самої церкви вважається кваліфікуючою ознакою, що суперечить принципам свободи совісті, Конституції та законодавчим документам України.

Проте вчені повинні виступати за свободу совісті – вистраждану людством норму буття, вони не мають піддаватися політичним афектам, хоча афектація може стати полегшуючим фактором при розборі справи. Декільком відомим авторам приписується вислів: я не згоден з вашими переконаннями, проте я віддам життя за вашу можливість їх висловлювати. Права людини мають дотримуватися навіть під час війни, а свобода совісті – базове та центральне право, незважаючи на те, що таким видається право на життя, оскільки в історії неодноразово повторювалася ситуація, коли віддавали життя за свободу совісті.

Людину треба карати незалежно від переконань, проте за переконання не можна карати, можна карати лише за правопорушення. А за правопорушення може наступати моральна, адміністративна чи кримінальна відповідальність – причому вона настає лише за діяння, передбачені законом (порушення суспільної моралі, заподіяння шкоди здоров'ю громадян тощо). Мораль від закону відрізняється тим, що немає юридичної санкції: так, бойкот, нерукотисність – покарання лише на рівні моральної норми, яка має обмежень. У нашій країні поки що заарештували і судили лише одного римо-католицького священика – колабораціоніста та коригувальника [15]. Не можна судити людину за її переконання, обряди та традиції, оскільки у покаранні немає і не може бути релігійної мотивації. УПЦ від ПЦУ не відрізняються за переконанням, вони відрізняються головним чином етнофілетизмом, як каже Патріарх Вселенський та Константинопольський Варфоломій [див. також: 16; 17].

Існує стародавній латинський вислів про верховенство закону: який би не був суворий закон, його потрібно виконувати (*dura Lex, sed Lex*). У середині грудня СБУ провела обшуки в єпархіях одразу в дев'яти областях – Закарпатській, Черновецькій, Рівненській, Волинській, Миколаївській, Сумській, Львівській, Житомирській та Херсонській. Найпоширеніші знахідки на об'єктах УПЦ – георгіївські стрічки, російські паспорти, пропагандистська література. У чоловічому монастирі УПЦ на Закарпатті правоохоронці виявили нацистську символіку та вчення про сатанізм, там само знайшли тексти молитов за Росію та патріарха Кирила. Під час перевірок об'єктів УПЦ храмів у Херсонській, Черкаській, Житомирській та Волинській областях правоохоронці виявили прапор «Новоросії», перепустки «федеральних радників» РФ і навіть колекцію ікон, які росіяни викрали з будівлі почесного консула Литовської Республіки під час окупації Херсона [18]. Існує навіть гумористичне уявлення, що в Україні найвірнішими виявилися представники СБУ, оскільки вони у грудні-січні практично щоранку розпочинали у храмах.

Дискримінація УПЦ нині шкодить ситуації з релігійною свободою в Україні: прихильником цієї церкви нині бути небезпечно, адже якщо віруючі УПЦ сприяють руському миру, а індивід їх захищає, то здійснюється опосередкований захист руського миру також. Все це пов'язане безпосередньо з політичною боротьбою, оскільки багато досить одіозних українофобських політиків були якраз прихильниками цієї церкви. На жаль, церква нерідко може здаватися розмінною монетою політичних ігор, президент і верхівка можновладців також можуть здаватися невірними, оскільки коли вони були ще сатириками, критикували і церкву. Не всім очевидно, що, обравши радником з релігійних питань українського президента Володимира Зеленського Віктора Єленського, який продовжує релігійну політику экс-президента Петра Порошенка – це може стати способом політичної кон'юнктури, опосередкованим тригером переходу громад з УПЦ до ПЦУ, оскільки машина війни не розрізняє віросповідання.

Прагнучи досягти поставлених під час здійснення так званої «СВО» (спеціальної військової операції) завдань денацифікації, демілітаризації, звільнення Луганської та Донецької «народних республік», Росія при цьому досягла діаметрально протилежних цілей. Мотивуючи свою агресію переслідуванням російськомовних і православних під час військових дій, на окупованих територіях і там, де дістає їхня зброя, найбільш постраждалими виявилися саме російськомовні та православні церкви, лаври, місця паломництва та громади.

Настав час припинити російсько-українську війну, покладаючи основні надії на збройні сили України. Спроба вирішити будь-які питання в ході військових дій за допомогою порушення норм законодавства про свободу совісті, по суті, є неприйнятними. За часів президентства

Петра Порошенка стали закон виправляти, однак, ймовірно, саме експертам слід вирішувати, що є канонічним та неканонічним – легітимність законів має визначати саме людина, яка задовольняє свої релігійні потреби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Священна війна»: Кадиров закликав усіх мусульман та їхніх дітей ставити Європу на коліна (відео). URL: <https://focus.ua/uk/world/536545-svyashchennaya-voyna-kadyrov-prizval-vseh-musulman-i-ih-detey-stavit-na-koleni-europe-video>
2. Мартинюк Е.І., Никитченко О.Е. Особливості відтворення права на свободу совісті в Україні в умовах гібридної війни // Людина має право: соціально-гуманітарний дискурс у контексті реформаційних процесів в Україні: матеріали круглого столу (Одеса, 21 лист. 2019 р.). – Одеса: Астропринт, 2019.
3. Майже 500 релігійних споруд зруйновано в Україні внаслідок російської агресії. URL: <https://irs.in.ua/p/139>
4. Робейко О. «Батько наш Онуфрій»: в УПЦ МП переспівали пісню про Бандеру (відео). URL: <https://www.unian.ua/society/batko-nash-onufriy-v-upc-mp-perespivali-pisnyu-pro-banderu-video-12112047.html>
5. Олександр Саган: Зараз важливо, щоб усі рішення РНБО і Президента щодо УПЦ МП не були «совковими і не пішли у свисток». URL: https://risu.ua/oleksandr-sagan-zaraz-vazhливо-shchob-usi-rishennya-rnbo-i-prezidenta-shchodo-upc-mp-ne-buli-sovkovimi-i-ne-pishli-u-svistok_n134454
6. Релігієзнавча експертиза статуту УПЦ (Московського патріархату) показала наявність церковно-канонічного зв'язку з Російською православною церквою. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/888382.html>
7. УПЦ (МП) має церковно-канонічний зв'язок з РПЦ – релігієзнавча експертиза. URL: [https://www.radiosvoboda.org/a/news-upts-\(mp\)-zvyazok-rpts/32249519.html](https://www.radiosvoboda.org/a/news-upts-(mp)-zvyazok-rpts/32249519.html)
8. «Видають бажане за дійсне». УПЦ (МП) відреагувала на результати експертизи про зв'язок її з РПЦ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-upts-reaktsiya-eksperty/32250562.html>
9. В УПЦ МП хочуть притягнути до кримінальної відповідальності експертів, які досліджували їхній Статут. URL: https://risu.ua/v-upc-mp-hochut-prityagnuti-do-kriminalnoyi-vidprovidalnosti-ekspertiv-yaki-doslidzhuvali-yihnij-statut_n136623
10. «Міжнародний церковний трибунал над Кирилом!» – закликають майже 200 священників УПЦ МП. URL: https://risu.ua/mizhnarodnij-cerkovnij-tribunal-nad-kirilom---zaklikayut-majzhe-200-svyashchennikov-upc-mp_n128219
11. Віктор Єленський. URL: https://risu.ua/viktor-yelenskij_t959
12. Саган О. СБУ в Лаврі – давно пора. URL: https://www.unian.ua/society/sbu-v-lavri-davno-pora-12056703.html?_gl=1*17lu64o*_ga*MzMzMzMzMzMzk5LjE2NzQ1ODgwOTY.*_ga_JLSK4Y8K67*MTY3NjY1MzYyOS45LjEuMTY3NjY1MzY1NS4zNC4wLjA.*_ga_DENC12J6P3*MTY3NjY1MzYzMC45LjEuMTY3NjY1MzY1NS4zNS4wLjA
13. Щоткіна К. «Русській мір» горить. Але не згоряє. URL: <https://zn.ua/ukr/church/russkij-mir-horit-ale-ne-zhorjaje.html>
14. Щоткіна К. «Святая Русь», напіврозпад. Чи приведе ліквідація УПЦ Московського патріархату до деколонізації українського православ'я. URL: <https://zn.ua/ukr/church/svjataja-rus-napivrozpad.html>
15. Римо-католицький священник заперечував злочини окупантів у Бучі – його чекає суд. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/22/7381890/>
16. Лазур В. «Нам сумно, що ми мали рацію». Чи причетна СБУ до перетворення УПЦ МП у розсадник «руського мира» - інтерв'ю з Євстратієм Зорею. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/chi-umisno-sbu-ne-chipalo-upc-mp-yevstratij-zorya-novini-ukrajini-50293054.html>
17. Юрій Чорноморець: поки триває війна, треба негайно прощатися з Московським патріархатом. URL: <https://texty.org.ua/fragments/106730/yurij-chornomorec-poky-tryvaye-vijna-treba-nehajno-proshatysya-z-moskovskym-patriarhatom/>
18. «Вчення» про сатанізм, прапори «Л/ДНР», крадені ікони: знахідки під час обшуків в УПЦ МП. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/23/infografika/bezpeka/vchennya-pro-satanizm-prapory-ldnr-kradeni-ikony-znaxidky-obshukiv-upcz-mp>

REFERENCES

1. «*Sviashchenna viina*»: Kadyrov zaklykav usikh musulman ta yikhnikh ditei stavty Yevropu na kolina (video) [«Holy war»: Kadyrov called on all Muslims and their children to bring Europe to its knees]. (2022). URL: <https://focus.ua/uk/world/536545-svyashchennaya-voyna-kadyrov-prizval-vseh-musulman-i-ih-detey-stavit-na-koleni-europe-video> (In Ukrainian).
2. Martyniuk E.I., Nykytchenko O.E. (2019). Osoblyvosti vidtvorennia prava na svobodu sovisti v Ukraini v umovakh hibrydnoi viiny [Peculiarities of reproduction of the right to freedom of conscience in Ukraine in the conditions of a hybrid war] // Liudyna maie pravo: sotsialno-humanitarnyi dyskurs u konteksti reformatiinykh protsesiv v Ukraini: materialy kruhloho stolu (Odesa, 21 lyst. 2019 r.) [A person has a right: social and humanitarian discourse in the context of reformation processes in Ukraine: materials of the round table (Odesa, November 21, 2019)]. – Odesa: Astroprynt, 2019.
3. *Maizhe 500 relihiinykh sporud zruinovano v Ukraini vnaslidok rosiiskoi ahresii* [Almost 500 religious buildings were destroyed in Ukraine as a result of Russian aggression]. (2023). URL: <https://irs.in.ua/p/139> (In Ukrainian).
4. Robeiko O. «*Batko nash Onufrii*»: v UPTs MP perespivaly pisniu pro Banderu (video) [«Our Father Onufriy»: in the UOC MP believers sang a song about Bandera]. (2023). URL: <https://www.unian.ua/society/batko-nash-onufriy-v-upc-mp-perespivali-pisnyu-pro-banderu-video-12112047.html> (In Ukrainian).
5. *Oleksandr Sahan: Zaraz vazhlyvo, shchob usi rishennia RNBO i Prezydenta shchodo UPTs MP ne buly «sovkovymi i ne pishly u svystok»* [Oleksandr Sagan: Now it is important that all the decisions of the National Security Council and the President regarding the Ukrainian Orthodox Church of the MP are not «scooped and do not go to the whistle»]. (2022). URL: https://risu.ua/oleksandr-sagan-zaraz-vazhlyvo-shchob-usi-rishennya-rnbo-i-prezidenta-shchodo-upc-mp-ne-buli-sovkovymi-i-ne-pishly-u-svistok_n134454 (In Ukrainian).
6. *Relihiieznavcha ekspertyza statutu UPTs (Moskovskoho patriarkhatu) pokazala naiavnist tserkovno-kanonichnoho zviazku z Rosiiskoiu pravoslavnoiu tserkvoiu* [Theological examination of the statute of the UOC (Moscow Patriarchate) showed the existence of a church-canonical connection with the Russian Orthodox Church]. (2023). URL: <https://interfax.com.ua/news/general/888382.html> (In Ukrainian).
7. *UPTs (MP) maie tserkovno-kanonichni zviazok z RPTs – relihiieznavcha ekspertyza* [The UOC (MP) has an ecclesiastical-canonical relationship with the Russian Orthodox Church – religious expertise]. (2023). E-resource. Accessmode: [https://www.radiosvoboda.org/a/news-upts-\(mp\)-zvyazok-rpts/32249519.html](https://www.radiosvoboda.org/a/news-upts-(mp)-zvyazok-rpts/32249519.html) (In Ukrainian).
8. «*Vydaui bazhane za diisne*». UPTs (MP) vidreahuvala na rezultaty ekspertyzy pro zviazok yii z RPTs [«Wishful thinking is true.» The UOC (MP) reacted to the results of the examination on its connection with the Russian Orthodox Church]. (2023). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-upts-reaktsiya-eksperty/32250562.html> (In Ukrainian).
9. *V UPTs MP khochut prytiahnuty do kryminalnoi vidpovidalnosti ekspertiv, yaki doslidzhuvaly yikhni Statut* [The UOC MP wants to prosecute experts who studied their Statute]. (2023). URL: https://risu.ua/v-upc-mp-hochut-prityagnuti-do-kryminalnoyi-vidpovidalnosti-ekspertiv-yaki-doslidzhuvali-yihnij-statut_n136623 (In Ukrainian).
10. «*Mizhnarodnyi tserkovnyi trybunal nad Kyrylom!*» – zaklykaiut maizhe 200 sviashchenyiv UPTs MP [«International church tribunal over Cyril!» – call for almost 200 priests of the UOC MP]. (2022). URL: https://risu.ua/mizhnarodnij-cerkovnij-tribunal-nad-kirilom---zaklykayut-majzhe-200-svyashchennikov-upc-mp_n128219 (In Ukrainian).
11. *Viktor Yelenskyi* [Viktor Yelenskij]. (2022). URL: https://risu.ua/viktor-yelenskij_t959 (In Ukrainian).
12. Sahan O. *SBU v Lavri – davno pora* [O. Sagan. The SBU in Lavra is long overdue]. (2022). URL: https://www.unian.ua/society/sbu-v-lavri-davno-pora-12056703.html?_gl=1*171u64o*_ga*MzMzMzMzAzMzk5LjE2NzQ1ODgwOTY.*_ga_JLSK4Y8K67*MTY3NjY1MzYyOS45LjEuMTY3NjY1MzY1NS4zNC4wLjA.*_ga_DENC12J6P3*MTY3NjY1MzYzMC45LjEuMTY3NjY1MzY1NS4zNS4wLjA (In Ukrainian).
13. Shchotkina K. «*Russkii mir*» horyt. Ale ne zghoriaie [«Russian measure» is on fire. But it does not burn]. (2022). URL: <https://zn.ua/ukr/church/russkij-mir-horit-ale-ne-zhorjaje.html> (In Ukrainian).

14. Shchotkina K. «Sviataia Rus», napivrozpad. Chy pryvede likvidatsiia UPTs Moskovskoho patriarkhatu do dekolonizatsii ukrainskoho pravoslavia [«Holy Rus», half-life. Will the liquidation of the UOC of the Moscow Patriarchate lead to the decolonization of Ukrainian Orthodoxy]. (2023). URL: <https://zn.ua/ukr/church/svjataja-rus-napivrozpad.html> (In Ukrainian).
15. Rymo-katolytskyi sviashchennyk zaperechuvav zlochyny okupantiv u Buchi – yoho chekaie sud [The Roman Catholic priest denied the crimes of the occupiers in Bucha – he is awaiting trial]. (2022). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/22/7381890/> (In Ukrainian).
16. Lazur V. «Nam sumno, shcho my maly ratsiiu». Chy prychetna SBU do peretvorennia UPTs MP u rozsadnyk «russkoho myra» – interviu z Yevstratiiem Zoreiu [«We are sad that we were right.» Is the SBU involved in the transformation of the UOC-MP into a hotbed of «Russian world» – interview with Evstratii Zorya]. (2022). URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/chi-umisno-sbu-ne-chipalopuc-mp-yevstratii-zorya-novini-ukrajini-50293054.html> (In Ukrainian).
17. Iurii Chornomorets: poky tryvaie viina, treba nehaino proshchatsia z Moskovskym patriarkhatom [Yuri Chornomorets: as long as the war continues, it is necessary to immediately say goodbye to the Moscow Patriarchate]. (2022). URL: <https://texty.org.ua/fragments/106730/yurij-chornomorec-poky-tryvaye-vijna-treba-nehajno-proshchatsia-z-moskovskym-patriarkhatom/> (In Ukrainian).
18. «Vchennia» pro satanizm, prapory «L/DNR», kradeni ikony: znakhidky pid chas obshukiv v UPTs MP [«Teaching» about Satanism, «L/DPR» flags, stolen icons: findings during searches of the UOC MP]. (2022). URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/23/infografika/bezpeka/vchennya-pro-satanizm-prapory-ldnr-kradeni-ikony-znakhidky-obshukiv-upcz-mp> (In Ukrainian).

Dobrodum Olga Victorivna

Doctor of Philosophical Sciences,
Professor at the Journalism and Advertising Department
State University of Trade and Economics
19, Kioto str., Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7651-4946

Martyniuk Eduard Ivanovych

Candidates of Philosophical Sciences, Associate Professors,
Associate Professors at the Department of Cultural Studies,
Art History and Philosophy of Culture, Faculty of Humanities
Odesa Polytechnic National University
1, Shevchenko ave., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5904-2721

Nykytchenko Olena Eduardivna

Candidates of Philosophical Sciences, Associate Professors,
Associate Professors at the Department of Cultural Studies,
Art History and Philosophy of Culture, Faculty of Humanities
Odesa Polytechnic National University
1, Shevchenko ave., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9403-9795

**ISSUES OF FREEDOM OF CONSCIENCE IN CONTEMPORARY UKRAINE
AND ITS MILITARY CONTEXT**

Problem. *The problem of exercising freedom of conscience in modern Ukraine in the conditions of Russia's full-scale aggression appears to be quite multifaceted, especially considering its global dimension, the attitude of the world community and adherents of different religious views to the events connected with the Russian-Ukrainian war; the attitude of religious communities of Ukraine to the need to defend the freedom of the country and the attitude of the religious associations of the Rus-*

sian Federation to the terrorist activities of the authorities of Russia. The change in conditions for the exercise of freedom of conscience nowadays is largely a result of the hybrid war that began in 2014, the post-Covid situation, the lack of opportunities to exercise religious freedom in the occupied territories (persecution of believers and of a large part of religious communities, etc.), threats and damage to legal relations in general and the entire constellation of human rights in particular (murders of believers, destruction of churches and of prayer houses, etc.). **The purpose of the article** is to conceptualize the possibility of implementing freedom of conscience in modern Ukraine in the context of the modern Russian-Ukrainian war. **Methods:** The concrete scientific methods, problem-chronological, system-structural and critical analysis of religious sources were used, as well as conceptual-discourse, system-chronology and problem-denominational approaches to the scientific understanding of phenomena and events of religious and political life. **Results.** Discrimination of the UOC is now harming the situation with religious freedom in Ukraine: it becomes unsafe to be an adherent of this church, because if the believers of the UOC contribute to the Russian peace, and an individual protects them, then there is an indirect protection of the Russian world. It is time to end the Russian-Ukrainian war, putting the main hopes on the armed forces of Ukraine. An attempt to solve any issues during military operations by violating the norms of the law on freedom of conscience is inherently unacceptable, and it is up to experts to decide what is canonical and non-canonical – the legitimacy of laws should be determined by a person who satisfies his religious needs.

Key words: freedom of conscience, Russian-Ukrainian war, UOC, OCU, AUCCRO, canonicity, legitimacy.

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.776.23

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.19>**Климанська Лариса Дмитрівна**

доктор політичних наук, професор,
професор кафедри соціології та соціальної роботи
Національного університету «Львівська політехніка»
вул. Степана Бандери, 12, Львів, Україна
orcid.org/0000-0002-3693-7503

Луцишин Галина Іванівна

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»
вул. Митрополита Андрея, 5, Львів, Україна
orcid.org/0000-0002-8434-071X

ПАРАДОКСИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Актуальність проблеми. У статті розглянуто особливості розвитку та функціонування інформаційної демократії у сучасних умовах. Важливо, що інформаційна демократія формується на демократичних цінностях та інформаційній відкритості політичних інститутів та політичної системи загалом. Особлива увага приділяється аналізу взаємозв'язку між рівнем розвитку новітніх інформаційних та комунікаційних засобів та ступенем розвинутої практик споживання контенту медіа. Наголошується, що інформаційна демократія в Україні не може функціонувати достатньо ефективно, якщо не будуть існувати критичне мислення, диференційована оцінка медіа джерел та тої інформації, яку отримує з них пересічний громадянин.

Мета – з'ясувати, як практики споживання медіаконтенту в сучасній Україні «вкладаються» в ідеал демократії. Серед завдань – у наведеній типології практик споживання контенту медіа визначити, якими є критерії вибору джерел інформації громадянами і наскільки вони відповідають ідеалу інформаційної демократії.

Методи дослідження. В процесі дослідження використовувались загальнонаукові методи (аналіз, синтез, порівняння) та емпіричні методи (якісне соціологічне дослідження). Отриману первинну соціологічну інформацію упорядковано та класифіковано за допомогою тематичного аналізу.

Результати дослідження. Проаналізовано зв'язок інформаційної демократії з поширенням інформаційно-комунікативних технологій. З'ясовано, що доречно говорити про парадокси демократії – вона формально надає громадянам можливість взяти участь в управлінні спільними справами, але практична реалізація цієї участі утруднюється ускладненням процедур та потребою оволодіння навичками їх дотримання; вона сприяє технічній доступності демократичних процедур, але навички ефективного використання інформаційних технологій народжують нові форми соціальної нерівності. Доведено, що демократія як ідеал потребує компетентного медіаспоживання, яке виявляється в здатності аналітично вибирати, оцінювати й декодувати медіапродукти, опановувати інформаційні технології й самостійно виробляти повідомлення, підтримувати діалог з представниками інших поглядів і відстоювати власну позицію. Натомість, чотири версії медіа практик – наївна довіра, інформаційний скептицизм, рефлексивна довіра, інформаційний нігілізм – демонструють різні рівні довіри/недовіри до інформації, довіри/недовіри до джерела інформації.

Ключові слова: інформаційне суспільство, громадянська компетентність, медіапрактики, інформаційний нігілізм, інформаційний скептицизм, наївна довіра, рефлексивна довіра, сигнали довіри до джерела інформації.

Вступ. Демократія в сучасному світі визнається найкращою формою політичного режиму. Для характеристики демократичного режиму греки використовували три терміни: «ізономія» (рівність перед законом), «ізотімія» (рівне право виконувати в державі будь-які функції для всіх громадян), «ізогорія» (свобода слова). Ці принципи визначають «пряму демократію», де всі громадяни мають право брати участь в асамблеї, «Еклезії» [1]. Натомість, дві традиційні форми демократії – пряма і представницька – продемонстрували свою обмеженість. Зрозуміло, що пряма демократія у формі народного віча з часом стала неефективною через збільшення населення, значну відстань між населеними пунктами, політичну неграмотність та необізнаність усіх громадян у функціонуванні політичної системи, необхідність приймати велику кількість політичних рішень у короткі терміни. Неефективність представницької демократії виникає через все більш ускладнені процедури її реалізації. Про це свідчить зменшення кількості громадян, які вірять, що можна вплинути на політику, взявши участь у виборах, в загальній недовірі до владних інститутів. І в тому полягає один з парадоксів демократії – вона формально надає громадянам можливість взяти участь в управлінні спільними справами, але практична реалізація цієї участі утруднюється ускладненням процедур та потребою оволодіння навичками їх дотримання. Серед необхідних навичок – усвідомлене споживання інформації, не «сліпа» довіра до будь-чого, що з'являється в інформаційному просторі, а диференціація повідомлень на основі «знаків довіри», які індивід шукає в інформації і здатність «донести» свій голос до владних структур, примусити їх звернути на нього увагу.

Генеза форм представницької демократії багато в чому зумовлена постійною необхідністю долати одні й ті ж процедурні, технологічного характеру обмеження світу реальної політики. Багато надій в сенсі подальшого розвитку демократії покладалось на впровадження у повсякденне життя сучасного громадянина новітніх інформаційних технологій, бо саме вони (і зокрема, інтернет, соціальні мережі) дали потужний імпульс глибоким революційним змінам у різних сферах сучасного суспільства, мали би сприяти розвитку процесів глобальної демократизації. Нові інформаційні технології створили можливість постійної (а не лише періодичної) участі широких мас в оцінці соціальних проблем, а отже, їхньої включеності в демократичний процес. Нові технології перетворюються на безперервно діючий механізм зворотного зв'язку між масами та владою, що дозволяє політикам краще зрозуміти суспільні очікування і, таким чином, спільно з громадянами формувати майбутнє.

Розвиток інформаційних технологій, і насамперед, соціальних мереж, веде до послаблення інформаційної залежності пересічних громадян від традиційних ЗМІ та розширення діапазону доступних їм думок, в тому числі альтернативних; до появи у громадськості реальної можливості брати участь в обговоренні тих проблем, які турбують її найбільше; до посилення відкритості та транспарентності політики і політичних інститутів; до розширення меж взаємодії громадян з урядовими органами, що дає надію на те, що голос пересічного громадянина буде почутим; до виникнення нових, ефективних механізмів політичної мобілізації мас, які забезпечують оперативну організацію та координацію дій політичних однодумців, підвищують шанси невеликих партій та представників політичних меншин, які отримують можливість звернення до широких масових аудиторій.

Все це мало би змінити тканину демократичного процесу, дати можливість говорити про інформаційну демократію як об'єктивну реальність. На думку французького політика та політолога М.Рокара, з легкої руки якого було введено сам термін у 1990 р. [2, с. 564], серцевина інформаційної демократії – наявність взаємозв'язків між виборними особами, опосередкованих засобами масової інформації і виборцями. В концепції інформаційної демократії поєднуються всезагальне виборче право і вільний обіг інформації. Тому нові інформаційні технології розглядаються як чинник тієї радикальної трансформації політичної системи, яка дозволяє в нових умовах повернутися в золотий вік прямої демократії.

Мета і завдання. Мета нашого дослідження і цієї статті, зокрема, – з'ясувати, як практики споживання медіаконтенту в сучасній Україні «вкладаються» в ідеал демократії. Серед завдань – у наведеній типології практик споживання контенту медіа визначити, якими є критерії

вибору джерел інформації громадянами і наскільки вони відповідають ідеалу інформаційної демократії.

Вибуховий розвиток інформаційних технологій, що перевів більшість сфер життєдіяльності людини в електронний формат, надає достатньо великі можливості та ставить нові завдання для політичної системи. Розвиток цих нових можливостей і ресурсів для демократії потребує і від держави, і від громадянина значних зусиль. Картина принципово нового демократичного світу, населеного інформованими, політично компетентними, такими, які мають можливість постійно виявляти свою політичну активність громадянами, залученими до загального простору «деліберативної демократії» [3; 4] і здатними в ході взаємних комунікацій приймати за допомогою комп'ютеризованого волевиявлення щодо політичних рішень, які є досі прерогативою професійних політиків, – це ідеал такої інформаційної демократії.

Одним із головних аргументів тих, хто каже про виникнення в інформаційну еру принципово нової політичної демократії, служить теза про появу завдяки сьогodнішнім інформаційним технологіям перспектив безпрецедентного підвищення політичної активності мас, рівня їх залучення до суспільно-політичного життя та ступеня їхнього політичного впливу. Послідовники деліберативної демократії, яка отримала друге дихання з розширенням онлайнового інтерактивного середовища комунікації як публічної сфери політики, впевнені, що широка участь громадян у вільному обговоренні громадських завдань, що стало можливим завдяки повсюдному поширенню інформаційно-комунікативних технологій, дозволяє зняти проблему недостатньої громадянської компетентності, яка може гальмувати реалізацію ідеалів демократії. У суспільному діалозі за участю інтелектуальної еліти через обмін інформацією, зіставлення позицій, аргументів і контраргументів, рефлексію та саморефлексію відбувається самонавчання громадян – зростає їхня компетентність, мотивація та здатність до осмисленого політичного вибору. Термін «електронна деліберативна демократія» часто використовується як означення новочасної деліберативної демократії, що підкреслює значущість інформаційно-комунікативних технологій у цій концепції.

Однак, поєднання можливостей інформаційно-комунікативних технологій та інформаційних потреб окремого індивіда не завжди дає імпульс до дієвої ефективної громадянської участі. Реальність вносить суттєві корективи в утопічні побудови прихильників технологічного детермінізму, які вважають, що радикальні зміни у сфері масових комунікацій автоматично спричиняють виникнення принципово нового політичного життя. Інтернет дійсно багато в чому спрощує прояв політичної залученості, але він аж ніяк не формує її. Той, хто вже відрізняється політичною активністю і характеризується стійким інтересом до політики, отримує завдяки інтернету додатковий і ефективний засіб реалізації своєї активності. Але інтернет сам по собі не перетворює байдужих на залучених. Він може допомогти тимчасовому поживленню зазвичай пасивної частини суспільства у зв'язку з її заклопотаністю з приводу якоїсь конкретної соціально-політичної проблеми. Однак навряд чи можна вважати, що нові інформаційні технології здатні послужити певним імпульсом для сталої, довготривалої активізації політичної участі тих, хто, як правило, не виявляє інтересу до політики. В якості основних показників, які презентують результативність демократизаційного процесу, серед інших – критичне ставлення до інформації, можливість і бажання отримувати інформацію з альтернативних інформаційних джерел [5, с. 85–86]. І в цьому полягає ще один парадокс сучасної інформаційної демократії. Технічна доступність та навички ефективного використання інформаційних технологій народжують нові форми соціальної нерівності.

Вторгнення інформаційно-комунікативних технологій у політику далеко не однозначно впливає на політичну участь: поряд з відкриттям нових потужних можливостей воно породжує і нові, такі ж великі ризики, пов'язані з віртуалізацією простору політики. Політична гра, на думку Мануеля Кастельса, «дедалі частіше розігрується у ... віртуальному просторі» [6, с. 502].

Демократія як політичний режим, в якому єдиним легітимним джерелом влади є народ, життєздатна, коли громадяни (принаймні, більшість), голосуючи за певного кандидата, обирають поінформовано та раціонально із запропонованих ними програм. Насправді, населення

більшості країн у масі своїй далеко не завжди має необхідне для цього знання про політику. Ця ситуація зберігається протягом десятків років, незважаючи на зростання рівня освіти населення та безпрецедентне підвищення доступності інформації завдяки широкому поширенню інформаційних технологій. Бар'єр громадянської компетентності зростає в міру ускладнення проблем, що виносяться на порядок денний. Для прийняття раціональних рішень щодо програм інституційно-політичного та соціально-економічного розвитку країни та її внутрішньої та зовнішньої політики на термін повноважень обраного президента компетенції пересічних громадян стає явно недостатньо.

Неналежний рівень громадянської освіченості українців залишається однією з причин громадянської пасивності їх значної частини (пасивної соціально-політичної поведінки) в традиційному сенсі як участь в мітингах, в громадських організаціях, виборах, участь у волонтерській діяльності, наприклад у молодіжному середовищі. Що торкається інтернет-поведінки молодих людей, то зафіксовано, що студенти, до прикладу, реалізують її переважно у формах перегляду інформації, рідше – у формі «лайка» чи репоста соціально-політичної інформації у соціальних мережах. Тобто студенти проявляють таку поведінку, що не виходить за межі комп'ютера й не має помітного впливу на суспільнозначливі процеси в країні, так званий слактивізм [7].

Всі можливості і ресурси, які надаються сучасними інформаційними технологіями, мають бути втіленими у реальних потребах реальних громадян, які демонструють бажання користуватися ними. І йдеться, перш за все, про потребу отримувати інформацію, фільтрувати її, розрізняти інформацію правдиву і інформацію неправдиву, про практики медіаспоживання, як стереотиповані, відрегульовані активності у медійному просторі при оперуванні контентом, який несе інформацію про події, соціальні явища і процеси в соціумі та передбачає включення суб'єкта у взаємодію з інформаційними ресурсами й користування медіапродуктами. Саме медіапрактики, відображаючи інформаційні потреби суб'єкта включають чи виключають індивіда з процесу громадської активності. Демократія як ідеал потребує компетентного медіаспоживання, яке виявляється в здатності аналітично вибирати, оцінювати й декодувати медіапродукти, опановувати інформаційні технології й самостійно виробляти повідомлення, підтримувати діалог з представниками інших поглядів і відстоювати власну позицію.

Натомість, наше дослідження, яке ми вже частково описували [8] засвідчило, що люди неоднозначно оцінюють ті соціальні обставини, які можуть мобілізувати населення на підтримку тих чи інших демократичних ініціатив. Інакше кажучи, реальні практики медіаспоживання не завжди відповідають тому ідеалу, якого потребує демократія, зокрема, електронна демократія.

Методи дослідження. У нашій статті «**Практики споживання контенту медіа в сучасному інформаційному суспільстві і формування громадянської культури**» ми вже описували характер дослідження і методи, якими воно здійснювалось. Опитування проводилось методом напівструктурованого інтерв'ю 14 по 25 липня 2021 року. Для глибшого аналізу процесів споживання інформації/деінформації було обрано дві важливі на той час в суспільстві теми: газ та коронавірус. Аналіз текстів глибинних інтерв'ю здійснювався методом тематичного аналізу, методологія якого дозволяла виокремити всі можливі аспекти досліджуваної проблеми і ситуації [9; 10]. Питання напівструктурованого інтерв'ю стосувалися основних дослідницьких проблем. Інформація з аудіоносіїв переносилась у транскрипти, які пізніше кодувались і аналізувались в ручному режимі.

Для здійснення аналізу текстів напівструктурованих інтерв'ю використано тематичний аналіз як якісний метод аналізу даних, який передбачає системну розбивку і групування інформації, отриманої в ході якісного дослідження, шляхом об'єднання обособлених суджень і цитат з допомогою відповідного коду, що сприяє виявленню значимих тем. [9; 10]. Як зрозуміло з назви, цей аналіз базується на пошуку тем.

Аналіз транскриптів включав ступеневий процес кодування. На етапі структурного кодування головний аналітик кодував текстові елементи в кожному транскрипті напівструктурованого інтерв'ю, що відповідало способам, яким інформанти оцінювали запропоновану проблему.

Друга хвиля аналізу йшла через створення тематичної структури для класифікації та організації даних відповідно до ключових тем, концепцій і категорій. Тематична структура складалась з серії основних тем, розділених послідовністю пов'язаних підтем. Вони розвивались та вдосконалювались завдяки ознайомленню з необробленими даними. Після оцінки вичерпності кожна головна тема відображалась, вносились у таблицю, де кожному інформанту виділявся рядок, а кожен стовпець позначав окрему підтему. Потім дані з кожного випадку синтезувались у відповідних частинах тематичної структури. Так за результатами кодування було створено декілька таблиць, які відображали характеристики практик медіа споживання.

Третя хвиля аналізу здійснювалась методом занурення/кристалізації [11, с. 179–194], тобто процесу, що включає глибоке занурення у ключові частини закодованих даних – з регулярним відходом від них з метою рефлексії та виходу на рівень типології позицій. Автори розглянули результати такого аналізу кодування. Регулярні зустрічі дослідницької команди, всебічне обговорення тем, субтем і позицій сприяли формулюванню висновків з якісного аналізу. Врегулювання розбіжностей було досягнуто шляхом обговорення. Для цитування в тексті статті використано транскрипти 16 інтерв'ю, які знаходяться в архіві авторів (у Додатку 1 попередньої статті подається опис учасників дослідження).

Результати. Описуючи результати дослідження в попередній статті ми зупинялись на характеристиках всіх чотирьох позицій лише за критерієм довіри до інформації. Натомість, не розглядали другий критерій, за яким аналізувались практики медіаспоживання – довіра до джерела інформації. *Довіра до джерела* – це звичний критерій, який визначає ставлення людини до інформації, яку він/вона отримує. Довіра – це ймовірність того, що щось дозволяє людині формувати точні переконання та використовувати їх для прийняття ефективних рішень, особливо тих, що стосуються її життя, – або, принаймні, уникає зменшення точності чиїхось переконань чи ефективності своїх рішень, наприклад, які ліки купити або за кого голосувати.

«Сигнали» довіри походять від двох основних позицій, що використовуються для опису оцінки довіри, – ланцюг доказів (більше раціональна платформа) та мережа репутації (більше емоційна платформа). Фрейм «ланцюг доказів» приймає твердження/тезу та шукає інші твердження, які або підтверджують, або суперечать їй на основі спостереження чи аналізу. Це такий процес, в якому може відкрито проводитись перевірка фактів для перевірки тези або твердження. Це явний інструмент, що використовує ланцюжок посилянь для безпосереднього спостереження джерел або глибинного аналізу і, таким чином, оцінює достовірність конкретного твердження. Прикладом такого елемента в ланцюзі довіри може бути: «X – це правда, тому що я це бачив» або «X – істина за логікою економічного аналізу».

«Мережа репутації», навпаки, оцінює тези/твердження на основі репутації. За своєю функцією це більше схоже на те, як звичайний споживач вирішує, чи довіряти статті або заяві, яку він бачить в інтернеті: Споживач довіряє, якщо це заява від автора, якому довіряє споживач, веб-сайту, який він поважає, установи, в яку він вірить, або якась комбінація з трьох перелічених елементів. Сайт, автор та установа/організація, з якими пов'язане джерело, не оцінюються незалежно; вони взаємопов'язані між собою такою собі мережею довіри, яка визначає, наскільки споживач сприймає інформацію як достовірну і це може бути наслідком своєї репутації джерела.

«Ланцюг доказів» складається з неприхованих тверджень, таких як «Аналіз X містить помилки» або «X часто бреше», тоді як «мережа репутаційних відносин» є неявною та структурною, що залежить від відносин типу «X асоціюється з Y» для оцінки довіри.

«Ланцюг доказів» та «репутаційна мережа» також можуть взаємодіяти і взаємно доповнювати один одного. Можна взяти до уваги характеристики репутації поряд із прямими доказами, вирішуючи, чи довіряти претензії чи ні – дослідник X не допустив явних помилок і має хорошу репутацію, але він працює зараз в Інституті Y, який опублікував брехню по темі його дослідження. Вирішуючи, чи заслуговує на довіру конкретна особа, організація чи установа, можна з використанням окремого «ланцюжка доказів». Представники кожного з чотирьох зазначених типів медіапрактики демонстрували різні сигнали довіри до джерела інформації.

Таблиця 1

Версії/типи споживання медіаконтенту/медіапрактики

	Довіра до інформації	Недовіра до інформації
Довіра до джерела:	I. Наївна довіра	III. Рефлексивна довіра
Недовіра до джерела	II. Інформаційний скептицизм	IV. Інформаційний нігілізм

Перший тип споживання медіаконтенту – наївна довіра – поєднує і довіру до інформації, і довіру до джерела інформації. Це довіра по типу «репутаційна мережа». Диференціація джерел, які заслуговують і не заслуговують на довіру, відбувається за декількома параметрами. Перш за все, представники цього типу оцінюють джерело *за критерієм офіційного статусу* і вважають найнадійнішими традиційні джерела інформації: *«З телевізора в мене більш правдива інформація. Ну, і плюс у нас тут, на роботі є інформаційні листки всякі, всякі плакати...»*¹ (Наталя). Оцінюючи статтю *«Журналісти дізналися, чим займаються в Україні секретні біолабораторії США»* інформантка говорить – *«Даже в телевізорі не чула я такоє»* (Наталя). Інформація має бути підтверджена офіційним статусом джерела, тільки тоді цій інформації можна довіряти – *«найбільше довіряю тому, що приходить нам із міністерства здоров'я»* (Наталя), *«бо думаю, що вони правду кажуть. Я не вірю, що вони щось там видумали...»* (Наталя), натомість в інтернеті *«там можуть видумки бути всякі, но щоб в самому міністерстві врут... Мені здається, що там всьо перевірено»* (Наталя). Другим таким сигналом довіри до джерела інформації є його експертність. Представники медіапрактики «наївна довіра» є достатньо чутливими до того, що не всі можуть адекватно судити про обговорювані проблеми. Інформація про вірус і вакцинацію все-таки більш переконливо звучить від лікарів – *«якщо чесно, більше так довіряю таким, що щось трошки більше знають... лікарі і медперсонал, такі, що знають... Таким тож довіряю...може навіть і більше як телевізорам ...»* (Леся), а не від політиків. Щодо компетентності політиків (П. Порошенка) у справі вакцинації вони висловлюються однозначно негативно *«Я не довіряю. ...він не є компетентний, він не медик, він не знає...»* (Наталя).

Другий тип медіапрактики – інформаційний скептицизм – передбачає такий тип сприйняття медіаконтенту, який включає довіру до інформації, і можливу недовіру до джерела інформації.

Інформаційні скептики зазвичай звертаються до декількох джерел інформації. Вони визнають, що є джерела, яким вони довіряють, і є джерела, яким вони не довіряють. Але в них, радше, переважає позиція *«довіряй, але перевіряй»*: *«Чому джерело викликає довіру – Ну, як – чому довіряю? Просто деяка інформація, яка була – підтверджувалася... я завжди порівнюю трошечки – от одних, інших і так, що їхня інформація інколи, ну, підтверджувалася і іншими джерелами. Так для порівняння завжди беру»* (Лариса). Оцінка надійності джерела майже не впливає на довіру до інформації – *«Ну, чи довіряю, чи не довіряю – відповіді не можу на таке питання. Просто, ну, знайомишся із статтю і вже собі аналізуєш. Кожна стаття індивідуальна я думаю, а не в загальному саме джерел»* (Лариса). Єдиний критерій, який лежить в основі ставлення до джерела інформації – це критерій експертності. Джерело інформації по темі повинно бути експертним. Політик не може бути експертом у темі вакцинації. П. Порошенко *«...як політик не може обговорювати якості вакцини»* (Лариса). Довіру створює власне те, що це говорить медик – людина компетентна в цій справі, *«коментувати по-справжньому вакцину можуть тільки науковці, тільки медики й тільки дослідники, які щось досліджують. А це як політик він може висловити своє ставлення, що вона там досліджена чи недосліджена, але як вона впливає на організм людини, ну, в кожного є своя думка»* (Лариса)

Третя версія медіапрактики – рефлексивна довіра – позначає тип сприймання медіаконтенту, який включає недовіру до інформації, і довіру до джерела інформації. Це довіра змішаного типу «ланцюжок доказів» і «репутаційна мережа».

¹ Тут і далі йдеться про посилання на ім'я учасника у таблиці 1. Стиль висловлювань інформанта збережено.

Як правило, інформанти з таким типом сприйняття використовують багато джерел інформації. Поняття довіра до джерела інформації вони розуміють специфічно: *«Яким ЗМІ найбільше довіряю? Важке питання тому, що нема такого поняття, кому я більше довіряю. Тобто, я кілька статей все одно почитаю. Там нема такого, щоб я щось одне читала. Якщо я бачу, що в більшості статей інформація повторюється, то я більш схильна довіряти тим статтям і тим джерелам.* (Роксолана); *«Ну, знаєте, ну як довіряти? Можна почитати, проте треба брати інформацію з різних джерел тоді і робити свої висновки...»* (Юля). Диференціація джерел також відбувається за декількома параметрами. Перш за все **за критерієм «пройшов/не пройшов перевірку»**. Оцінюючи джерело, від якого надходить інформація, представник «рефлексивної довіри» обов'язково використовує принцип – це джерело і правдивість інформації, яку воно подає, можна перевірити. По-друге, вони використовують критерій «знаю – довіряю», і за цим критерієм виокремлюють декілька типів джерел: тип джерела «відкриваємо часто» – *«Ми не знаєм всьо про нього, але відкривається його часто»* (Юля); тип джерела «знаю і перевіряю» (Юля); тип джерела «менше знаю» – *«Я про нього чула, але менше, відверто менше чула. Тобто, мені більше здається, що це якимсь або недавно створене, або це молоде джерело»* (Юля); тип джерела «забарвлене на користь тієї чи іншої сторони» *«і я не сприймаю його як основне джерело інформації або таке достовірне»* (Юля); тип джерела «на слуху» – *«Ну, так воно ..., воно чується»* (Юля); тип джерела «трешнякова яма» – *«це взагалі, типу, навчіть лікувати бородавки витяжкою петрушки, ...»* (Андрій); тип джерела «знаю, але довіра втрачена» – *«Просто починаєш читати і дивишся як тобою починають маніпулювати. Всаджують тобі тези, які ще не відбулися»* (Андрій); тип джерела «нетоксичне» – *«в принципі відкрити «Українську правду» для мене не є так токсично як відкрити там «Знаїма» чи «СТРАНА.и»... вони в більшості випадків, можливо, навіть в переважній більшості, посилаються на джерела. ...Переходжу на ці джерела, дивлюся що там»* (Андрій); тип «джерело статусної довіри» – *«Совсун я не знаю, але це не означає, що я їй не можу довіряти. ... Вона є народним депутатом. Я думаю, що можна довіряти»* – оцінка статті з посиланням на народну депутатку Совсун (Юля); Ще один критерій, за яким оцінюється джерело інформації – це критерій **компетентності/експертності**. Інформанти з типом сприйняття контенту «рефлексивна довіра» виокремлюють різні види компетентності/експертності: фейсбучні (або медійні) експерти, які приписують експертність, зокрема, представникам влади – *«Але якось так вийшло, що в нас вся медійність, принаймні, яка, що би не відбувалося в державі, в нас якось воно відображається, що це все від позиції Президента»* (Роксолана); експерти у конкретній галузі (там, де йдеться про конкретну проблему); експерти комунікативні. На запитання, чи може політик коментувати проблеми з медичної сфери, отримуємо неоднозначну відповідь: *«..по-перше, політики теж можуть піти з якоїсь сфери. Тобто, може бути сфера медицини. І друге – є багато політиків, які насправді просто відповідально ставляться до того, що вони говорять, перед тим, як щось таке говорити, могли б проконсультуватися з хорошими експертами»* (Юля). З іншого боку *«не всі медичні експерти...можуть...пояснити людям медійно, що відбувається...»* (Юля). Це означає, що за політиками визнається так звана комунікативна компетентність, уміння простими словами донести складну думку і, тим самим, викликати у людини бажання прочитати про проблему більше: *«це така аж дуже експертна думка – ні. Це є більш якраз той варіант, коли політики або пробують висловити якусь позицію певної групи людей, які так само думають»* (Юля).

Четверта версія медіапрактики – інформаційний нігіліст – позначає тип сприймання медіаконтенту, який включає і недовіру до інформації, і недовіру до джерела інформації. Поняття «нігілізм» походить від латинського «*nihil*» і означає «ніщо». Нігіліст відмітає всі принципи, не визнає апіорі авторитетів. Нігілісти схильні до критичного мислення і скептицизму.

Диференціація джерел за сигналами довіри відбувається відповідно до декількох параметрів. По-перше, це параметр **«знаю/не знаю»**. Там, де джерело незнайоме, або походить з тієї сфери, яка не заслуговує на довіру (*«я не знайома з цією політичною силою і віри воно мені*

не додає») інформантка демонструвала і декларувала упереджене ставлення. Негативне ставлення демонструється і до тих джерел, які напряму пов'язані з політикою: «мені здається у всіх статтях і заявах де зав'язана політика...» відслідковується принцип «десь комусь щось певно не вигідно». Ставлення до таких повідомлень дуже просте – «не читаю» (Тетяна).

Інформаційні нігілісти припускають, що існують люди (джерела інформації), які володіють всім обсягом необхідної інформації, але такого роду інформація недоступна пересічній людині (це характерно для теорії змови) – «... це все дуже, дуже сильно гіперболізовано або ж штучно зроблено» (Іван). На пряме запитання від модератора – хто може знати відповіді на ці запитання, навіть якщо вони ну не зізнаються?, інформант відповідає – «Ну, я думаю, якийсь там Роджери, Рокфеллери, скоріш за все, звіди це все йде. Це навіть навряд чи з наших, керівництво нашої країни. Я думаю, вони там ... Але, я думаю, їх є ще дуже багато по цілому світу...» (Іван). Прямим наслідком таких міркувань може бути висновок про змову, зокрема, навколо COVID-19 – «І власне існування COVID-19 – це результат змови тих сил, яким вигідна ця ситуація... лобістам фармацевтики, які ці всі препарати випускають..., виробники тих протистих масок або вакцин» (Іван).

По-друге, це **критерій перевіреності** (до певної міри декларативний). Інформаційний нігіліст заявляє, що «довіряє лише перевіреним джерелам». Натомість не може назвати, яким саме. Відповідь – «це ті, які я читаю». Те, чого не знає, тому не довіряє. Довіра до джерела визначається через дуже нечіткі формулювання. На запитання – чи довіряєте цьому джерелу, відповідає – «Більше так, ніж ні», «...це моя суб'єктивна думка» (Євген). Термін «перевіреність» увесь час з'являється в описі джерел і інформації. Але на питання «як перевірити» вони відповісти не можуть – «Я не можу перевірити дану інформацію». Факти наведені, а як їх перевірити. «хтось там ще щось написав. Ви знаєте, як історики пишуть історію? Вони там теж наводять в якихось дипломних роботах посилання на якихось істориків. Але історія все-ж-таки залишається неточною наукою» (Євген); «Я не маю нагоди перевірити, наскільки це правдиво, тому ці новини, всі вони відбуваються як перегляд знайомих слів та літер» (Євген).

Ще один критерій довіри в інформаційних нігілістів це **критерій належності** – це розуміння того, що будь-яке джерело інформації і часто сама інформація не є незалежними від інтересів тих чи інших соціальних акторів – «будь-яке джерело інформації воно там чи інтернет воно є чийсь. ... вчора вони були незалежні, сьогодні – воно залежне від того чи іншого. Вся інформація, яка там публікується, вона була обговорена, як вона має бути подана і яке там слово має бути використане. Тому я ставлюся так ...правди не напишуть» (Іван).

Висновки. Дослідження практик споживання медіаконтенту демонструє неоднозначність у ставленні до джерел отримання інформації. Демократія як ідеал потребує компетентного медіаспоживання, яке виявляється в здатності аналітично вибирати, оцінювати й декодувати не тільки саму інформацію, і довіряти чи не довіряти їй, а ще диференційовано підходити до оцінки самих джерел. Споживання медіаконтенту в ідеалі інформаційної демократії передбачає ознайомлення з достатньою кількістю джерел інформації, в тім числі і тої, яка їде через інтернет, і розводити самі джерела на такі, які заслуговують на довіру, і такі, які на неї не заслуговують. Ймовірно, існує чимало обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, що говорять про неправомірність абсолютизації сучасних інформаційних технологій як фактора, достатнього для створення інформаційної демократії як освіченої політичної участі мас.

Суто кількісне нарощування обсягу доступної людині інформації не можна вважати однозначно позитивною тенденцією. Гігантське зростання інформації, що нагромаджується і розповсюджується за допомогою інтернету, має і зворотний бік. На зміну часу інформаційного дефіциту прийшов час інформаційних перевантажень. Людство опиняється в ситуації, коли воно ризикує потонути в океані неструктурованої інформації. Простір інтернету наповнюється нерівноцінною за своєю якістю продукцією, іноді навіть «інформаційним сміттям» або навіть зараженою «пропагандистською інформаційною отрутою».

Пожвавлення демократії та справжнього перетворення політичного життя неможливо досягти лише шляхом технічних змін у сфері комунікацій. Рівень політичної участі мас залежить не від

міри насиченості політичної сфери технічними засобами реалізації суспільної активності, а скоріше від віри людей в здатність існуючої політичної системи адекватно реагувати на суспільні запити. Парадокс інформаційної демократії власне і полягає в тому, що створюючи передумови для відсутності дефіциту механізмів участі громадян у справах свого суспільства, вона не змінює саму природу цієї участі, яка залежить не тільки від споживання інформації, а ще і від волі людини критично оцінювати її і використовувати для захисту своїх прав. Оцінки потенціалу демократичності практик споживання медіаконтенту демонструє значимість включення в програми медіа грамотності елементів диференціації джерел інформації не тільки за параметрами «знаю/не знаю», а використання комплексних критеріїв довіри до них.

Додаток 1

Опис учасників дослідження (імена вигадані)

№ з/п	Ім'я інформанта	Вік	Місце проживання	Представник типу сприйняття медіаконтенту
1	Роксолана	21 рік	Обласний центр, Львівська область	Тип «рефлексивна довіра»
2	Тетяна	35 років	Обласний центр, Чернівецька область	Тип «інформаційний нігілізм»
3	Лариса	33 роки	Село, Закарпатська область	Тип «інформаційний скептицизм»
4	Іван	34 роки	Село, Івано-Франківська область	Тип «інформаційний нігілізм»
5	Надія	36 років	Адміністр.центр, Івано-Франківська область	Тип «інформаційний скептицизм»
6	Юля	33 роки	Місто, Закарпатська область	Тип «рефлексивна довіра»
7	Андрій	35 років	Місто, Львівська область	Тип «рефлексивна довіра» + Тип «інформаційний нігілізм»
8	Наталя	57 років	Село, Закарпатська область	Тип «наївна довіра»
9	Євген	38 років	Село, Чернівецька область	Тип «інформаційний нігілізм»
10	Андрій	38 років	Адміністр.центр, Львівська область	Тип «рефлексивна довіра»
11	Леся	49 років	Село, Львівська область	Тип «наївна довіра»
12	Наталя	58 років	Обласний центр, Чернівецька область	Тип «рефлексивна довіра»
13	Максим	32 роки	Місто, Чернівецька область	Тип «наївна довіра»
14	Сильвія	64 роки	Обласний центр, Закарпатська область	Тип «наївна довіра»
15	Ольга	40 років	Місто, Івано-Франківська область	Тип «наївна довіра»
16	Степан	59 років	Обласний центр, Івано-Франківська область	Тип «інформаційний скептицизм»

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Митко А. Ліберальне підґрунтя інформаційної демократії / *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України* 2018 (7) 6(62) с.112-120 URL :https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/mytko_liberalne.pdf.
2. Історія політичної думки : [навч. енци. словн.-довідн. для студ. вищ. закл.] / [за заг. ред. Н. М. Хоми]; В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. – Львів : ПП «Новий Світ-2000», 2014. – 766 с.
3. Budge J. The New Challenge of Direct Democracy. Oxford, 1996 – 216 pp.;
4. Cybersociety: Computer – Mediated Communication and Community. Edited by Steven G. Jones. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1995. 241 pp.
5. Даль Р. О демократии / Пер. с англ. А.С.Богдановского; под ред. О. А. Алякринского. М.: Аспект Пресс, 2000. 208 с.

6. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / *Новая постиндустриальная волна на Западе*. – М.: Academia, 1999. С.492–505.
7. Мишок Р.Р., Климанська Л.Д. Роль громадянської освіти у реалізації соціально-політичної інтернет-поведінки української молоді / *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, VIII(39), I.: 231, 2020 June. – С.75-78;
8. Климанська Л.Д., Луцишин Г.І. Практики споживання контенту медіа в сучасному інформаційному суспільстві і формування громадянської культури / *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2022, № 2, с.166-177
9. Braun V., & Clarke V. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*. 2006. 3 (2). P. 77–101.
10. Braun, Virginia, and Victoria Clarke. What can «thematic analysis» offer health and wellbeing researchers? *International journal of qualitative studies on health and well-being*. Vol. 9 26152. 16 Oct. 2014, doi: 10.3402/qhw.v9.26152
11. Borkan, J. Immersion/Crystallisation. In: B.F. Crabtree & W.L. Miller (Eds.) *Doing qualitative research* 1999. Thousand Oaks, CA: Sage Publications. PP. 179 -194.

REFERENCES

1. Mytko A. Liberalne pidgruntia informatsiinoi demokratii [The liberal foundation of information democracy] / *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy* 2018 (7) 6(62) s.112-120 [in Ukrainian]. URL :https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/mytko_liberalne.pdf.
2. *Istoriia politychnoi dumky : [History of political thought]* [navch. ents. slovn.-dovidn. dlia stud. vyshch. zakl.] / [za zah. red. N. M. Khomy]; V. M. Denysenko, L. Ya. Uhryn, H. V. Shypunov ta in. – Lviv : PP «Novyi Svit-2000», 2014. – 766 s.
3. Budge J. *The New Challenge of Direct Democracy*. Oxford, 1996 – 216 pp.;
4. *Cybersociety: Computer – Mediated Communication and Community*. Edited by Steven G. Jones. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1995. 241 pp.
5. Dal R. *O demokratyy* [About democracy] / Per. s anhl. A.S.Bohdanovskoho; pod red. O. A. Aliakrynskoho. M.: Aspekt Press, 2000. 208 s. [in Russian].
6. Kastels M. Stanovlenye obshchestva setevykh struktur [The formation of a society of network structures] / *Novaia postyndustrialnaia volna na Zapade*. – М.: Academia, 1999. S.492–505.
7. Myshok R.R., Klymanska L.D. Rol hromadianskoi osvity u realizatsii sotsialno-politychnoi internet-povedinky ukrainskoi molodi [The role of civic education in the implementation of socio-political Internet behavior of Ukrainian youth] / *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, VIII(39), I.: 231, 2020 June. – S.75-78;
8. Klymanska L.D., Lutsyshyn H.I. Praktyky spozhyvannia kontentu media v suchasnomu informatsiinomu suspilstvi i formuvannia hromadianskoi kultury [Media content consumption practices in the modern information society and the formation of civic culture] / *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*. 2022, № 2, s.166-177
9. Braun V., & Clarke V. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*. 2006. 3 (2). P. 77–101.
10. Braun, Virginia, and Victoria Clarke. What can «thematic analysis» offer health and wellbeing researchers? *International journal of qualitative studies on health and well-being*. Vol. 9 26152. 16 Oct. 2014, doi: 10.3402/qhw.v9.26152
11. Borkan, J. Immersion/Crystallisation. In: B.F. Crabtree & W.L. Miller (Eds.) *Doing qualitative research* 1999. Thousand Oaks, CA: Sage Publications. PP. 179 -194.

Klymanska Larysa Dmitrivna

Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor at the Department of Sociology and Social Work
Lviv Polytechnic National University
12, Stepana Bandera str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3693-7503

Lutsyshyn Halyna Ivanivna

Doctor of Political Sciences, Professor,
Head of the Department of Political Science and International Relations
Lviv Polytechnic National University
5, Mytropolyta Andreia str., Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-8434-071X

PARADOXES OF INFORMATION DEMOCRACY

The urgency of the problem. *The article examines the features of the development and functioning of information democracy in modern conditions. It is important that information democracy is formed on democratic values and informational openness of political institutions and the political system in general. Special attention is paid to the analysis of the relationship between the level of development of the latest information and communication tools and the degree of development of media content consumption practices. It is emphasized that information democracy in Ukraine cannot function effectively enough if there is no critical thinking, differentiated assessment of media sources and the information that an average citizen receives from them.*

The goal is to find out how media content consumption practices in modern Ukraine "fit" into the ideal of democracy. Among the tasks is to determine, in the given typology of media content consumption practices, what are the criteria for choosing information sources by citizens and to what extent they correspond to the ideal of information democracy.

Research methods. *In the research process, general scientific methods (analysis, synthesis, comparison) and empirical methods (qualitative sociological research) were used. The obtained primary sociological information was organized and classified using thematic analysis.*

Research results. *The relationship between information democracy and the spread of information and communication technologies is analyzed. It was found that it is appropriate to talk about the paradoxes of democracy – it formally gives citizens the opportunity to participate in the management of common affairs, but the practical implementation of this participation is complicated by the complexity of procedures and the need to master the skills of their compliance; it promotes the technical accessibility of democratic procedures, but the skills of effective use of information technologies give rise to new forms of social inequality. It has been proven that democracy as an ideal requires competent media consumption, which is manifested in the ability to analytically select, evaluate and decode media products, master information technologies and independently produce messages, maintain a dialogue with representatives of other views and defend one's own position. Instead, four versions of media practices – naïve trust, information skepticism, reflective trust, information nihilism – demonstrate different levels of trust/distrust in information, trust/distrust in the source of information.*

Key words: *information society, civic competence, media practices, information nihilism, information skepticism, naïve trust, reflexive trust, signals of trust in the source of information.*

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 331.101

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.1.20>**Чурсінова Оксана Юріївна**

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

вул. Степана Бандери, 12, Львів, Україна

orcid.org/0000-0002-8197-8638

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «ТЕХНОЛОГІЯ: УНІВЕРСАЛІЗАЦІЯ ТА УНІФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ» І. А. МУРАТОВОЇ

Сучасні технології проникають в усі сфери життя людей, стають все більш поширеними видами діяльності, істотно впливають на культуру, економіку, політику, спосіб життя і соціальні відносини. Зростання сфери застосування інтернету, штучного інтелекту, блокчейну й інших сучасних технологій прискорює і полегшує виробничі процеси, зменшує витрати, розширює можливості пізнання явищ і процесів, забезпечує доступ до інформації та послуг. Водночас існує ризик поглиблення соціальної нерівності: люди, які не мають доступу до цих технологій, відставатимуть від інших в інтелектуальному розвитку, не зможуть скористатися новими можливостями. Також усе більш небезпечною стає тенденція формування залежності окремих людей, спільнот, цілих галузей діяльності від технічних приладів і мереж. Питанням взаємозв'язку технологій і різних напрямів життя людини та суспільства присвячено ряд вітчизняних і зарубіжних праць [1–4]. Істотним внеском у дослідження даної проблематики є монографія І.А. Муратової «Технологія: універсалізація та уніфікація соціального буття», присвячена особливостям технологізації соціальної реальності в історичному аспекті і на сучасному етапі. В роботі накреслено шляхи зменшення ризиків та забезпечення доступу до технологій для всіх людей. Під універсалізацією авторка розуміє створення загальноновизнаних стандартів, застосованих в усіх галузях діяльності, а під уніфікацією – зведення різноманітних процесів, виробів, послуг до спільних стандартів.

Монографія складається з трьох розділів.

В першому розділі «Становлення поняття «технологія»: семантична діячронія і синхронія» підкреслюється важливість розуміння в українському суспільстві історії розвитку поняття «технологія». Авторка розкриває етимологію та значення цього поняття, просліджує його функціонування в науці і культурі з давніх часів до сьогодення. З позицій діячронії висвітлюються семантичні зміни поняття технології протягом історії його застосування, а в синхронічному аспекті розглядається зв'язок даного терміну з розвитком науки, техніки, культури і суспільства загалом. Авторка прагнула комплексно осмислити процес становлення поняття «технологія» особливо в контексті технічно-природничого знання.

В підрозділі «Техне і технологія: понятійна генеалогія» здійснено глибокий аналіз філософських, культурних, соціальних та технічних вимірів розвитку технологічної діяльності суспільства. Просліджується зв'язок понять «техне» і «технологія», розглядається вплив культурних та соціальних факторів на розвиток техніки і технології. Вдало підібрані приклади дозволяють читачеві отримати адекватне розуміння еволюції технології в різні історичні епохи. Авторка доводить, що поняття «техне» і «технологія» використовувались ще в давніх цивілізаціях стосовно різних видів ремесла та виробництва. На думку І.А. Муратової, «генералізація техне до

техніки, а далі до технології через соціально-історичне опосередкування забезпечила граничне узагальнення як відповідного поняття, так і зв'язку, який воно у собі містить» [1, с. 33].

У підрозділі монографії «Поняття «технологія» у технічно-природничому теоретичному знанні» особливу увагу приділено зв'язку технології з іншими науковими дисциплінами, такими як фізика, хімія, інженерія, а також ролі технології в сучасному світі, в житті людини і суспільства. Констатується, що «техніка має антропологічну цінність», що «людина, завдяки своїй техніці, звільнилася від необхідності пристосовувати свій організм до природних умов» і що «навколишні природні умови вона приладує до власних потреб, оточуючи себе мікрокосмосом культури» [1, с. 49].

Авторка підкреслює закономірність як негативного, так і захопливого ставлення до технології та наслідків її впровадження у багато ділянок суспільства, й акцентує необхідність подальших філософських досліджень технології, зокрема «з'ясування суперечностей технологічного і соціального прогресу, шляхів відповідального і гуманістичного інноваційного розвитку» [1, с. 51].

У підрозділі монографії «Генетичний зв'язок понять «природа» – «техніка» – «технологія» наголошено на екологічному аспекті даного питання, докладно розглядається зв'язок між природою, технікою та технологією, накреслюються можливі напрями технологічного розвитку людства у майбутньому.

У підрозділі «Діалектика виникнення і зникнення у філософському осмисленні технології» авторка використовує діалектичний метод, принципи розвитку і загального взаємозв'язку, що дозволяє осмислювати процеси виникнення і зникнення технології як інструменту формування сучасної культури та цивілізації. Наводяться вагомні аргументи на користь положення щодо зв'язку технології із суспільством, оскільки вона не є відокремленим від соціуму феноменом, а результатом взаємодії між людьми. Застосування діалектики в цьому аспекті пояснюється необхідністю «розуміти зміни так, щоб узяти їх під контроль, управляти ними, скеровувати їхній бурхливий потік у річище розвитку» [1, с. 108]. Лише на гранично загальному теоретично-філософському рівні на підставі діалектичного методу, як підкреслюється у монографії, можна досягнути адекватного системного осягнення еволюції технології, її виникнення, розгортання, вичерпання і згасання.

Другий розділ монографії під назвою «Технологія в соціально-історичній наступності» містить значний пізнавальний матеріал, багато інсайтів, цікавих для дослідників впливу технологій на суспільство. Авторка детально аналізує соціально-історичну роль технології від початку історії людства до сучасного стану. В цьому розділі розглядаються ключові аспекти розвитку технологій, зокрема зв'язок між технологією та економікою, технологічні перевороти та їх вплив на суспільство, а також соціальні та культурні наслідки технологічного розвитку. Наголос робиться на тому, що технологія не тільки впливає на суспільство, але є продуктом культурного та соціального поступу.

У підрозділі «Концентрування соціальних взаємодій у сучасних технологіях» авторка зосереджує увагу на тому, як сучасні технології змінюють суспільні відносини та взаємодію між людьми. Аналізуються різні аспекти впливу технологій на такі види соціальної взаємодії, як комунікація, співпраця, конфлікт, соціальні мережі, месенджери тощо. Зокрема розглядаються питання ефективності використання технологій у соціальних взаємодіях та їх впливу на якість міжособистісних відносин. Наголошується, що використання технологій у соціальних взаємодіях може бути ефективним інструментом зміцнення взаєморозуміння та співпраці, однак може викликати і зниження якості спілкування та створювати віртуальні бар'єри між людьми. «Отже, зростання і ускладнення сфери інформаційних комунальних послуг, – зазначено в монографії, – виявить і викликані їхньою економічною підтримкою зміни у бізнесі та суспільстві. І темпи цього процесу будуть тільки зростати» [1, с. 158].

У підрозділі «Логіка технологізації у зростанні суспільності» аргументовано доводиться, що технології стають драйвером соціальних змін, оскільки вони дозволяють розвивати нові форми спілкування, сприяють швидкому поширенню інформації, створюють нові можливості

для розвитку бізнесу та інновацій. «Технологізація означає, – вважає авторка, – процесуальну, розгалужену єдність і централізованість техніко-соціальних компонентів, універсальність і суспільний масштаб функціонування. Цілісність дає змогу концентрувати та узагальнювати зв'язки технологічної конфігурації та організації. ... Тобто в технології людина отримує спосіб досягнення вищої ... продуктивності. В технологізації соціальних зв'язків і взаємодій, суспільного обміну діяльністю та комунікацій простежується інтеграція філософських, освітніх, науково-пізнавальних, технічно-виробничих, економічних, політичних і соціокультурних елементів [1, с. 178].

У третьому розділі «Універсальність як принцип сучасної технологічної і соціальної стратегії» висвітлюється питання про взаємодію між технологією та соціальними аспектами нашого життя. Авторка розглядає концепцію універсальності технології як основного принципу сучасної соціальної стратегії, аргументовано демонструє, що універсальність дозволяє забезпечувати зручний доступ до інформації та ресурсів, а також є важливим елементом політехнізму. Окрім того, в монографії пропонується новий підхід до розуміння взаємодії культури та технології в потоці даних, звертається увага на те, як технології впливають на розвиток культури, як культурні традиції впливають на розробку нових технологій і як ці технології можуть допомогти зберегти та популяризувати культурну спадщину.

Важливою темою монографії є соціально-економічна реальність цифрових технологічних платформ. Розкривається роль технологій у формуванні нових економічних моделей, визначаються можливості технологій для соціального розвитку, виділяються різні платформи, в яких використовуються цифрові технології, що реалізуються на ринку праці, у бізнесі та інших ділянках економіки.

У підрозділі «Сучасні технології та людський розвиток» розглядається питання про те, як технології впливають на розвиток людини, як цей вплив можна покращити і забезпечити доступ до освіти та інших ресурсів, що допомагатимуть людям ефективно розвиватися. Авторка стверджує, що технології можуть постати інструментом розвитку людського потенціалу та підвищення соціальної взаємодії, пропонує використовувати різні проекти та ініціативи, які сприяють застосуванню технологій для забезпечення соціального поступу та поширення громадських ініціатив. «Універсальність людської здібності існує як змінюваність, варіативність, дивергентність, пластичність, що розгортається від буття через ніщо до можливого, іншого існування» [1, с. 330], – зазначається в монографії.

Монографія є зрілою та ґрунтовною роботою. В ній системно досліджується чимало аспектів взаємодії технологій та соціальних процесів. Авторка аргументовано доводить важливість розвитку універсальних технологій, які дозволять використовувати їх для покращення людського життя та соціальних відносин, а також відзначає небезпеки і ризики їх неконтрольного поширення.

Текст монографії має чітку і деталізовану структуру, використано значний обсяг сучасної наукової літератури з даної теми. Монографія корисна не тільки для наукових співробітників, які цікавляться проблемами філософії техніки, але і для студентів та аспірантів в процесі засвоєння ними курсів «Філософія науки і техніки», «Українська філософія техніки» та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Муратова І. А. Технологія: універсалізація та уніфікація соціального буття. Монографія. Київ: «Міленіум», 2019. 352 с.
2. Chursinova Oksana, Povtoreva Svitlana, Zhorniak Nataliia. The use of structural methodology in postmodern concepts of technology. *Filosofija. Sociologija*. 2021. Т. 32, № 3. Р. 203–211.
3. Petrushenko Viktor, Chursinova Oksana. Philosophical and anthropological dimension of technoscience. *Filosofija. Sociologija*. 2019. Т. 30, № 3. Р. 199–205.
4. Чурсінова О.Ю. Техніка й технічний прогрес у концепціях сучасних українських філософів. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. № 6. С. 159–162.

ЗМІСТ

ГНОСЕОЛОГІЯ

Кубальський О. Н.

ПІЗНАВАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ НАУКИ:
СОЦІАЛЬНЕ ТА АНТРОПОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ.....4

Плахтій М. П.

ПРОФЕСОР САМУЇЛ ШАТУНОВСЬКИЙ: ЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.....13

Поцюрко О. Ю.

ФОРМАЛЬНО-ЛОГІЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ
В ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... 20

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Голубович І. В.

ЧИ МОЖЛИВА СЬОГОДНІ АГАПІЧНА СОЦІАЛЬНІСТЬ:
КОНТУРИ АГАПЕЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ..... 27

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Бахмач А. І.

НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЕНДЕРНИХ ВІДНОСИН
В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....35

Гольд О. Ф.

ГЛОБАЛІЗМ – АНТИГЛОБАЛІЗМ ПІД ВПЛИВОМ ГІБРИДИЗАЦІЇ:
СУЧАСНІ ВИМІРИ В ПОЛІКОНФЕСІЙНИХ ДЕРЖАВАХ..... 46

Куліченко В. В.

ОСОБИСТІТЬ: СИНХРОНІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО.....52

Лісєнко О. В.

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ СЕНСУ ЖИТТЯ
КРІЗЬ ПРИЗМУ АГАПЕЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ.....61

Мурадян Н. С.

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ЯК НОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ
ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ.....66

Наглюков І. О.

ПОНЯТТЯ БЕЗПЕКИ: ДОКТРИНАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ,
ЦІННІСНО-КРИТЕРІАЛЬНІ ОЗНАКИ, СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ.....73

Пальчинська М. В.

ЦИФРОВЕ МИСТЕЦТВО ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ
В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....82

Stovpets O. V., Kulichenko V. V., Stovpets V. G.

CONCEPTUAL POTENTIAL OF PHILOSOPHICAL AND STATE-LAW
DISCOURSES OF UNIVERSAL JUSTICE.....89

Шмиголь М. Ф., Юшкевич Ю. С.

ПРОПАГАНДА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ.....98

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Борейко Ю. Г., Федотова Т. В.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК СИМВОЛІЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МИНУЛОГО.....104

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Каранфілова О. В.

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....110

Шпачинський І. Л.

ЩОДО КРИТЕРІЇВ ОЦІНКИ ПРИ ДИСТАНЦІЙНОМУ НАВЧАННІ.....116

ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА

Орлова О. М., Повгорева С. М.

ЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ МІРКУВАНЬ АРИСТОТЕЛЯ ЩОДО МАЙНОВИХ ВІДНОСИН 124

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

Добродум О. В., Мартинюк Е. І., Никитченко О. Е.

ПРОБЛЕМАТИКА СВОБОДИ СОВІСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ
ТА ЇЇ ВІЙСЬКОВИЙ КОНТЕКСТ.....133

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

Климанська Л. Д., Луцишин Г. І.

ПАРАДОКСИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....142

РЕЦЕНЗІЇ

Чурсінова Оксана Юріївна

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ «ТЕХНОЛОГІЯ: УНІВЕРСАЛІЗАЦІЯ
ТА УНІФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО БУТТЯ» І. А. МУРАТОВОЇ.....153

CONTENTS

GNOSEOLOGY

Kubalskyi O. N.

COGNITIVE INTEREST AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT
OF SCIENCE: SOCIAL AND ANTHROPOLOGICAL BACKGROUND.....4

Plakhtiy M. P.

PROFESSOR SAMUIL SHATUNOVSKY: LOGICAL STUDIES.....13

Potsyurko O. Yu.

FORMAL AND LOGICAL ARGUMENTATION IN THE ACTIVITIES
OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....20

PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY

Holubovych I. V.

IS AGAPIC SOCIALITY POSSIBLE TODAY:
CONTOURS OF AGAPELOGIC APPROACH.....27

SOCIAL PHILOSOPHY

Bakhmach A. I.

DIRECTIONS OF TRANSFORMATION OF GENDER RELATIONS
IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION.....35

Gold O. F.

GLOBALISM – ANTIGLOBALISM UNDER THE INFLUENCE
OF HYBRIDIZATION: MODERN DIMENSIONS IN POLICONFESSIONAL STATES.....46

Kulichenko V. V.

PERSONALITY: SYNCHRONY OF SOCIOCULTURAL.....52

Liseienko O. V.

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF THE MEANING
OF LIFE THROUGH THE PRISM OF THE AGAPELOGICAL APPROACH.....61

Muradyan N. S.

VIRTUAL REALITY AS A NEW ENVIRONMENT
FOR THE FORMATION OF LEGAL AWARENESS.....66

Nahliukov I. O.

THE CONCEPT OF SECURITY: DOCTRINAL INTERPRETATION,
VALUE-CRITERION FEATURES, AND CONTEMPORARY UNDERSTANDING.....73

Palchynska M. V.

DIGITAL ART AS A COMPONENT OF MODERN CULTURE
IN INFORMATION SOCIETY.....82

Stovpets O. V., Kulichenko V. V., Stovpets V. G.

CONCEPTUAL POTENTIAL OF PHILOSOPHICAL AND STATE-LAW
DISCOURSES OF UNIVERSAL JUSTICE.....89

Shmyhol M. F., Yushkevych Yu. S.

PROPAGANDA IN THE INFORMATION SOCIETY:
A PHILOSOPHICAL ANALYSIS.....98

PHILOSOPHY OF HISTORY

Boreiko Yu. H., Fedotova T. V.

HISTORICAL MEMORY AS A SYMBOLIC REPRESENTATION OF THE PAST.....104

PHILOSOPHY OF EDUCATION

Karanfilova O. V.

SOLUTIONS TO THE MODERNIZATION
OF EDUCATION SYSTEM PROBLEMS AT THE PRESENT STAGE.....110

Shpachinskyi I. L.

ON ASSESSMENT CRITERIA FOR DISTANCE LEARNING.....116

ETHICS AND AESTHETICS

Orlova O. M., Povtoreva S. M.

ETHICAL UNDERSTANDING OF ARISTOTLE'S OPINIONS
REGARDING PROPERTY RELATIONS.....124

PHILOSOPHY OF RELIGION

Dobrodum O. V., Martyniuk E. I., Nykytchenko O. E.

ISSUES OF FREEDOM OF CONSCIENCE IN CONTEMPORARY UKRAINE
AND ITS MILITARY CONTEXT.....133

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

Klymanska L. D., Lutsyshyn H. I.

PARADOXES OF INFORMATION DEMOCRACY.....142

REVIEWS

Chursinova O. Yu.

REVIEW OF I. A. MURATOVA'S MONOGRAPH
"TECHNOLOGY: UNIVERSALIZATION AND UNIFICATION OF SOCIAL BEING".....153

Наукове видання

ПЕРСПЕКТИВИ. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК № 1, 2023

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Цифровий друк.

Обл. вид. арк. 15,19. Ум. друк. арк. 18,6. Зам. № 0523/330

Підписано до друку 28.04.2023. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.